

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ બિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૦૮ વર્ગાકિ

પુસ્તકનું નામ ૮૩૮૧૮૮૮૮

વિષય ૮ : ૩

સંસ્કૃત-શાસ્ત્રાવલી—૫

પૃથિવીવિદ્યાભ

લખક:

કનૈયાલાલ માણુકલાલ સુનશ||

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની રીમીડેડ-મુખાં.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

સંવત् ૧૯૮૦.

સત્ત ૧૯૨૪.

કુચાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાત ર. પીટાઈડ-સંગત

પ્રસ્તાવના

અનેક લેખકો મુંજની કાર્તિ તરફ એંચામ તેને વીશે લખવા પ્રેરણ છે; અને રસિક ભાજને નામે મધ્યાકાલીન માળવા કવિતામાં અમર થયું છે, છતા તે પ્રતાપી દેશને પ્રતિનિધિ મુજ પણ હનો એમ માનવાને કારણ મળે છે.

એનાં બીરદો એના પ્રલાવનું કેંક પ્રતિબિંબ પાડે છે, અને સમકાલીન કવિઓની પ્રશ્ના પણ તેજ સાક્ષી પુરે છે. તેના સમકાલીન કવિઓમાં નીચે લખેલા કવિઓ આવી જન્ય છે.

૧. ધનંજ્ય, જેણે દશરૂપક લખ્યું તેમાં તે મુજ વાંશ કહે છે:—

વિષણો: મુંતનાપિ ભનજયન વિદ્ધન્મનોરાગનિવન્ધંહતુ: ।

આવિજ્ઞન મુજમહીશગોર્ધ્વિદગ્ધ્યમાજા દશરૂપમનત ॥

“આ દશરૂપક ને વિજાનોની પમંદગા અને આનંદનો હેતુ છે તે મેં વિષણુસુત ધનંજ્યં રચ્યા છે; કારણું કે, મુજગાજની ચતુર વાતાં-લાપનો જાગી થવાને હું ભાગ્યશાળા થયો હતા.”

૨. ધનિક, જેણે સસ્કૃત અને ગ્રાહૃત કાવ્યો લખ્યાં છે. અને દશરૂપક ઉપર અવલોક નાગની સુંદર દીકા લખ્યા છે. આને કેટલાક ધનંજ્યજ માને છે, તે કેટલાક ધનંજ્યનો ભાઈ માને છે.

૩. સર્વ્દૈવનો પુત્ર ધનપાલ એણે “પૈયા લલ્ચી” નામનો ગ્રાહૃત ક્રાંત અને પાછળથા નૈન થયા પછી કૃપમપત્રાંશિકા લખ્યાં.

૪. અડ હલાયં પહેલાં દૃષ્ટિગુજરાજના આશ્રય નીચે માન્યએટમાં દાટે; પછીથી એ મુજના સભામા આવ્યો. તેનાં કાવ્યોમાં અમધાનચિતમણા, કવિરઘણ્ય, અને વિગલભરસત્ર ઉપર મૃતમજીવિની નામની ટીકા લખેલી છે.

૫. મુગાકગુમનો પુત્ર પદ્મગુમ. તેણે મુજ પછી ગાઠીએ આવનાર સિંહુરાજના સમયમા નવમાહમાંકચરણ લખ્યું. તે લખે છે.

મરસ્વતીજલપલતૈકકલદમ
વન્દામહે વાક્પતિરાજદવમ ।
યસ્ય પ્રમાદાદ્રયમસ્યનન્ય-
કવીન્દ્રવીરો ર્થા સચરામ ॥

“ કલ્પલતા સમી મરસ્વતીનો લાડાલો, અને જના પ્રસાદ્યીજ અમે અપ્રતિમ મહા કવિઓનાં પંથે વિચચનાને શક્તિમાનુથ્યા છીએ એવા મહારાજ ચાર્ક્રપતિ (મુજ)નુ અમે વંન કરીએ છીએ ’ વળી,

દિવં ગ્રિયામુર્મમ વાર્ચ મુદ્રા
મદ્વત યા વાક્પતિરાજદવ : ।
તસ્યાનુજન્મા કવિષાન્ધવસ્ય
મિનન્તિ તા મપ્રતિ મિધુરાજ : ॥

“ મહારાજ મુજ સ્વર્ગે જવાથી મારી વાચ્યા પર મુદ્રા પડી, તે મુદ્રા કવિઓના આંખ્યા એવા તે મુજના નાનાભાઈ (મે) સિંહુરાજે હવે તોડી છે.”

આ લેખકોની સાધીથી મુજની કાવ્યરચિકતા બોજ કરતાં કે ઉત્તરે એમ લાગતી નથી. અને તે ભાગ્ય રસિકજ નહોંનો ભાલવાના પરમારોમાં તેનું સ્થાન જેવું તેવું નથી કારણું, એના દિવજયની ઘ્યાતિ અથવા સુધી ઉતરી આવી છે. તેણે ભાલવાની ચારે દિશા ધૂલવી હોય એમ ભાનવાને કારણું મળે છે. તેણે સોણ વખત તૈલપને હરાવ્યા એ હુકીકત પણ અર્તિહામિક લાગે છે.

તેવય પોતે મહાન् વિજેતા હતો. તેણે માન્યઓટ (આલખેડમાં)-માં મોકું સાંચાન્ય રથાયુ દેખાય એમ લાગે છે. તે ચાલુક્ય વશનો હતો, કલયુરીના લદમણ રાજની પુત્રી આન્ધારેવાનો પુત્ર હતો. અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ભરમણ રાજની પુત્રી જાંકલાંદી નોટે પરણ્યો હતો. એણે પણ ચોલા, ચેદી, પાંચાળ, અને ગુજરાત હેશે જીતી આખરે મુજદરાવી માળવા પર વિજયપતાકા ફરદરાવી હતી. કાં તો મુંજની સાચે રસાક્સીમાં કે ગમે તેમ પણ તેણે ‘મહારાજાધિરાજ’, ‘પરમેશ્વર’, ‘પરમભદ્રાક્ષ’, ‘સમસ્તભુવનાશ્રય’, ‘શ્રી પૃથિવીવિલલ’, ‘સત્યાશ્રય-કુલતિલક’, ‘ચાલુક્યાભરણુ’, ‘ભુજભુલગુજરની’, ‘રણુરંગભીમ’ એવાં અનેક આસ્રદો ધારણ કર્યાં હતાં.

એના એક છોકરાનુ નામ ‘અકુલ કચરિત, અથવા સત્યાશ્રય’ હતું. સ્થનહેશનો રાજ ભીલ્ખમ યાદ્વ અંતે મહાસામંત હતો અને અને તેણું મુજને દરાંયો હતો. એમ લાગે છે. તેની ર્ખી લક્ષ્મી થાણુના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ જંજાની છોકરી હતી. મુખ્યાલઘતીની કથામાં પણ કેંક ઐનિદાસિક તત્ત્વ લાગે છે.

મુંજ તરફ અંતક નવલકથાકારો આકર્ષણ્યા છે તેમ હુ પણ આકર્ષણ્યો અને વર્ષા પહેલાં આ વાત લખવાનો વિચાર કરેલો. આખરે સદગતભાઈ દાળમહદ્દમદના દબાણુથી આ વાર્તાનો આરંભ કર્યો હતો. અદ્દસાંદ્રાના વાત બૈ બૈ કે આ પુસ્તક પ્રેગટ થાય તે પહેલાં ભાઈ દાળમહદ્દમદનુ ઐફિનક મરણ નીપજવાથી આ ચોપડી શોભાવવાની ટાપીપમાં જે તેની ઝીમતી સલાહની મહદ મળત તે મળી નથી.

;

આખુલનાથ રોડ,
મુંબાઈ.
તા. ૧૬-૨-૧૯૨૧.]

કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

આ પુસ્તકની ખીજ આવતી પ્રગત કરતા મને આનંદ થાય છે
આ વાતો મારા ધાર્યા કરતા વધારે મળ્ય હોવાથી ધણ્ણી અર્થારપદ
થએ હતી. જેટલી એની બચ્ચા થઈ તેટલોઝ એમા વાયરોને રસ
પડ્યો હો તો મારી મહેનત સફ્ફલ થયેલી હુ માનીશ.

આખુલનાથ રોડ,
૧૯૮૦ ફાગણ વદ ૧૩. } કનૈયાલાલ માણુકલાલ મુનશી.

२१० भाई

कृपाशंकर आचार्य

न

वधोनी भेदीना अनेक प्रसंगा

न।

संलालणामः.

અનુક્રમણિકા

અક્રમાંશ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ લું	અંતિહાસિક નોંધ	૧
૨ જું	પિલાસવતી ...	૩
૩ જું	ભાલ્લમરાજની નિરાધારી	૬
૪ થું	મૃષ્ણાલવતી ...	૧૩
૫ મું	પૃથિવીવહ્યલ ...	૨૨
૬ કું	વરદાન	૩૦
૭ મું	રસનિધ	૩૮
૮ મું	રસિકતા	૪૫
૯ મું	સત્યાશ્રયતું સંવનન	૪૮
૧૦ મું	પહેલો મેળાપ...	૪૮
૧૧ મું	દ્વા	૬૧
૧૨ મું	રસનિધિની ખિન્ચતા	૬૪
૧૩ મું	સહખમચાર ...	૭૦
૧૪ મું	લક્ષ્મીદેવી રણે ચઢ્યાં ...	૭૫
૧૫ મું	કાળાપંજર ...	૮૧
૧૬ મું	માધવનો સંયમ	૮૭
	ફરી એક પ્રયત્ન ...	૯૩

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭ મું	કોણું કોને શાખવે ? ...	૬૬
૧૮ મું	નિરાધારતા ...	૧૦૫
૧૯ મું	કાલરાત્રિ ...	૧૦૮
૨૦ મું	પાદપ્રકાલન ...	૧૧૩
૨૧ મું	બાઈને બહેન... ...	૧૨૨
૨૨ મું	વિલાસનું સ્વાસ્થ્ય ...	૧૨૪
૨૩ મું	તપની મહાસિદ્ધિ ...	૧૨૮
૨૪ મું	બોજ ...	૧૩૩
૨૫ મું	સુંજ ...	૧૩૮
૨૬ મું	લક્ષ્મીહેવાની રજન ...	૧૪૪
૨૭ મું	મૃખુલે રસ્તો કાદ્યો ...	૧૪૬
૨૮ મું	મધ્યરાત્રિ ...	૧૪૦
૨૯ મું	કાવત્રાંબાનેની ઘોળા ...	૧૪૪
૩૦ મું	વિલાસ કેમ છુટી ? ...	૧૬૦
૩૧ મું	લક્ષ્મીહેવાંગ તૈલંગણું કેમ છોડ્યું ?	૧૬૬
૩૨ મું	ભિક્ષા ...	૧૭૧
૩૩ મું	પૂર્ણવીવલ્લબ કેમ અંચાયા ...	૧૭૭

પૃથિવી—વક્ષભ

*** * ***

�તિહાસિક નોંધ

વિકમની અગોચારમી સહી ચાલતી હતી. હોદ્દ રાજએ માંહામાંહે
લડતા હતા, રજાંયાનાં સ્થાપના ને વિનાશ ચાલ્યા કરતાં હતાં: કેટલાક
મહાપ્રતાપી નરશો સામ્રાજ્યો સરજવાના પ્રયત્નો ફરી રહ્યા હતા.

દોષ સુખો અને સંસ્કારી હતાં: તેમનું જીવન સાદું પણ
સંચેતન હતું, તેમના આદર્શો સરદ છતાં રમબર્યા હતા.

હીંમાંથી પ્રતાપ પરવારોં ન છતો. તેની સંસ્કૃતિને આત્મરક્ષણ
માટે નિશ્ચલતા સ્વીકારવી પડી નહોતી. સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી
આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્યના આનંદો અનુભવણું હતું.

અહમદ ગીજનવીએ દેશનાં આરણું તોડવાનો આરંભ નહોતો કર્યો;
ધરાન ને તુર્કીલાનમા પેઢા થયેલા ધરસ્થાભી જંજાવાતનો લયંકર
અવાજ પણ સંભળાતો નહોતો. પરાંનિતા હતી, તે માત્ર સ્વદેશીઓનીજ.
જ; પરતંત્રા નજરે ચલતી, તે માત્ર પોતાની પુરાણી સંસ્કૃતિનીજ.

આ સહીમાં ધ્રદ્ય ગચેલા પ્રતાપી રાજયોમા તેલંગણનો ચાલુક્ય-વંશનો રાજ તૈલપ પણ હતો. તે સંવત् ૧૦૨૮માં ગાડીએ આવ્યો, અને રાજ્યકૂટ રાજયોને વશ કરી હક્કિણુમા એક ચેકે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, એટલું નહીં પણ ચેલા, ચેહી, પાંચાલ અને ગુજરાતમાં પોતાની આણ વર્તાવી ભરતખંડમાં ચક્રવર્તી થવાની હોસ ધરાવવા લાગ્યો; અને 'પરમેશ્વર,' 'પરમભાઈ,' 'સમરસલુલુલનાથ્ય,' 'સત્યાશ્રયકુલતિલક,' 'ચાલુક્યાલરણુ,' 'ભુજાખલ-ચક્રવર્તી,' 'રણરંગભીમ,' 'આહવમહલ.' નામનાં સૂચક બીરડો ધરાવવાને ભાગ્યશાળી થયો.

આ ચાલુક્યરાજની કીર્તિ પર એક મોઢું કલક હતું. માલવાના મુજરાને તેને અનેક વાર હરાવી, પકડી, અવંતિ લભ જતા સામાન્ય સામંતની માછક તેની પાસે સંવા કરાવી હતી. આ કલક દૂર કરવા સંવત् ૧૦૫૮માં તૈલપ એક મોહું જીન્યું લડા તેલંગણ પર ચઠી આવતા અવંતિનાથની સામે થવા ગયો.

તૈલપ જ્યારે હક્કિણુમાં સાંત્રાશ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરતો હતો ત્યારે આર્થિકસ્કારના તે વખતના કેન્દ્રસ્થાન અવંતિના ધરણી મુજરાને ઉત્તર હીંહુસ્તાનમાં સાંત્રાશ્ય સ્થાપ્ય હતું. અનેક વર્ષોં થયાં તે આખા ભરતખંડમાં પોતાની દાક વગડાવતો હતો અને પોતાની પ્રશંસા કરાવી કવિઓની શક્તિને કસાઈ પર ચઢાવતો હતો. ઇપ્માં, તેની કામહેવની સાથે તુલના થતી; કવિઓ તેનાં રસવાકોએ સાંલળીસાંલળી સરસ કાબ્યો લખવા પ્રેરાતા અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ તેની સહાયતાથી તે શાખને સંપૂર્ણ કરવા મથતા. *

તે વિદ્યાવિલાસી હતો;—ખુલ્લી અને જુલ્લી મનાતો. તેને વાણો અનેક દંતકથાએ ઉત્તી, અને તેલંગણમાં તે બધીજ મનાતી; અને તેનું નામ સાંલળતાં આખા દેશમાં લોકા કાંપતા.

પ્રકરણ २ લું

~~ ~

વિલાસવત્તી

સંવત् ૧૦૫૨ના વેશાખ માસની દશમની સાંજે તેલંગણના પાટનગર માન્યઘેરણના રાજમહેલના શિવાલયમાં એક આલા પદ્માસન વાળી એડી હતી.

નગરમાં અશાંતિ હતી, કારણું રણું ચેદેલા રાજ સંભંધી અનેક ઉત્તી ગણો પ્રસ્તરી રહી હતી. કોઈ કહેનું કે મુંજ જોહાવરી એણાંગી માન્યઘેર પર ચાહી આવે છે; કોઈ કહેનું કે તૈલપરાને મુંજને મલાત કર્યો; કોઈ કહેનું કે મુંજ અને તૈલપ અને દુદ્યુક્ષમાં કપાટ ભુચા. એમાં ખરં શું અને બેદું શું તે કોઈ કહી શકેનું નહીં; પણ દરેક ગપે લોકાની ચિંતા વંધતી.

જ્ઞાન પેલી આલા શાંતિથી એડી હતી. તે જ્ઞાન ધરવાને ડાળ કરતી હતી, પણ તેનાં હરણુંથાં ચંચળ નથો ધીમેથી, ચોરીથી, ચારે તરફ ફરતાં હતાં. ચોડીયોડી વારે તે કાન દ્વારા સાંભળતી, અની જરાક નિઃશ્વાસ નાંખતી. શાંકર ક્યારે સમાધિમાંથી જો તેની વાટ જોતી જગદંબા, જાણું દૂરીથી નવધૈયના લીલડી અની પતિની પરીક્ષા લેવા આવ્યાં હોય એમ લગતું હતું.

૧ હાલનું માલાઝેડ.

આ ખાલાનું લાલિત્ય મોહક હતું. પહેરેલા વલ્લભમાંથી નીકળતી શ્વેત, સીધી ડેક્કજ તપસ્વીઓનાં તપ સુકાવે એવી હતી. તે મીઠું નાનું સુખ, નાનું ટેરવાવાળું ધારીલું નાક, સાધારણ ધારની પણ અભક્ષણી કાળી, કોડલરી આંખો-આ અધી સામગ્રીઓ જોઈ તપસ્વીઓ શું શું કરે એ કહી શકાય એમ નહોતું. જોગીરાજ શાંકરનું મંદિર, પહેરેલું વલ્લભ, વાળેલું પદ્માસન-આ બધું છતાં વાતાવરણમાં રસ્તારગે. પ્રસરી રહેતા હતા. તોપણ તેના કપાળ પર એક કરચલી હતી; વહન પર જ્વાનિ દેખાતી. તેની આંખોમાં શીકારીથી સંતાતાં ફરતાં સસ્લાનો ગલબરાટ હતો.

થાડી વારે તેણે ચારે તરફ જોયું, પદ્માસન છોડ્યું, અને અને હાથની નાની, નાળુકડી આંગળીઓ એકમેકમાં જોરથી બેરવા આગસ મરડ્યું.

વાડીમાં પડેલાં સુકાં પાંદડાનો ખખડાટ થયો, અને ડોધનાં પગલાં સંભળાયાં. ખાલાએ તરત પદ્માસન વાળી દીધું, ને આંખોમાંથી ધ્યાન ધરવાનો ડાળ શરૂ કર્યો.

ત્રણું સ્વીઓ શિવાલયનાં પગથીઓં ચઠી. એક સ્વી જેણે વલ્લભ પહેર્યું હતું તે આગળ ચાલતી હતી. તે ઉચ્ચી, કદાવર અને રસાકત લાગતી: તેના અંગની રેખાઓ રેખા સંપૂર્ણ હતી; માત્ર તેના માથા પર વાળ સરેદ થવા લાગ્યા હતા. અને ભરેલું ફરસાદાર મોહું શીતળાથી છુંદાએલું, કદરસું થઈ ગયેલું હતું; છતાં આંખોમાં ધારદાર તેજ હતું, દદ બીડેલા હોમાં પ્રલાપ હતો અને ઉમર થઈ હતી છતાં અગોમાં જુવાનીનું જોમ દેખાતું હતું. પાછળ આવતી એ સ્વીઓ સુંદર હતી, અને તેમનાં કીમતી વસ્તો અને આલૂપણો. તેમની સ્થિતિ દર્શાવતાં હતાં.

પહેલી ખીના મુખ પર દઢતા હતી. તેની આંખમાં સિધર ઝતુન હતું: બીજુ એ રીતોનાં મુખ પર લય ને ચિંતા દેખાતાં હતાં અને તેમની આંખો આંસુભીની લાગતી હતી.

આગળ આવતી વલ્કલધારિણી તે તૈલપરાજની વિધવા અહેન મૃષ્ણાલવતી હતી. બીજુ એમાંની મોટી તૈલપરની રાણી જઙ્ઘલાદેવી હતી; નાની જઙ્ઘલાદેવીની પીત્રાદ અહેન, અને સ્થૂનદેશના યાદવરાજ મહા-સામંત ભીલ્વમની રીતી લક્ષ્મીદેવી હતી.

મૃષ્ણાલવતી અધારી આગળ મહિરમાં પેડી અને લક્ષ્મીદેવી તરફ દૂરી કહ્યું:

“લક્ષ્મી! મેં શું કહ્યું હતું? તારી છોકરી ધ્યાન ધરે છે.”

લક્ષ્મીદેવીએ ન સમજાય એવી રીતે હા કહી. શાંત, કઠોર, સત્તા-અર્થાં અવાજે મૃષ્ણાલવતીએ કહ્યું: “વિલાસ! વિલાસ!”

જણે ધ્યાનમાંથી જગતી હોય તેમ પેલી ભાલાએ આંખો ઉધાડી, અને ચમદ્વાનો ઢોંગ કર્યો.

“વિલાસ!” કઠોર અવાજે મૃષ્ણાલવતીએ કહ્યું “જ અહાર એસ, અને ડોધ પણ આવતું સંભળાય કે તરત મને અથર આપને?”

મુગે મોઢે, પગે લાગી વિલાસ બહાર ગાઈ. મૃષ્ણાલવતીના હુકમો પાળવાની, અને તેનીજ છંછા પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ અધાંને હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

વિલાસવતી મહિરના ઓટલા પર ગાઈ, અને અંદર શું ચાલે છે તે સંભળાય એમ ઉલ્લિ રહી.

અંદર મૃષ્ણાલવતી કાળા પથ્થરના પોડીઓ પાસે ગાઈ અને ઓલીઃ “જઙ્ઘલા!”

“બા—” તૈલપરની રાણીએ કહ્યું.

“જો. મેં તને જે વાત કરી હતી તે આ જગ્યા. માન્યમેટમાંથી નાસી છુટવું હોય તો આ રસ્તો છે.”

“આ” ડરતાં ડરતાં લક્ષ્મીદેવી પુછવા ગઈ. “પણ મુંજ આવે એવી કે ખખર—”

મૃણાલવતીની ભમરો સંકોચાઈ. એક તીક્ષ્ણ નજરેજ તેણે લક્ષ્મીનું વાક્ય પુરું થવા હીધું નથી.

“ખખર ને અંતર હોત તો હું કહેત નથી?” સખ્તાધ્યથી તેણે કહ્યું. લક્ષ્મી હોઠ કરડી મુગી રહી અને મૃણાલવતીએ આગળ ચલાવ્યું: “જો! આ પોડીએ છે. એની નીચે સુરંગ છે.”

“ક્યાં નીકળે છે?” ધીમેથી, માનબેર જઝ્કલાદેવીએ પુછ્યું.

“ખખર ભુવનેશ્વરનું મંદિર છે તેમાં.”

“તે તો છેક જંગલમાં છે.”

મૃણાલવતી જવાબ આપ્યા પહેલાં પાછી કરી અને ગર્લફારમાં વિલાસને ઉભેલી જોઈ તેણે સખ્તાધ્યથી પુછ્યું:

“કેમ આવી?”

“ખખર પિતાજ આવ્યા છે.”

“મહાસામંત?” ભયંકર અવાજે મૃણાલે પુછ્યું.

“હું!” લક્ષ્મીદેવીથી ઓલાઈ ગયું.

કું અશુલ થયું હુશે એમ ધારી, ગલરાએલી જઝ્કલાદેવીએ નિરાધારીમાં લીંત પર હાથ ટેકુંયો.

“ઓલાવ.”

“જેવી આત્મા” કહી વિલાસ ખખર ગઈ અને પોતાના પિતાને તેણે અંદર આવી.

મહાસામંત ભીષ્મ ઉંચો, પડછંગ યોકો હતો. તેણે શરીરે બ્યાસ
પહેંચું હતું, અને તેને દાયે ને કપાળે એ પાદા બ્યાંધેલા હતા.

“મૃણાલયા! આહવમહ મહારાજનો જ્ય થયો.”

“હે!” જ્કલા એલી ઉઠી.

શાંતિથી તેના તરફ હરી મૃણાલે ડોળા કાટ્યા અને પુછ્યું:
“કૃયારે?”

“પરમ દિવસે. સુંજ ગોહાવરી ઉતરી આ તરફ આવવા જતો
હતો ને મહારાજને તેને ભીડાયો.”

જ્કલા, લક્ષ્મી અને વિકાસ એ વણેનાં મોઢાં પર આનંદ છવાઈ
રહ્યા; માત્ર મૃણાલના ડોંક જ્યાંકર દટ્ટતાથી હાસાં રહ્યા

“એના લશકરનું શું થયું?”

“ધાર્યુભર, પકડાસ ગયું—ને થાડું નાસી ગયું.”

“મહારાજ આનંદમા છે?” જ્કલાહેવીએ ધીમેદ્યા પુણ્યવાનાં
દીમત કરી.

“એટલામાં અધીરી થધ ગઠ!” મૃણાલવતીએ સખ્તાત્માં કહ્યું;
અને ભીષ્મને પોતે પ્રશ્ન પુછ્યો: “પેલા નરપિશાયનું શું થયું?”

“કાનું, સુજનું?” મહાસામંતે પ્રશ્ન કર્યો. ડોડી વતી મૃણાલે હા કહી.

“તેને તો મેં પકડ્યો” ગર્વથા લસતાં ભીષ્મે કહ્યું. તે ગર્વ તરફ
તિરસ્કારથી મૃણાલવતી જોઈ રહી. “અને કાલે મહારાજની સ્વારી
ચુહીઓં આવવાના છે તે ચુહેશો કહેવા મને મોકલ્યો છે.”

“વાર લારે. નૈયારી કરવાનો હુકમ આપવો જોઈએ. ચાલો
મહાસામત!”

મહાસામંતનો વિચાર કે તાંથી અસવાનો જ્યાયો નહીં.

“હું હમણાં આવ્યો—”

“ભીષ્મમરાજ! તમે પણ હણુ તેવા ને તેવાજ રહ્યા.” મુણાલે તિરસકારથી કહ્યું “તમારું હદ્દ્ય સાન્નિવિક થયુંજ નહીં.” ભીષ્મમે ભાત્ર મુગે મોટે માનબેર હસ્યા કર્યું. “વારુ હીક. જરૂરા! આલ વિલાસ!”

“ખા” ભીલમે કહ્યું “એને હું હમણાં મોકલું છું.”

“તમે ખંને માબાપજ એ છોકરીના સંસકાર બગાડો છો. પણી એ ભીચારી નિષ્કળંક ડેમ થાય? હીક. વિલાસ! જલદી આવને” કહી સ્વસ્થતાથી મૃષ્ણાલવતી સાંથી ગઈ અને તેની પાછળપાછળ જરૂરાહેવી ગઈ.

પ્રકરણ ૨ જું

લીલામદાજુની નિરાધારી

મૃણાલવતી મહિરનાથી ગાઈ એટલે ત્રણે જણાંએ નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“મહારાજ !” લક્ષ્મીદેવીએ થોડી વાર મુગાં રહી કહ્યું “કેમ છો તમે ?”

ભીષમ હસ્યો, તેની આંખ સ્નેહલીની થઈ “મળહમાં એ ચાર ધા વાયા છે, પણ મેં પણ ઉંડો વગાડ્યો” સહર્ષ મહાસામતે કહ્યું; “હું નહીં હોત તો મુંજ પકડાત નહીં અને આહવમહ્ય મહારાજનું આવી બનત.”

“એમ ?”

“હા. મુંજ ને મહારાજ વર્ચ્યે જાયરં યુદ્ધ થયું.”

“હાથાહાથ ?”

“હા. તેમના મહાવતો મરાયા એટલે નીચે ઉતરી તેમણે હાથો-હાથ લઈવા માંડ્યું.”

“પછી ?”

“પછી શું ? ક્યાં મુંજ ને ક્યાં મહારાજ ? મહારાજને શરીરે ધા પડ્યા હતા. તે પડવાની તૈઅારીમાં હતા ને મેં દીઢા. તેવોજ હું ઉતરી તેમની વારે ધાયો, ને મુંજની સામે થયો. દેવી ! શું અમારું યુદ્ધ !

ચાર ધરી કોઈએ ભયક આપી નહીં. તૈલોક્ય આપું તે-જોઈ રહ્યું.”
ભાષ્મને શાસ ખાંધા: તેની ખી ને પુત્રી આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં.

“મારી પણ ખરી કસોડી હતી. આપરે હું જાપરો નીકળ્યો.
મુજરાને જરા ઠોકર ખાંધી ને મેં પકડ્યો.”

“શાબાશ” લક્ષ્મીહેવાએ આપો વડેજ ઓવારણાં લઈ કર્યું.

“આપું!” વિલાસવતીએ ધીમેથી પુછ્યું “મુંજ કેવો છે?”

“કાલે જોજેને. એ પણ જાપરો છે. જેવો મેં એને પકડ્યો
એટલે તેણે હસીને મારો વાંસો થાબડ્યો ને હસીને કર્યું: “ધન્ય છે
ભાષ્મમરાજ! અવનીમાં તુજ આ કરી શકે.”

“અરે વાડુ!” લક્ષ્મીહેવાએ કર્યું.

“આપું! કાલે હું કેમ એને જોવાની?” વિલાસવતીએ પુછ્યું.

“કેમ, શું છે?”

“નાથ!” લક્ષ્મીહેવાએ પાસે આવી ધીમેથી કર્યું. તેના હોડ સખત
પીસાયા ને તેની આંખમાંથી ઝેર નીકળ્યું “અહીંઅં તો જુવામ છે.”

“કેમ?”

“તમે તો રણમાંજ તમારા દિવસો પુરા કરો છો, એટલે અમારું
હુઃખ ક્યાંથી જણો? અમે કટકાં ઓર્શાઓળાં થઈ ગયાં છીએ?
જઙ્ગલાદેવી કે કરી શકે નહીં તો હું તો કાણું?” ઓલતાં ઓલતાં
લક્ષ્મીનો દ્વારેલો જુસ્સો ઉછળી આપ્યો. તણે આંખમાંથી આંસુ
હુંયું “મારું તો ને થાય તે, પણ આ બીચારી કાચી ડ્રાગ જેવી
વિલાસના પણ શા ભોગ જાગે છે?”

“હેવી!” જરા ઘેદલ્યાં અવાજે ભાષ્મને કર્યું “તું જણે છે તો
ખરી આ પરાધીનતા આપણે શા માટે વેહીએ છીએ.”

“હું જાણું છું-જાણું છું” લક્ષ્મીએ અકળામણુ કાઢતાં કર્યું
“પણ હું તો થાકી ગઈ. તમારા જેવા અપ્રતિમ યોધાને આનાથી સારી
ચાકરી ન્યારે જોઈશે ત્યારે મળશે.”

નિસાસે નાંખી મહાસામંતે લક્ષ્મીને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો:
 “હેવી ! તું ઘણું અધીરી છે. તને આ એશીઆળો રોટલો સાલે છે ને
 મને નથી સાલતો ? મારી રંક પ્રણ નિરાધાર પડી છે : -તું-મહારાજાઓ-
 ની નન્દા !”

“નાથ !” રાન્ધ્રેટ નરપતિઓના કુલમાં જન્મેલી લક્ષ્મીએ ઠ્પક્ણા
 દીધિએ “આ અધું મારે મારે મને લાગે છે ? ”

“ના સની ! તે હું જાણું છું. હું પોતે આદીઓં નિરાધાર ગુલામ
 છું -નૈલપની કાંતિ વધારવા નીમેદો નોકર છું ” કાદવાશથી મહાસામંતે
 કહ્યું . “પણ શું કરીએ ! જાહેરાહ વર્પ લદ્યા પણ વિધિએ કે
 રણવા દીકું નાદી. આપરે આ એકની એક દીકરીની ખાતર આ
 અધમતા . ”

વિલાસવતી દૂર ઉભી ઉભી, મહામુસ્કેલીએ આંખમાં આવતાં
 આંસુઓ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. લક્ષ્મહિતીની આંખમાંથી
 હડહડ આંસુઓ ખરતાં હતાં. ભીષ્મે એકદમ વાત અદ્દી.

“એઠા ! તું તો સુખી છેને ? ”

“દા.” ધીમેથા વિલાસે કહ્યું .

કટાક્ષમયતાથી લક્ષ્મીદેવીએ ઉમેયું “એને સુખ શું ને દૃષ્ટ શું ?
 એને નો હવે મૃણાલાએ લાયમાં લીધી છે ને જેવો સત્તાશ્રય કુંવર
 અકલ્યાંકિત છે તેવી આ ભીચારીને કરવા માંડી છે. આ ભીચારી
 કાચી કેળ જેવી મારી દીકરીને પણ છુંદ્વા માંડી છે . ”

‘આમાં જરા અસ્તંતેાપવનિ વધારે છે. હવે તો મારામાં શાંતિ
 આંવતી જય છે ” મીહાશથી વિલાસ બોલી.

“દીકરા ! સત્તાશ્રય કુંવરને લાયક થાય અને તેની જોડે તારાં
 લગ્ય થાય એટલે અમે સોમ નાલ્યાં . ”

“બાપુ ! લાયક થવા મથું છું તો ખરી . ”

“હા” લક્ષ્મીએ કહું “ને તારી જુવાની બળાને રાખ થશે આરે તું લાયક થશો.”

“એટા!” ભીલમે દીકરીને કહું “તારી બાનો આજે પીતો ઉછળેલો છે. એનું ખોલવું ગણ્યતી નહીં. જો હવે આપણે જઈએ. મેં એક વિચાર કર્યો છે.”

“શો?” લક્ષ્મીએ પુછ્યું.

“મહારાજ પાસે થોડા વર માગી લઈશ. મારી સેવા જોઈ આપ્યા વિના તે રહેશે નહીં.”

“શી સ્થૂનરાજની નિરાધારી!” લક્ષ્મીએ રીકા કરી. તે રીકા પર ધ્યાન આપ્યા વિના ભીલમે આગળ ચલાવ્યું.

“એક તો વિલાસનાં લખનું ચોક્કસ કરી દઈએ; ને તેને પરણ્યાવી પછી આપણે દેશ જઈએ.”

“એ સુરજ કથારે ઉગવાનો?” શાંકારીલ લક્ષ્મીએ જવાબ દીધો.

“ઉગશે-ઉગશે. અધીરી નહીં થા. ચાલો.” કહી નણે જણાં મંહિરમાંથી નીકળ્યાં.

“આપુ! મારે સુંજ જોવો છે.”

“કાલે સ્વારીમાં જોજેને.”

“એ બાપડી ક્યાંથી જોવાની હતી?” લક્ષ્મીએ કડવાશથી પણ ધીમેથી કહું “મૃષ્ણુલભા કહેશો કે એવી જિરાસાથી તો એનું વૈરાઘ્ય-પત તુટી જય. એક સોળ વર્ષથી થએલી વિધવા પણ સરખી, ને ખીલ સોળ વર્ષની કન્યા પણ સરખી.”

“એ શું બોલે છે?” જરાક સખ્તાધ્યથી ભીલમે કહું “કોઈ સંભળશે, ભાન છે?”

“આપુ!” વિલાસવતીએ કહું “તમે મૃષ્ણુલભાને કહેશો તો માનશો.”

“હા. જરૂર કહીશ.” કહી ભીલમ મુગો રહ્યો.

મુખ્યાલવતી ૩ જી

મુખ્યાલવતી

મુખ્યાલવતી જક્કલાટેવી નેડે મહેલમાં ગઈ અને આવતી કાલની સવારી માટે નૈયારી કરવાના દુકમ આપવા લાગી.

મુખ્યાલવતી હાલ છેંતાલીસ વર્ષની હતી; અને ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તેના પતિનું મૃત્યુ થવાથી તે સંસારથી પરવારી ગઈ હતી. તૈલપ તેનાથી પાંચસાત વર્ષ નાનો હતો, અને મા મરી ગયેલી ડેણવાથી મોટી અહેનની પ્રીતિ ભાઈ ઉપર ચેંટી. તૈલપને જુછેરવો, કેળવવો શરૂ ને રાજ્યકલામાં પાવરધો બનાવવો, અને તેને પાણી ચઢવી શરૂવીર બનાવવો એ કાર્ય માંજ તે મચ્યા રહી.

થોડે વર્ષે તૈલપ ગાઈએ આંધો, એટલે મુખ્યાલે રાજ્યકારભારમાં પણ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. તૈલપ રાજ્યકારભારમાં તેના નેટલો બાહોશ નહોતો, એટલે થોડા વખતમાં તૈલ ગણ્યના રાજ્યની જીથી સંતા તેણે હાથ કરી. તૈલપ રાજ્ય ચલાવતો, વિઅહો આદરતો, દેશપરદેશ પોતાની આણ વર્તવિતો, પણ મુખ્યાલ આગળ નાનો ભાઈ જ બની જતો. અહેનનો શર્ષ તે ઉથાપતો નહીં. તેની બુદ્ધિથીજ રાજ્ય ચલાવતો, તેને ઉત્સાહેજ સમરાંગણો ખેડતો. '

મુખ્યાલનો સ્વભાવ નાનપણુંમાં હેતાળ અને રસિક હતો. જેમ જેમ જીવાની ભીલવા લાગી તેમ તેમ તેના અંતરમાં કેં ન સમજાય એવી જર્મિઓ આવવા લાગી. ડેટલીક જર્મિઓ તે વિધવા હતી તેથી ભંતોષાય એવી નહોતી; ડેટલીક, સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા તેના હાથમાં હતી તેથી ઉલ્લી થવા હેવાય એમ નહોતી; ડેટલીક, ગૈલપનું ચારિય શુદ્ધ અને સીધું અને તેથી દ્વારી દેની પડતી. પરિણામે, મુખ્યાલને વૈરાગ્યજીવનનો શોખ લાગ્યો.

તેણે ધીમે ધીમે પોતાની સુખ કે દુઃખ અનુભવવાની કોમગતા સુકળી નાંખી; આદ્રેતા ને કરુણાને જડમુળથી ઉઝેડી નાંખી. આ બધું કરતાં તેને અયંકર તપ આદરનું પડ્યું. તે તપે તેના હૃદયને શુદ્ધ ને તેની નિશ્ચયાત્મક ઝુદ્ધિને વધુ નિશ્ચલ અનાવી.

તેનું ચારિય અદલાતાં, ભંસાર તરફ પણ તેનું દશ્ચિદિંદુ અદલાયું. તેણે સુખદુઃખના કોચડમાં બધા ભંસારને તરવરતો દીકો; અને સખત વૈરાગ્ય વિના નેનો. ઉદ્ધાર નથી એમ તેને આત્મા થવા લાગી. રાજ્યમાં તેની સત્તા સર્વભાન્ય હતી; અને તે સત્તાનો ઉપયોગ પ્રણના ઉદ્ધાર માટે ન કરવો એ તેને મોડું પાપ લાગ્યું. ને રીતે તેણે પોતાની જર્મિઓ વશ કરી હતી, જે રીતે પોતાનું અશાંત હૃદય સ્વસ્થ અને કહુણું અનાયું હતું, તેજ રીતે પ્રણજીવનમાં ઉછળી રહેલી જર્મિઓ, આનંદ, અને કુમારને વશ કરવાના પ્રયત્નો તેણે ચારંભ્યા.

આ રાજ્યનીતિને અનુભરીને શાસનો પર શાસનો તેણે કાઢ્યા. તેણે કુવિઓ, નટો અને ગાયકોને દેશપાર કર્યા; આનંદોત્સવો બંધ કર્યા; જાહેરમાં થતાં કલ્પાંત પર અંકુશ મુક્યો. ગામમાં, રાજમહેલમાં સખ્તાઈ અને સ્વસ્થતા પ્રસરી રહ્યાં. દરેક પ્રકારનો સંખ્યા શુદ્ધ, નિયમિત અને નિષ્કળંક થતો ગયો. ગ્રેમ, ઉત્સાહ, આનંદ એ બધાં મોટા શુનાહ હેંય એવું કે વાતાવરણ પ્રસરવા લાગ્યું.

જાહેરમાં, પ્રેમીઓ સહધર્મચારીજ અની રહ્યાં; આનંદમગ્ન કુદુંખીઓ એક યત્રાં ચડો થઈ રહ્યાં; ઉત્સવપ્રસંગો શુષ્ક નિયમે નીરસ થઈ રહ્યા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને તપસ્વીઓએ કવિઓનું સ્થાન લીધું; નીતિ ને નિયમના તાપમાં પ્રજાજીવનમાં રહેલી આર્દ્રતા શોપાછ ગઈ. સ્નેહ, આનંદ, અને ઉત્સાહના લાદાવા લોકો ઝુણે ભરાઈ, રાજસંતાથી ડરી, ડોઈ ન જાણે એમ લેવા લાગ્યા.

તૈલપરાજનો પુત્ર સત્યાશ્રય બાલવયમાં આવ્યો લારે તેની પણ તૈલવણી મુણ્ણાલવતીએ હૃથમાં લીધી; અને ધીમે ધીમે સત્યાશ્રય પણ હોઢના આદર્શો પ્રમાણે પોતાનું ચારિત્ય ઘીલવવા લાગ્યો.

આ સખત જીવનનું પરિણામ એક ધાર્યું સારું આવ્યું. તૈલંગણું હેશના ચોક્કાઓ સખત, દઠ અને ભયંકર થતા ગયા; અને તૈલપરાજે મહેલાદી દિગ્જિવજયો કરવા માંયા. આ દિગ્જિવજયનો પહેલો લોગ સ્વૂનહેસ થઈ પડ્યો. ભીલ્લમગને રાખેલી ટેક, તેણે છોડી. રણ્ણમાં પડવા તેણે ધણ્ણાં ઝાંકાં માર્યાં, પણ તેના આવરદાની હોરી લાંઘી નીકળી. તેને કેદ કરી માન્યખેટ લઈ આવવામાં આવ્યો; પણ તેને મારી નાખવાના ધરાદામાં તૈલપ સફ્લ થયો નહીં. મુણ્ણાલે ભીલ્લમગનો પક્ષ લીધો, તેને ભરતો બચાવ્યો, તેનું રાન્યપાટ પાછું અપાવ્યું, તેની એકની એક છોકરી જેઠે સત્યાશ્રયનું વેવીશાળ કર્યું. પણ આ મહેર-ભાનીની તેને ભારે કીર્તિ આપવી પડી. તેને સહકુંદુંબ માન્યખેટમાં રહેવું પડ્યું; તૈલપના મહાસામંત થઈ તેની કીર્તિમાં વધારો કરવો પડ્યો; અને વિલાસવતીને નિષ્કલંક જીવનના પાડ પટ્ટવા મુણ્ણાલવતીને સૌંપવી પડી.

વૈરાગ્યના આદર્શો સિદ્ધ કરતી, વિમલ, સખત અને નિશ્ચલ નિયમોને પોતાના અને પારકા જીવનમાં પ્રેરતી મુણ્ણાલવતી તૈલંગણુની અધિષ્ઠાત્રી હેવી હતી. આવા નિર્દ્દિશ બની રહેલા હૃદ્યમાં પણ એક

ભાવ માટે સ્થાન હતું-અને તે ભાવ તે તેના ભાઈની કીર્તિ. બાલપણથી તેણે તૈલપને પાણી યદ્વાવાના એવા પ્રયત્નો કર્યો હતા અને તે પ્રયત્નોથી તૈલપે એવી કીર્તિ મેળવી હતી કે તે કીર્તિ તે પોતાનીજ સમજતી; અને તે કીર્તિની આડે આવનારને ખુંટી નાંખવામાં તે પોતાની પ્રભાવશાળી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતી.

મુંજરાજ તૈલપની કીર્તિનો રાહુ હતો; પંદરસોળ વાર તેણે તૈલંગખુરાજને ધુળ ચારતો કર્યો હતો અને તેથી ધણી વખત તેને ખંડણી આપી પોતાનું રાજ્ય નીરાંતે ભોગવવાની તૈલપને ધચ્છા થઈ આવતી. પણ આ ધચ્છાના અંકુરો મૃષ્ણાલના અચલ નિશ્ચય આગળ પુટતાંજ કરમાંદ જતા. ખરં જેતાં મુંજ અને તૈલપના વિગરહમાં મુંજ અને મૃષ્ણાલની પ્રભલ ધચ્છાશક્તિઓનું દાસણ દંડયુદ્ધજ થતું હતું.

આખરે મૃષ્ણાલ જીતી-મુંજ હાર્યો. આ વિચાર કરતાં મૃષ્ણાલના શુષ્ઠક, વૈરાગ્યવિલાસી હૃદયમાં, નિર્જન રણમાં હંડો મીડો વાયુ વાય તેમ, સંતોષ અને ગર્વનો સંચાર થયો. મુંજ ભરતખંડમાં પૃથિવી-વલ્લભને નામે પંકતો હતો; તે પૃથિવી-વલ્લભને પણ તેણે દાસાનુદાસ અનાયો હતો. આથી વધારે ભંતોપનું કારણ શું હોય?

જઝ્લકાદેવી સાથે મૃષ્ણાલ મહેલમાં પાણી ગળ લારે તેના હૃદયમાં આવા વિચારો અસપૃષ્ટે આવ્યા. મહેલમાં જઈ તેણે સવારીની તૈથારીએ કરવાના હુકમ કાઢ્યા; અને શહેરમાં સામાન્ય નિયમો તોડી ડી રીતે ધામધુમ કરવી તેની ચોજના કરવા આગેવાન નગર-જનોને તોડી મંગાવ્યા.

એટલી વારમાં ભીલભ, લક્ષ્મીદેવી ને વિલાસ આવી પહોંચ્યાં. ભીલભના સુખ, પર અદ્ધ્ય લિરસ્કાર હતો. વિલાસ તેવી ને તેવીજ શાંત ને મીડી હતી.

“બા” બીજમે પુછ્યું “બધી તૈયારી કરવાનો હુકમ આપ્યો હો?”

“કેમ?” જરા સખ્તાદ્ધિ મૃષાલને પુછ્યું.

“આપણે પૂછતી-વહુલને લઈ આવ્યા છીએ. તૈયારીએ તેને ચોંચ કરવી જોઈએ.”

એક પદવાર મૃષાલની તેજસ્વી આપોમાં તીક્ષ્ણતા આવી. “મહાસામંત!” શાંતિથી તેણે કહ્યું “હવે પૃથ્વીએ વહુલ અહલ્યો.”

“તો એ ઉત્સવ પણ આપણે ઉજવવો જોઈએ” બીજમે દર્શિને કહ્યું.

“તમને લોકોને જ્યાત્યાંથી કે મળાડ જોઈએ. તમારામાં સદ્ગુરૂદ્વિ ક્યારે આવશે?”

“બા! આ પ્રસંગ કે જેંચો તેવો નથી.” બીજમે હીમતથી કહ્યું. બીજમની આમ બોલવાની રીતથી મૃષાલે અન્યાંથી થઈ ઉંચ્યું જોયું; તેણે આવે વિજય મેળવ્યો તે વિચાર કરી તેણે તિરસ્કાર-પૂર્વક દરગુજર કરી અને પુછ્યું: “કેમ?”

“મુજ જેંચો નર આપી પૃથ્વીમાં સો વર્ષે એક પાંડે, હજર વર્ષે નજરે ચઢે; પણ દર્શાનર વર્ષે પણ આમું પકડાઈ આવતો ભાળોએ નહોં.”

તિરસ્કારલાર્યાં, શાંત સ્થિર નયને મૃષાલ આ પ્રશ્નાંસા સાંભળી રહી.

“તમે આજ વણ્ણા અસ્ત્રસ્થ થઈ ગયા છો.” ખંજરની સંચોટતાથી મૃષાલ બોલી.

બીજે વખતે બીજમ મુજો થઈ જાત; પણ પોતે મેળવેલો જા અને ધાર્માદીનીઓ સખત વચ્ચોએ તેનામાં ઐહેડ હીમત પ્રેરી હતી. તેણે કહ્યું:

“શા મારે નહીં? ચોરાચી ભવમાં ભાગ્યેજ આવે। નર એકલે હાંથે હરાવવાનું ભાગ્ય અણે.”

“મહાસામંત!” તિરસ્કારથી હસી ખૂબાલે કહ્યું “અહંતા એ અંધાં પાપનું મુજા છે.” તેનો અવાજ સિંહથુના જેવો વિકરાલ થઈ ગયો; અને બીજામના ખાદુર હૃદયમાં પણ બીક પેઢી.

“આ! પણ તમારે એક વાનું તો કરવું પડશે.”

“શું?”

“કાલે સવારી જેવા આવવું પડશે.”

“શું?” પોતે સામાન્ય મનુષ્યજાતિથી ઉચ્ચી ભૂમિકાએ હોય તેમ ખૂબાલે પુછ્યું.

“હા. કાલ જેવો પ્રસંગ ભવેભવમાં નહીં આવે. મુજ પકડાયો તેનો, જથું તમને છે; એટલે તમારે તો આવવું જોઈએન્ન.”

“નયનો સતોપવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે કેટલું કરવું પડે?” જરાક હસીને ખૂબાલે કહ્યું.

“તમે ક્યાં તમારી જિઝાસા સતોપવા આવવાનાં છો? એથી તો માત્ર લોકને સતોષ મળશે.”

“બીજામરાજ! પાપ કરવું ને કરાવવું તે વચ્ચે હું કે બેદ્દજોતી નથી. છતાં ઢીક છે, હું રાતે વિચાર કરીશ.”

“આ જિલાસતે પણ સવારી જેવી છે.” ખૂબાલની બ્રકુદી, સંક્રાંતાએ. “મહાસામંત! તમે એ છોકરીને બગાડવાના હોન્ના.” જિલાસતું તરફ કરી તેણે સખતાધ્યથી ડેમેયું: “તે સવારી નથી જોઈનું કરશક્ર, નથી જોયું! તૈલપરાજ નથી જેવો? એ બ્રહ્માં જેવારી આપુણી હોંસું”

“પણ એ બીચારી મુજ કાયારે જોશે?” બીજામે કહ્યું.

“મુંજમાં તે શું જોવું? એજ હાડકાંનો માળો, એજ ચામડું, એજ નરકની બનેલી હેઠ.” કમકમા આવે એવા તિરસ્કારથી મૃષ્ણાલે કહ્યું.

ભીષમ હસ્યે. “આ! પણ આ હાડકાંનો માળો કે ન્યારોજ છે.”
“કેમ?”

“એના જેવું રૂપ મેં બીજું જેયું નથી.”

“રૂપ! રૂપ! આ શું ગાડાં કાઢો છો? સીધા ને ચીખા નાકમાં શો હેર? ઓણી ને મોટી આંખોમાં શો હેર? આખરે બધાં બળને આખ થવાનાં. મુંજમાં રૂપ હોય તેથી બળતાં થોડી વાર લાગવાની?”

“આ! તમે જેણે પણી વાત. હું કવિ નથી—”

“સારું છે. નહીં તો દેશનીકાલ કરવા પડત.”

“પણ નહીં હોય તેને પણ—”

“મહાસામંત! હું બધું થયું—”

“જેવી આત્મા. પણ વિલાસ—”

મૃષ્ણાલના મુખ પર પાકી સખ્તાછ આવી.

“વિલાસ! હું જેવા આવીશ તો એને પણ લાવીશ. થયું?”
કહી જરા તોછડાઈથી મૃષ્ણાલ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ભીષમરાજ પોતાની સ્વી તંકી હેરો.

“હેરી! કાલે વિલાસને સ્વારી જેવા આવવા હેશ.”

“કેમ જાણ્યું?”

“મૃષ્ણાલથા આવ્યા વિના નહીં રહે.”

“આપુ!” વિલાસે પુછ્યું. “મુંજ કવિ છે?”

“કવિઓનો પણ કવિ છે, એમ લોકવાયકા છે. એના લક્ષ્ણ
સાથે પણ કવિઓ છે.”

“બા ! કવિઓને લોકો કેમ ધિક્કારતા થશે ?” વિલાસે લક્ષ્મીદેવીને પુછ્યું. લક્ષ્મીદેવીનો ગુરુસેં ફળુ ઉત્તોં નહોનો.

“પુછ તારા બાપુને. તે રાજ હતા ત્યારે ધણા કાંવાંઓ રાખતા.”
ભીષમે નીસાસો મુક્યો. “હું તને દેખાડીશ. કાલે ધણા આવશે. જ બેટા ! મૃણાલયા ગુરુસેં થશે.”

વિલાસે પણ નીસાસો મુક્યો, અને ત્યાંથી ચાલી ગમ.
ભીષમ લક્ષ્મીદેવી તરફ ઇર્યોઃ “દેવી ! શા માટે બળતાને બાંનો છો ?”
લક્ષ્મીએ પાસે આવી ભીષમના ખલા પર હાથ મુક્યો. અને સ્નેહ-પૂર્વક કહ્યું: “મહારાજ ! એટલુંજ દેખાડવા કે તમે અત્યારે પૃથિવી-વડુભના પણ વધુલ થયા તોપણ પરાધીન તે પરાધીન.”

“એ વખત વધુ કહી સંભળાવ્યે હું ઓછા પરાધીન થવાનો હતો ?”
“ના. પણ તેરી મહારાજ મરી મહાસામંત થઈ નહીં રહેલા. આ
પરાધીનતા ઓડવાની છે.” ધણુજ ધીમેથા લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું. અને
અને જણાંએ મુગાં મુગાં ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

* * * *

મૃણાલયતી નાહી ધોંધ ધ્યાન કરવા એહી, જ્તા ચિત્તને સ્થિર થતાં
વાર લાગી. તેને પોતાના પર તિરસ્કાર આવ્યો. પોતે પણ ભીજ
નિર્માલ્ય પ્રાણીની માઝક આ વન્યથી. અસ્વસ્થ બની ગઈ. આખરે
તેણે મહાઅયતને ધ્યાન કર્યું.

ધ્યાન કરી રહી, તે વિચાર કરવા એહી કે કાલે સવારી જેવા જવું
હે નહીં. પોતે પણ સામાન્ય નરનારીની માઝક, આવે પ્રસંગે આનંદ
પાભી, જેવા નીકળે ? શું તેને જેવાનો શોઅ લાગ્યો ? થોડી વારે
તેને ભાગી થઈ કે માત્ર સવારી જેવાનું તો. મન તેને નથીજ.

ત્યારે શું મુંજને જેવાનું મન થતુ હતું ? તેના જ્ઞાનના જ્ઞાનવનો
દુઃમન, આર્થિકતામાં અપ્રતિભ ગણ્યાતો નરેથ, તેને જેવાનું મન

બધાંને થાય; પણ તેને શા ભાટે થાય? તેના વિરાગી હૃદયને એવું તે
કું લાગે? તે હસ્તી: પોતે આવી ક્ષુદ્રતા તો ક્યારની છોડી દીધી હતી.

ત્યારે શા ભાટે તે જોવા જાય? તરત પ્રેરણા થઈ-કારણું સમજાયું.
તે પોતે આ દેશના રાન્યકાર્યભારની વિધાની હતી; તે આવે પ્રસંગે
અદૃષ્ટ રહે તો વિધાનીના ધર્મથી ભાષ્ટ થાય. આ કારણું ખરું છે
કું એદું તે વિશે તેણે લાંબો વખત વિચાર કર્યોં, અને આખરે તે
કારણું સલ છે એવા નિર્ણય પર તે આવી. તેણે સવારી જોવાનું
નક્કી કર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

૩૩

પૃથિવીવલલાલ

મુખ્યાલવતી સ્વારી જોવા આવવાનાં છે અને આનંદ ઉપર મુકાયલા અંકુરી આ પ્રસંગે લઈ લેવામાં આવનાર છે, આ વાત ગામમાં પ્રસરતાં લોડામાં મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો. ધ્રેણ વર્ષે દબાઈ રહેલાં હેતો જિલ્લાં, અને અદ્દા થયેલા મોજશોઝો નજરે ચઢ્યા. ભીજે દિવસે સવારે ધરોની અગારી પર, આરીમાં, હસતાં, કુદતાં, મજાક કરતાં નરનારીઓ હેખાવા લાગ્યાં.

રાજમહેલની અટારી પર રંગઘેરંગી લુગડાંથી સજજ થયેલી ઊંઘો શોભી રહી. તેમનાં બધાંનાં મુખ પર અણુધારેલો આનંદ હતો; ધ્રેણ દિવસે નિર્મિલો ઢાઠમાઠ જોઈ તેમનાં હદ્દ્ય પણ પ્રમુલ્લ થઈ રહ્યાં હતાં. પણ સ્વારી રાજમહેલના રસ્તા પર આની પહેંચી એમ લાગ્યું કે એક દાસી અંદર ગઈ અને તરત બધી ઊંઘો શાંત થઈ વસ્તાભૂપણો સર્જ કરી અંદરના બારથી તરફ ધાકલરી નજરે જોવા લાગી.

મુખ્યાલવતી બહાર અટારીમાં આવી. તેણે વલ્લક છોડી સહેત, સાફું વખ પહેંચું હતું. તેની બાંધી ધનુષ્યથી આંખો સ્થિર અને સખત હતી; અને તેના હોઠ દદતામાં ભીડાઈ રહ્યા હતા. તેનું

કદરપું સુખ, આ સખતાઈથી વધારે કદરપું થયું હતું; અને તે જોતાં લાં ઉભેલી સ્વીઓને કમકમાં આવ્યા.

તેની પાછળા રજુલા, લક્ષ્મી અને વિવાસ આવ્યાં. વિલાસે પણ સફેદ વબ્લ પહેર્યે હતું. તેનું પાતળું, છટાદાર શરીર, આ વબ્લમાં ચંદ્રની ઉગતી કુલાના જેવું મોહક લાગતું હતું. તેના વદળ પર ડિસાઇ હતો. કેટલે હિવસે તેણે આવો આનંદ અનુભવ્યો હતો એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

ડકાઓએ દિશાઓએ ગગની ને શરણાધાર્યોના સુરે ગગન બેદાધ રહ્યું: અને સવારી આવી.

પહેલાં ડકાધારી સાંદર્યીએ આવી, પાછળા વિજયડંડા. કરતું પાયદળ આવ્યુ. તેની પાછળા ધુધરીથી બમકલા ઘેડાએ પર બેઠેલા સ્વારો આનંદમાં હસતા, હાથમાં ભાલાએ નચવતા આવી પહેંચ્યા.

તેની પાછળા માલવી યોદ્ધાએ બિજ મુખે આવ્યા. તેમના હાથ પીઠ પાછળા બાંધેલા હતા, તેમના વખો ને બખતરો દોહીથી ખરડાએલા હતા, તેમના માથા પરથી શારપણે. અને હાથમાંથી શાંખો લભ લેવામાં આવ્યાં હતાં. ઘેડા મહીના પર ને યોદ્ધાએએ માન્યઘેટ સર કર્યું હતું તે અત્યારે અંદીવાન થઈ, નિસ્તેજ બની, આયુધધારી તેલંગી યોદ્ધાએની મસ્કરીએ સહેતા તૈલપરાજની વિજયસેના શેખાવી રહ્યા હતા.

આ યોદ્ધાએ પુરો થતાં બખતર જનેલા ઘોડેસ્વાર, તેલંગી અદ્રાને, અને પછી તૈલપના સામંતો હાથીએ ચઢી અંકેક પછી અંકેક આવી લાગ્યા. સામંતો પુરો થતાં, બધાએ ઝાન દ્ય જોવા માંડ્યું. સો! હેઠસો શબ્દસંજિગત બંદીજનો પગે આવી આપતા હતા. મૃખુલવતીની નીરસતાએ હેશમાંથી કવિએને જંડભૂલથી ઉઘેડી નાંખ્યા હતા, પણ રાન્યકારભારમાંથી ભાટચારણાને

ખ્સેડ્યા નહોતા. આ શરવીર બંદીજનો અત્યારે વિજય મેળવી, હુસ્તે મોઢે સ્વારીમાં ચાલતા હતા.

તેમની પાછલ પચાસ સાઠ કેદીઓ સાદાં વખતમાં આવ્યા. તે ચોક્કાએ લાગતા નહોતા. તેમનાં મુખ સુકુમાર હતાં. તેમની ચાલ ધીમી હતી.

“ને !” જેવા આ લોક આવ્યા કે અટારીમાં લક્ષ્મીદેવીએ વિલાસનું ધ્યાન એંચ્યું, “આ પેલા કવિએ.”

“શુ કહ્યું ?” સખ્તામથી મૃણુલવતીએ પુછ્યું તેણે લક્ષ્મીદેવીના શર્ષે સાંભળ્યા હતા.

“આ ! આ મુજરાજના કવિએ.”

“તને કોણે કહ્યું ?”

“મહાસામતે.”

“પૃથિવીનલ્લલને લડાઈમાં પણ કવિએ વિના ન ચાલ્યું. આ માખુસની કીમત ?” તિરસ્કારથી મૃણાલે કહ્યું.

વિલાસ શાસ ઉચ્ચો રાખી એકી ટસે આ નવા પ્રકારનાં મનુષ્યો જેઠ રહી. તેણે કવિએ નિશ્ચારતી ધાર્થાનું ધાર્થ સાંભળ્યું હતુ ચ્યને મૃણુલ તેઓને ધિક્કારતી તેથી તેની જિરજાસા વધી હતી. તેવા પુરુષોને સહેઠે જોતાં તેના મનમાં કેંક આનંદ થયો. પણ તેનો આનંદ અંતરમાંજ રહ્યો; તેને અહાર ન પડવા દેવાની તેને ટેવ પડી હતી.

સ્વારી આગળ ચાલી. કવિએનું વુંદ જતાં ડંકાનીશાન આથે ખ્સો નાગી તરવાર અને લાલાએ સહિત ચાલતા સૈનિકોનો સમૃહ આવ્યો; અને તે સમૃહની પાછળ તૈલપરાજનો હાર્થી દોડતો આવતો દેખાયો. તેના પર તૈથપ ને ભાલ્યમ બંને મેઢા હતા. તે જોતાં

હરેક મેળજને હર્ષનો પોકાર કર્યો; ભાવ રાજમહેનની અદારી પર અધાં મુંગે મોઢે જોયા કરતાં હતાં.

“તૈલપમદારાજની જ્ય” રસ્તેથી પોકારની ગર્જના આગળ ને આગળ આવી. અધાં ધ્યાન દ્વારા જોવા લાગ્યા.

તેવખના હાથી પાછળ ચાલતા સૈનિકોનો ડેટ બનાવી, તેમાં ચોડીક જગ્યા ખુલ્લી રહેવા દીવી હતી. આ ખુલ્લી જગ્યામાં એકજ બંદીવાન ચાલતો હતો. લોકા રીકીયીકી તેને જોતા હતા. શું આ ભાલવાનો મુંજ?

“આ પેદો મુંજ!” જોવા આ સૈનિકો રસ્તાને દૂરને એક દ્વારખ થયા કે મુખ્યાદે કચ્ચુ. તેના સ્વર્ણ હદ્યમાં એક ગર્વની જર્ભિ થઈ આવી; તેના મુખ પર સંતોષ છવાઈ રહ્યો. મુખ્યાદેનો આનંદ જોઈ અધાંને હીંમત આવી. જરૂરાદેવી ઓલ્યાં: “હાધશ! આજે નીરાત થમ, આ પાપીએ આપુલાં વર્ષ જર્ખીને એસવાએ દીધાં નહીં.”

“ભાધાએ પણ એને ક્યાં જર્ખીને એમવા દીધો?” મુખ્યાદે હોછ ગીસી કચ્ચુ, “આજે એની કીર્તિ પણ ધુળમાં ભગ્યો.”

“આ! બીચારા મુંજરાજને આમ ચલાવતા શા માટે હશે?” વિલાસે પુછ્યું.

“ભાગ્યો એના બોગ” લક્ષ્મીએ કચ્ચું.

“બીચારા કેટલાએ શુર્નીરો મુખ્યા તેનું વેર લેવાયું.” જરૂરાદે કચ્ચું.

“જરૂરા! એમાં વેર લેવાની જરૂર નથી.” મુખ્યાદે સખનાધથી કચ્ચું. “સત્ય તેજ જુનો. એ અસત્યનો અવતાર હતો તેમાં એનો પરાજય થયો.”

“તે બા! એ ધંદો પાપી હતો?” લક્ષ્મીહેનીએ પુછ્યું. તેના અનુભૂતમાં કદાશમયતા હતી કે કેમ તે જોવા મુખ્યાદે હંચું જોયું;

પણ પ્રંશુ 'નિરોધ' લાગતો તેણે ઉત્તર વાજ્યો: "માપો! એના જેવો કલાકાંડી પુરુષ બીજો એક ધરતી પર નથી. એનો સ્પર્શ થાય તો સારા ચેઢી નરકમાં જાય એવો એ છે."

"એમ? પણ જુઓ તો ખરાં હેખાય છે કેવો?"

મુંજ ધીમેધીમે મહેલના નીચલા ચોગાન પર આવી લાગ્યો.

"માણ્યુસ જેવો—" મૃણાલવતીએ સખ્તાધથી કહેવા માંડ્યું, જેવા મોહું ફેરફું ને બાકોનો શબ્દ અણુઓટ્યો રહી ગયો. તેણે નિશ્ચલ, અતુનલભી નયને મુંજને જેવા માંડ્યો.

સૈનિકોની હારથી થાઈ રહેલા ચોગાનમાં તે એકદો ઉભો હતો. તેને શરીરે નહોંદું પહેરેલા ધોતીઆ શીવાય બીજું વળ, કે વાંસા પાછળ આધીકા લાય પરની એડીઓ શીવાય બીજું આભૂષણું, છતાં તેને જિતાં બધાં જોઈજ રહેતાં.

ચારે તરફ વીઠાએલા સૈનિકો તેની આગળ માત્ર છોડ્યાં લાગતા; આચી વિજયસેના જણે તેનીજ શાભા ને કીર્તિ વધારતી હોય એવો આસ થતો.

તેનું કેદ પ્રચંડ હતું, તેનો ઘાટ અપૂર્વ હતો, તેનું મુખ મોહક હતું. તેના લાંબા કાળા વાળ, સુરસરિતાના જલ સમા, તેના શંકરથા વિશાલ ખલા પર પથરાધ રહી, મુખના તેજને અભક્ષય અનાવતા; ઊંઘ ભરવા પાછળ એંચેલી કૃષ્ણિભરની કૃષ્ણાની ભાઇક તેની ભરેલી, લાંબી ડોક, અને પાછળ નાંખેલું માથું ગર્વ અને એમરવાધથી જગતનો તિરસ્કાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું; પાછળ સંકાએલા હાથને લીધે, આગળ આવેલા વિશાલ છાતીના સંગેમરમરના ચોરસોં જેવો સ્પષ્ટ, સ્નાયુવાળા વિલાગો દેવી વક્ષાણાણુની જરજ સારી, તેમી દુર્ધર્ભતા અને અતાપ દ્વારા, દુનીઆને અસ્તા હોય કેમ હેખાતું-

હતું; અને ધારીલી પાણી પર રચેલા, ધરણી ધૂળવતા એ પગો સ્તંભની માઝેક કમરના મથાળા પર ઉપલા શરીરને ધારી રહ્યા હતા.

શરીર પરથી આટલું બળ દેખાતું હતું છતાં, માત્ર જ્ઞાયુંઝેની સમૃદ્ધિમાંજ તેની અપૂર્વતા સમાધિ જતી નહેતી. તે શરીર જીવંત માણુસનું નહેતું-શારીરિક અપૂર્વતાનું સ્વભૂત હેઠાં એમ લાગતનું; અને અંગભાંથી હિંયતા જરતી.

ધોમેધીમે તે ડગ ધરતો-કાઈ મત ગઢેદની માફક, નેમાં નહેતો ક્ષોલ કે નહેતી ખિત્તતા. મુખ્યાલે અનુનભરી આંખે. એક સચોટ નજરથી આ બધું જોયું-પારાયું અને તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. મુજજના વ્યક્તિત્વમાંથી જરતા પ્રતાપને લીધે પોતે અધમ હોય, તેના લાધની રાજ્યસત્તા ક્ષુદ્ર હોય, આ નિજય ખરું જોતાં મુંજનોજ હોય એવો કેં ખ્યાલ તેને આવ્યો. અગતા અંગાર સમી આંખો તેણે સ્થિર કરી, હેઠાં દદ કર્યો; અને આ ખ્યાલનં હસી કાઢી તેણે જેયાંજ કર્યું.

રાજમહેલની અટારી આગળ સ્વારી જરા થોલી. મુખ્યાલ જ્યાં ડભી હુતી તેની નીચેજ એક પગ આગળ રાખી, આખી સેનાને માત્ર દિલ્લિપાતેજ અધમતાનો અનુભવ કરાવતો તે, સ્વારી આગળ ચાલવાની વાટ જેનો ડિલો રહ્યો.

“આ!” વિલાસથી ન રહેત્રાયું “કેવો અહશુદ્ધ પુરુષ છે!”

વિલાસના ધીમે બોલેલા શબ્દો પણ નીચે સુધી સંભળાયા; અને આંખ પર આવેલા કેશો, માથું ઉછાળી પાણ નાંખી મુંજે ઉચ્ચું જોયું. -ઉચ્ચું જોધ, અટારીમાં ઉલેલી રમણીઓં તરફ નજર નાંખી. એક એક રીતી સ્તરથી થઈ ગઈ; કેટલીકાંએ ગભરાટમાં છજના કઢેરા પર કે પાછલી લીટ પર હાથ મુક્યો.

મુંજે એક સર્વાગ્રહી નજર વિશાળ પર નાંખી; પછી વારાક્રિરતી દરેક સુંદરી પર નાંખી; અને આખરે મૃણાલ પર ડેરવી—અને તે હસ્યો. એકાએક નિર્મલ આકાશમાં રવિ ઉગે તેમ મુંજનું સુંદર મુખ જોઈ, મૃણાલ બધું ભુલી ગઈ—માત્ર જોઈજ રહી. તેને માત્ર એટલુંજ ભાન રહ્યું કે તે મુખ પર એક રેખા અધુરી નહોતી, એક ભાવનો અભાવ નહોતો. વિશાળ ભાવની સ્ફુરિક્ષા નિર્મલતા; મોડી તેજસ્વી આખોમાંથી ઝરતી મધુરતા; સુંદર લોલાવે એવા હોડાએ હાસ્ય કરી છોડેલી શર સમી સ્નેહભરી મોહકતા; વદન પર હાસ્યમાં રૂપણ દેખાતો. વિજય—આટલુંજ તેણે જોયું. તે હિંય મુખમાં કાયની મીઠાશ હતી; તે હાસ્યમાં પુણ્યઘનવાનું સચોટ શરસંધાન હતું.

સ્વીંગ્રો વેલી થઈ ગઈ. મૃણાલ પલવાર—એકજ પલવાર સ્તખ્ય બની રહી.

સ્વારી ચાલી. મુંજે દીર્ઘા ઉચ્ચ જોયું, એક હાસ્યાણ છોડ્યું અને આગળ ચાલવા માંડયું. કાઈએ તૈલપરાજ જોયો. નહીં, કાઈએ મહાસામંત તરફ નજર ન કરી,—અધાંએ નીચાં વગી દૂર ને દૂર જતા પૃથિવી—વલ્લભની પીઠ તરફ જોયા કર્યું.

મૃણાલ અધાંથી પહેલી સ્વર્ણ બની ઉલ્લી થઈ; અને અધાંનાં દૈયાં પાછાં આવ્યાં. અધી ઊંઘો મૃણાલનો ખાડ ભુલી મુંજનાં વખાણું કરવા લાગી. ગમે તે કારણે પણ મૃણાલના મોં પર લયંકર સખ્તાદ્ધ બાપી રહી હતી.

“આ!” લદ્ધમીએ કહ્યું. “મહાસામંત કહેતા હતા તે વાત તો ખરી. ખરેખરો પૃથિવી—વલ્લભ છે.” અખત અવાજે તેણે કહ્યું.

મૃણાલે તેની સામે એક પલવાર સ્થિર નથને જોયા કર્યું.

“લદ્ધમી! ખરેખરો પૃથિવી—વલ્લભ તો તૈલપરાજ છે.” અખત અવાજે તેણે કહ્યું.

“ પણ શું ઇપ છે ! ” વિલાસે ટહુકો કર્યો.

એકદમ ગુર્સામાં મુખ્યાલે પાસે આવી વિલાસનો કાન ભરડી નાંખ્યો. “જરા વારમાં બધું વીસરી ગઈ ! હું નહોંતી કહેતી કે આવી જગ્યાએ બાલકોને ન લાગવાં જોઈએ. જરા ઇપ જોયું કે આમ ગાંડાં થશો તો તમારું થશે શું ? જુઓ ! ભને કેમ કે નથી થતું ? જાઓ, તમારામાંનાં જેને ભનમાં આનંદનો ઉમળકો પણ આંદો હોય તે જાઓ ને પ્રાર્થિત થારુ કરો.” સિંહણુની ગજના પુરી થઈ; અને ગલરાએલી હરિણીએ ઝપાટાઅંધ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું

સાધારણ

વરદાન

મૃષ્યાલ ત્યાંથી દફતાથી ચાલી ગઈ. તેને અત્યારે પોતાની વેરાખ્ય બુદ્ધિની પૂર્ણતાને જ્યાલ આપ્યો: માણસમા ડ્રપ તો હતું-સાધારણ માણસ ગાંઠું પણ થાય; પણ પોતે કેવી નેત્રી ને નેત્રી સ્વર્ણ અને સાત્ત્વિક રહી રહીએ.

“તુ શા સારુ સ્તળખ બની જોઈ રહીએ! ” અંતરમાંથી અખ્યારેલો પ્રશ્ન ઉભો થયો.

“હુ! ” તેણે વિરસય થઈ પોતાના અતરને મનમા જવાય આપ્યો. “હુ તો માત્ર મારા ભાઈના હુશમનને જોતી હતી. મારે શું? મારા હુદ્યમા ક્યાં વકાર થયો છે? હુ તો માત્ર એટલુજ જોતી હતી કે માણસ અધમતાને ઉડાણે પણ્ણુંચ્યા પણ કેવો લાગે? સ્તળખ! હુ સ્તળખ! એ તો માત્ર એકાત્મતા. વિવેકબુદ્ધ બણ થાય તો માણસ સ્તળખ બને” એમ કહી પોતાના પૂર્ણતાના ગર્વમાં તે મલકાધ રહી.

કંકાના ગગડાથી તેને લાગ્યુ કે સ્વારી ઉતરી, એટલે ધારેધીમે તે રાજમહેલના દરવાન તરફ ગઈ. આવા અપ્રતિમ વિજયથી તેના મનમાં હૃદબેલી હેંસ હવે જતી રહી હતી; અને તેના હૃદમાં

કેંક સ્વસ્થતા આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તેને સંતોષ થયો: આ તેના વૈરાગ્યની નિશ્ચલતા! શું હૃદયમાં અસ્પષ્ટ ખિજતા કે ચચુચણાઈ લાગતો હતો? તેણે એ વિચારજ હસી કાઢ્યો. ત્રીસ વર્ષના અભ્યાસે નિર્નિકાર થગેલા તેના હૃદયમાં ખિજતા કે ચચુચણાઈ?

દરવાજાન આગળ તે જધ્ય પહોંચી એટલે ત્યાં લરાએલી રાજ્ય-પુરુષોની છઠમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. બધા મુગા અની તેલાંગણની ભાગ્યનિધારીની સ્વસ્થ, સખત અને સાદી પણ લયંડર મૂર્તિ તરફ જોઈ રહ્યા. તેની આંખની પલક, તેના મેં પરનો ભાવ એ તૈમને મન છથ્યરેચા પારખવાનાં સાધનો હતો.

તે આવી. સ્વારી ઉત્તરવાની વિનિ પુરી કરી આવેલા તૈલપરાજે તેને આણાંગદંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તેના ચરણની રજ પોતાના માથા પર મુક્રી.

તૈલપતુ રૂપ, તેનો ધાર મૃણાલના જેવાંજ હતાં. માત્ર મુખ પર શીતળાનાં કદરણાં ચિનણો નહોંતાં; શરીરરેખાઓ મરદની-રૂપષ્ટ ને મૃદુતા વિનાની હતી; આંખો જરા નાની અને ઊડી હતી. મૃણાલના મેં પર સખ્તાઈ હતી; તૈલપતના મુખ પર ફૂરતા હતી.

તૈલપ કઢોર હૃદયનો, ગણ્યત્વાભાજ અને પહોંચેલો દતો. મૃણાલે આપેલી કેલાંગણીને પ્રતાપે તેનામાં આર્દ્ધતાને અંશ માત્ર પણ રચ્ય રહ્યો નહોંતો, માત્ર જેણે માના ભાવથી તેને ઉછેર્યો, પિતાની પ્રાતિથી ડેળાયો, અને અધિષ્ઠાત્રી દેવી બની ચક્રવર્તી બનાડ્યો. તે બહેનને માટે તેને અથાગ પ્રેમ અને અનહૃદ માન હતાં, તેની ઝુદ્ધ અને પવિત્રતામાં અડગ શક્ય હતી.

પ્રણામ કરી રહેલા તૈલપને ઉડાડતાં મૃણાલે કહ્યું:

“રણુરંગભીમ! , સ્ને શરહો જીવને અને પૃથ્વીવલ્લબ્ધ-અરેખરો—થનો.”

“તમારી આશીર્વાદ” કહી તૈલપ ઉલો થયો અને પાછળ ઉલોલા બીજલમરાજ તરફ ઇથો. “આ! મહાસામંતને પણ આશીર્વાદ હો; આજે એમનેજ પ્રતાપે હું છુંગો. અને મુજ પકડાયો.”

મુણ્ણાલ જગે હસ્તી.

“બીજલમરાજે તે વાત તો ક્યારની કહી. એમને તો મારા સદાએ આશીર્વાદજ છે-કે ધણું હું ને તૈલપરાજના સામંતોમાં પ્રથમ સ્થાન બોગવે.”

ભાત્યામ હેઠ કરડા નીચો વળા પગે લાગ્યો.

“ચાલ ભાઈ! હું વિષનું કાઢી સ્વસ્થ થા” કહી મુણ્ણાલે તૈલપને ઝાયે લીધો. તૈલપે પાછા ફરી કહ્યું: “બીજલમરાજ! તમે પણ ચાલો. જરા કામ છે.”

ભાઈ બહેન આગળ અને સામંત પાછળ એમ તરે જણુંં મગાં-મુગાં અંતઃપુરમાં ગયાં; અને લોકો ધીમેધીમે વીજનાઈ ગયા.

અંદરના ખડકમાં નાચે મોદે, માત્ર નેત્રોથીજ આનંદ અને ઉત્સાહ દ્રાઘવતી જજીવાટેવા આંદે વગે પણ નથુંદની મર્યાદાથી નવેદા જેવી, પતિની વાટ જેંતી હતી. તૈલપે આવી ગોતાના અખતરનાં અંગો અને આયુધો એક પછી એક ઉતારાં અને રાણીએ તે લઈ જઈ, મુગે મોઢે ગોતાના રવામીનો સત્કાર કર્યો.

તૈલપ નિવૃત્ત થયો એટલે મુણ્ણાલ તકીએ એહી હતી તેની પાસે આવી બેઠો, અને બીજલમ સામે પગ વાળી બેઠો. જજીવાએ નથુંદ પાસે લાં રહેવાની રજા-આતુર આંખો વડેજ-માંગી, પણ રજ ન મળવાથી તે ચાલી ગઈ.

“બોલો બહેન! હું આ મુજનું શું કરીએ?”

મુણ્ણાલ જવાબ આપતા પહેલાં, પલવાર સંપત્તાધથી ભોંય સામે જોઈ રહી, ને પલમાં મુજનું તે પ્રતાપી, હસતુ મેદું તેની આંગ આગળ આવ્યું.

“એને!” દાંત પીસી મૃણાલે કહ્યું, “એને-પાપાચારીને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ.”

“કાલે એનો વધ કરાવીએ.” દફાથી તૈલપે કહ્યું. તેની ઉડી, કર આંખોમાં વિષ બ્યાપી રહ્યું.

“એ કે સાધારણ દુષ્મન નથી. એણે તેને કરવામાં શું બાકી મુક્ત છે? તારા હેઠાની સ્વીએને છોડે વંજા કરી મુક્ત છે. તારી પાસે અવંતીમાં અનેક વાર પગ ધોવડાવ્યા છે-તારી એને મારી કૃતિ કર્બાકિત કરવા અનેક કાંઈ રવ્યાં છે ને રચાવ્યાં છે. એને તો રીઆવા રીઆવા મારવો જોઈએ, ત્યારેજ તારુ વેર વળે તેમ છે.”

“ત્યારે તેનો શા રહ્યો?” તૈલપે વિચાર કરતાં કહ્યું.

“ભાલુભરાજ! તમે શુ ધારો શા?” મૃણાલે પુછ્યુ.

“શા! કેદ કરેના રાજનો વધ કરવામાં મને વડાઈ નથી લાગતી. એને રીઆવો જોઈએ તેટલો, પણ એનું શિર સહા અસ્પર્શ્ય ગળું જોઈએ.”

“મહાસામત’ વધ તે વધ-યુદ્ધમા કે શરીરી પર મને બાડુ ફેર હેઠાનો નથી.’ તૈલપરાજે જરા નિરદ્કારથી કહ્યું.

“ના ભાઈ! મહાસામંતની વાત મને યોગ્ય લાગે છે. એનો વધ કરવામા શા કાયદો? એનું માંડું પહાડ જંગનું શરીર ક્ષીણ થઈ જાય, એની આંખો નિસ્તેજ અને, એના મોઢા પગનું હારય જરા દીનતા આવે, અને તારી મહેરબાની યાયતાં એની જુલ ઘસાન જાય—એનો ગર્વ ગળી જાય—ત્યારેજ સોળ સોળ વખત તને ખવડાવેલી લારનો બદલો વળો.” જાણે સામાન્ય વાત કરતી હેઠાની શાંતિથા મૃણાલે આ લયંકર વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

તૈલપના મોદા પર સંતોષ પ્રસરી રહ્યો. “ખરી વાત છે આ !
પણ એનો ગર્વ ગાળવો સહેલ નથી એમ લોકો કહે છે.”

“વાતો, બીજું કે નહોં.” તિરસ્કારથી મૃખ્યાંત કહ્યું, “હું
જોઈશને કે એનો કેમ ગર્વ રહે છે.”

“તમે ?” ચકિત થઈ તૈલપે પુછ્યું.

“હા. અવંતી એઠાંએહાં એણે મારે માટ કે ઓષ્ઠું કહ્યું છે,
ને ગવાડ્યું છે ? હવેજ જોઈશ કે એ મોદામોદ શુ કહેવાની હીમત
ધરવે છે. એને ઝ્યાં પુરોં છે ?”

“રાજમહેલના બોયરામાં” તૈલપે કહ્યું.

“હીક. હું સાંજના એને મળાશ. પણ બીજાનું થું ?”

“મેં કાર્તવીય પાસે સામંતોને પુછાવ્યું છે કે મારી ચાકરી
નેચો સ્વીકારવા નોયાર છે કે નહીં. જે નહીં હશે તેનો કાલે વધ.
બાકીના ચોઢાયોંને પણ કાલેજ પુરા કરાવીશું.”

“હીક.”

“ભીલમરાજ !” તૈલપે કહ્યું. “આ પણ છે એટલે હીક.
હવે ઓલો. તમારે ને વરદાન જોઈએ તે હાજર છે. આ વખતે
તમારી સેવાના બદલો ને વાળું તે ઓછો છે.”

“એમાં તો તમારી વડાઈ છે. મહારાજ !” જરા ધીમેધીમે
ભીલમે કહ્યું, “મેં ને કેં કર્યું તે કેં બદલા મારે નથી કર્યું.”

“મહાસામંત !” મૃખ્યાલે કહ્યું, “વર માંગવો એ તમારો
અધિકાર છે.”

“આ ! હું માણું એને તમને આપવો ન રહ્યે તો પણ મારું પણ
નાય ને તમારું પણ નાય” મહાસામંતે મૃખ્યાલ સામે જોઈને કહ્યું.

“તમારી વિવેકખુદ્ધિમાં ને મહારાજની ઉદ્ઘરતામાં મને શક્ષા છે.
તમે કહો છો એવું બનેજ નહીં.”

“ એલો ! ” તૈલપે મીંકું હસીને કહ્યું, “ એલો, ખંચાણા નહીં. તમારી મૈનાથી બીજું કે વધારે વહાંથી મને નથી.”

મહાસામત થોડી વાર આ ભાઈખણેનાં ભયકર જોડી તરફ જેમ રહ્યો; અને પછી ધીમેધીમે કહેવા લાગ્યો:

“ મદારાજ ! મારા હૃદયાં એકજ જર્મિ છે. તે આપ જાણો છો.”

“ શા ? ”

“ વિલાસનું પાણિઅહણું સત્ત્યાશ્રય કુવર કરે એજ.”

મુણ્ણાલ હસી પડી. “ અરે શું મદાસામંત ! તમે પણ, આ વર માંગવા આટલો વિચાર ! એ વર તો આરનો મળા ચુક્યો છે ”

“ પણ મને એમ કે એ લગ્ને એમ વહેલાં થાય નેમ સારુ.”

“ તે તો મેં નક્કી કર્યું છે.” મુણ્ણાલે કહ્યું.

“ કયારે ? ”

“ આવતે મહીને. મે ક્યારનું મુહૂરત પુણી મુક્યું છે. અને હને તો આ વિજયસમારંભ સાથેજ તે કરી નાખીશું ”

“ લીલામરાજ ! ” હસીને તૈલપે કહ્યું. “ કે બીજું માગો. તમે તો મને શરમાવો છો. શું મારી પાસે એવું કે નથી ક જે મળે તમે રાચો ? ”

બીલખમ વિચારમાં પડ્યો. તૈલપને તે સારી રીતે એણાખતો હતો. તેને મોટાઘ જોઈતી હતી. વરદાનથી મળનો મહિમા જોઈતો હતો, અને પોતાના જેવાને રીત્યાની તેનો અસંતોષ દૂર કરવો હતો. પણ એ સારી રીતે જાણુતો હતો કે તેમને ન રચે એવો વર કંન એ માગે તો તેઓ કદી આપે નહીં, અને આપે તો બીજુ પલે છીનવી લે. તેને અને લક્ષ્મીદીનને પોતાને દેશ જવાનું ધાણું મન હતું; પણ ત્યાં જવાની છચ્છા દર્શાવાય તે અને એવું નહોતું; એટલે, તે વર માંગી, મેળવવામાં નિષ્ઠલ બનવું અને અપમાન વેઠવું તેના કરતાં પરાધીનાં તાનું દુઃખ વેઠવું તે એને ડહાપણભરેલું લાગ્યું. એકદમ એને એક

વાત યાદ આવી. કે પલે તે મુજને પાડી તેના પર ચઠી એડો, અને બળજેરિથી તેનાં શસ્ત્રો લઈ લીધાં તે પલે મુજે તેના કાનમાં કહેલા શખ્દો તેને યાદ આવ્યા. “ભીલભ !” તેણે કહ્યું હતું “મારું ભલે ગમે તે ચાય, પણ મારા કવિઓને સંભાળને.” તે શખ્દો વિજયના ઉત્સાહમાં તે વીસરી ગયો હતો; અસારે તે યાદ આવ્યા.

તેના અંતરમાં મુજ માટે માન પ્રગટ્યું હારી જતી પલે, યમરાજના આઙ્કને મગજ ગાંડું થઈ જાય તે વખતે પણ આ પુરુષ પોતાના મિત્રોને વાસરી નહીં ગયો. કયાં તે પૃથિવી-વક્ષલ ને કયાં આ તેનો વિજેતા ! ભીલભને આ વિચાર આવતાં તે દફ્તારી એલ્યો:

“ મહારાજ ! આપના રાજ્યમાં મારે શી ખોટ છે ? પણ એક વસ્તુની ધાર્યાના કરં-ને આપની રણ હોય તો.”

“ શું છે ? કહી નાખો.” મૃષ્ણાલે જરા તીક્ષ્ણતારી ભીલભ સામે નોઈ કહ્યું.

“ માલવાના કવિઓને જીવતા જવા હો.” ઉતાવળાથી ભીલભે કહી નામ્યું.

તેથ્યું હરસ્યા. મૃષ્ણાલના લઘાં સંકોચાયાં.

“ માર્ગ માર્ગને આ માર્ગું ! ” તિરસ્કારથી મૃષ્ણાલે કહ્યું.

“ આ ! મારા પૂર્ણને કવિગણુત્તાતા કહેવાતા. હું તો તેમાંનું કુરી શક્યો નથી. માત્ર આ એક તક મળી છે.”

“ એવા ગાપાંયોથી ભૂમિ ભારે મારશો તેમાં તમારું શું વળશો ?” મૃષ્ણાલે કહ્યું.

“ ભીલભરાજ ! ” રાજને કહ્યું “આવા જતુંયોના જીવ ધચાયા કરતાં બીજુ બણ્ણી વસ્તુઓ માંગવા નેની છે.”

દફ્તામાં ભીલભના હોઠ ભીડાયા. “મહારાજ ! આપને મારી ધાર્યાના ન સ્વીકારવી હોય તો આપ માલીક છો. આપે કહ્યું ત્યારે માંગ્યું; નહીં તો હું કે માંગવા નહોતો એડો.”

“ પછી એમને છોડવી શું કરશો?” તૈલપે પુછ્યું.

“ આપ કહેશો તે. મારે એમનું કામ નથી.”

“ હીક છે.” મૃણાલે કહ્યું “એ અધા પાસે મુજની અપકૃતિં ગવડાવીશું.”

“ તે આપના ધ્યાનમાં આવે તેમ કરણે. મારે તો એ જીવતા રહે એટલે બસ.”

“ વારુ જાઓ” તૈલપે બહેન તરફ જરા નજર નાંખી કહ્યું “એમને જીવતા જવા દીધા. થયું? પણ ખુટા કરવા દેશો નહીં.”

“ જેવી આશા. મારા મહેલના બોંયરામાં રાખીશ.” ભીલમે નેયું કે હવે વચારે એસવામાં માલ નથી. “મહારાજ! ત્યારે રજ—”

“ હા, જાઓ. સભામાં આવી પહોંચાજો.”

“ જેવી આશા.” કહી ભીલમે રજ લીધી.

“ ભાઈ!” મૃણાલે કહ્યું “ મને આ માણસમાં વિશ્વાસ એસતો નથી.”

“ માણસ તો નીખાલસ છે. માત્ર એની એરી એને જાંખીને એસવા હેતી નથી. તેથી તો મોં એને વર માગવા કહ્યું.”

“ આ અકલંક્યરિત આવ્યો કે શું?” કોઈનાં પગલાં આવતાં સાંલળી મૃણાલે પુછ્યું. તૈલપ માત્ર આરણા તરફ જોમ રહ્યો.

એક યુવક આવ્યો. તેની ડંમર વીશ આવીશ વર્ષની લાગતી, અને તેનું મોં તૈલપના જેવુંજ હતું. તેની સીધી, સશક્ત કાડી પર અણુમોદું બખતર દીપતું, ને માથા પર એક નાનો મુગટ તેના સ્વરૂપવાનું મુખના ગ્રૌરવમાં વધારો કરતો. તેણે આવી મૃણાલને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તૈલપને નમરસ્કાર કરી તે પગ વાળી હાથ નોડી એડો.

“એઠા સત્યાગ્રહ ! શું કર્યું ? ”

“પિતાજી !” ગંભીર અવાજે કુંવરે કહ્યું “મહેલના ભાંયરામાં હાલ તો સુંજને નાખ્યો છે, ને બામરસ સામંતને ત્યાં ચોકી કરવા રાખ્યા છે—”

“ઈક કર્યું .”

“—ને એક લાડળાનું પાંજરનું બનાવવાનો હુકમ આપ્યો છે.”

“શાબાસ” નૈલપે કહ્યું “સત્યાગ્રહ ! તારાં લમ્બ નક્કી કર્યાં છે.”

“જુ.”

“આ ઉત્સવમાં તે પણ ઉત્સવ શોભશે.” મૃણાલે કહ્યું “જા. હવે તું જધ નિવૃત્ત થા.”

“નેની આરા” કહી તે ઉદ્ઘે.

“પણ નો. પછી વિલાસવતીને મળી આવને.”

“જુ” કહી સત્યાગ્રહ કુવરે ત્યાંથી રજ લીધી.

પ્રકરણ ૬ હું

દસનિધિ

રાજને વચન આપતાં આપ્યું તો ખરં પણ રખે તે પાછું જેવી લે એવા ડર ભીલભરને લાગ્યો, એટલે તે ત્યાંથી આરોભાર જ્યાં માલવાના કવિઓને કેદમાં પુર્યા હતા લાં ગયો.

જે ભડકાજ કવિઓઠી યોકી કરતો હતો તે રાજનું વરદાન સાંલળા વિસ્તય થયો, અને તેણે કારાગૃહનું "આરણું મહાસામંતને ઉધાડી આપ્યું.

તેને જોઈ લાં એકુલા પુરષોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો.
"કવિરાજે! ક્ષમા કરજો." ભીલભરાજે નઅતાથી કહ્યું. "મારા આતિથ્યનો સતકાર કરો. એવા પ્રાર્થના કરવા હું આવ્યો છું."

એક સુકુમાર, નીચો અને સ્વરૂપવાન ખુલ્ક ઉભો થઈ સામે આવ્યો, અને હસીને પુછ્યું:

"કોણું તમે યમરાજ છો?"

ભીલભ આ પુરૂષની કાંતિ જોઈ રહ્યો.

"હું? —ના. કેમ?"

"શુષ્ક ભૂણાલવતીના ગામમાં યમરાજ શીવાય અમારો કોણું અતિથિસતકાર કરે?" એક બીજો આવી ઓલ્યો.

“ધનજય!” પેલા યુવકે કહ્યું, “આ યમરાજ પોતે નથી; તેના હુતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો સ્યુનદેશનો નરાધિપ છે.”

ભીલમ હસ્યેઃ “ના. હું માત્ર મહાસામંત છું, હું યમહૂત નથી;—પણ તમને આ જીવતા નરકમાંથી બચાવવા આવ્યો છું.”

ધનજય* કહ્યું: “પૃથિવી-વહ્લાલ વિનાની નિસ્તેજ પૃથ્વીમાં કે જવા જેવું નહીં રહ્યું હોય.”

“ના! મહારાજે તમને જીવિતદાન આપ્યું છે. તમે અધા મારે ત્યાં પદારો.”

આ સાંભળી અધા ચકિત થઈ ગયા, અને હેંસમાં આવી, ઉલા થઈ, ભીલમને વીટાઈ વલ્યા.

“તમારું નામ તો ધનજય?”—

“હા.”

“ને તમારું?” પેલા સ્વરૂપવાન યુવક તરફ કરી મહાસામંતે ખુણ્યું.

“મારું?” જરા ખંચાઈ પેલા યુવકે કહ્યું.

“એનું નામ રસનિધિ” ધનજયે ઉમેર્યું “ને આ પગગુમ.—”

“હા. મારું નામ રસનિધિ” કહી રસનિધિ ભીલમ સાથે ચાલ્યો, અને અધા તેની પાછળ ચાલ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ભીલમે ધ્યાનપૂર્વક લોયું. રસનિધિની સુકુમારતાના પ્રમાણમાં તેનું શરીર ધાણું મજાકુત લાગતું, અને શરવીરોનાં શરીરો પારખવાની ટેવ હોવાથી મહાસામંતને લાગ્યું કે આ પુરુષ અખ્તરમાં સારો શેખો. તે પોતાના વિચારથી મનમાં હસ્યો. “આ બીચારાને અખ્તરમાં, ને યુદ્ધમાં ડોશાલ્ય શું?”

* દ્વારાદ્વારા.

મુગે મોકે મહાસમંત રાજમહેલની પાસેજ આવેલા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને પોતાના પરિયરોને આ કવિરાજેનું આતિથ્ય કરવાનો હુકમ કર્યો.

“કવિરાજ!” ધનંજય તરફ કરી બીજામે કહ્યું “આપને એક તરફી આપવાની છે.”

“મને? શી? ધનંજય પુછ્યું.

“મારી સ્વી ને પુત્રીએ વણ્ણા વખતથી કવિરાજેનાં દર્શાન ર્યાં નથી. આપ મારી સાથે આવરો?”

“જે દેશમાં કવિઓ દુર્લભ હોય લાં સ્વરૂપમાંથી સૈદ્ધય જય, રાજમાંથી ડેક જય, અને સ્વીએમાંથી આર્દ્રતા જય એમાં ગી નવાઈ!” રસનિધિએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“કવિરાજ! આપ આવરો?”

“હુ? કરીથી ઘંચાઈ રસનિધિએ પુછ્યું.

“હા. શી હરકત છે?”

ધનંજયે ધ્યાનથી રસનિધિ તરફ જોયું.

“રસનિધિ! હા, તું પણ ચાલ. ચાલો સ્વનરાજ!” કરી ને અને રમાનધિ બીજામરાજની સાથે અતઃપુરમાં ગયા.

બીજામરાજે તેના પૂર્વનેનું બીરુદ ‘કવિકુલતાતા’ આજે રાખ્યું હતું; અને ધણે હિવસે આવા સંસ્કારી પુરુષોની સોઅત તેને મળી હતી. આથી તેનું દેખ્યું આનંદ અને ગર્વથી મલકાતું હતુ.

લક્ષ્મીહેવા હજુ રાજમહેલથી આવ્યાં નહોતાં, અને વિલાસ શંકરના મંદિરમાં હતી. બીજામે એક માણુસને વિલાસને નેડવા મોકલ્યો, અન પોતે ધનંજય ને રસનિધિને લઈ પાછલ આવેલી વાડીમાં એક વિશાળ પાપળાના થાળા પર જઈ વાત કરવા લાગ્યો.

“બાળ!—” થાડી વારે વિલાસનો અવાજ આવ્યો.

“કોણું વિલાસ! એટા!”

વિલાસ પાસે આવી એટલે મહાસામંતે કહ્યું: “આમ આવ. તારે કવિઓ જોવા હોને? લે આ રહ્યા.”

વિલાસે એ કવિઓ તરફ જોયું, અને જરા ગલરાઈને ઉલ્લી રહી. “આ કવિરાજ ધનંજય. એમની ઘ્યારી તો મારા સ્વનદેશ સુધી પણ આવી હતી.”

વિલાસે નીચી વળી નમસ્કાર કર્યા.

“પુત્રી! રાધન સમા નરેશની અધ્યાંગના થઈ, સુર્ય સરખા તેજસ્વી પુત્રોની માતા થને” આડંબરથી ધનંજયે કહ્યું.

“આ કવિવર રસનિધિ.”

શરમથી આડહું નીચું જોતા, જિગ્નાસામા અડધી ઉચ્ચી આંખો રાખી વિલાસે રસનિધિ પર નજર ઠારી. વિલાસને તેનુ મુખ કે વિચિત્ર લાગ્યું: એ વિચિત્રતા શી હતી, એની તેના પર શી અસર થઈ તેની તેને ખ્યાર પડી નહીં.

“ભગવની! હું શું આશીર્વાદ આપું?” રસનિધિએ હસીને પુછ્યું, “સુધાનાથને વરણે ને સુવા ચાખી, અનેરા આનંદો અનુભવજો.”

વિલાસવતીને કેં આશીર્વાદનો અર્થ સ્પષ્ટ લમણ્યો નહીં: પણ મહાસામત આડઅડ હસી પડ્યો.

“કવિરાજ! આ અવંતી ન હોય.”

“હારણો. નહીં તો હું આવી સ્વિતિમાં હોડિં?”

“અમારે લાં તો સુધાનાથ સુકાઈ ગયા છે. ને આનંદ અનુભવો એ તો પાપની પરિસીમા છે.”

“હું!”

“મૃણાલયાનો વૈરાગ્ય તમે જોયો નથી. અને આ વિલાસ પણ શું? એણે પણ અત્યારથી તપશ્ચર્પા શરૂ કરી છે.”

“શા માટે?” ધનંજયે પુછ્યું.

“ કવિરાજ ! તેલંગણની ખુઅ૰ઓ ન્યારી છે.”

“ પણ આએકી કન્યાને એ શું ?”

“ વિવાસનું લમ સત્યાકાય કુંચર જોડ થવાનું છે. એને માન્યખેડ-
ના ગાદીપતિની પદૃરાણીને લાયક કેલવણી જોઈએને ?” જરા
અસ્પષ્ટ કટાક્ષમયતાથી ભીલમે કહ્યું: “ કમ ખરં કેની વિવાસ ?”

વિવાસ હસીઃ અને કવિએ હ્યાથી તેની સામે જોઈ રહ્યા.

“ એટથે હૃદયનાં અરણાં સુકાય ત્યારે પદૃરાણીની પહોંચ પમાય ?”
ધનંજયે પુછ્યું.

“ અમારાં મૂલ્યાંબાની એવી માન્યતા છે. એમની વિવાસ !
આવ. હું આ અધા કવિએને છેડની લાય્યા, હવે એ આપણે
ત્યા રહ્યાંશે.” વિવાસ આવી ભીલમ પાસે ડલ્લા રહી, અને મુગે
મોઢે નંદુ જણ સામે જોઈ રહી

તેન એક અપરિચિન અનુભવ થતો હતો. આ લોકોનો પહેરવેશ
વિવિન હતો; તેમની રીતભાત સ્વચ્છદી, ટાટાશ વિનાની હતી;
તેમની વાતચીનમાં જાંબાય અને સ્વયમ-જે ગુણોની તેને ભક્તા
ખનાવવામાં આવી હતી તેનો અભાવ હતો; તેમના મેં પર સખ્તાદા
કે ડલાપણુંનો અંશ નહેંતો અને આ અધાને વીધે તેને વાતાવરણ
કે અસ્વાલાભાવિક લાગ્યું; અને તેથી તેના હૃદયમાં કે આધાત થતો
હોય, હુઃખ થરું હોય તેમ લાગ્યુ-પણ આધાત અને હુઃખ એવાં
આકૃષે કે ત્યાંથી જવાનું મન થયું નહીં.

“ ત્યારે તમારે ત્યાંથી કવિએને દેશનીકાલ કરવામાં આવ્યા છે
એ વાત ખરી ?” રસનીધારે પુછ્યું “ મે તો ગપ ધારી હતી.”

“ અમારે ત્યાં ને ન થાય તે ખરં.” ભીલમે કહ્યું.

“ તમારે ત્યાં કવિતા નહીં, રસ નહીં, આનંદ નહીં.—પણ
શુ રહ્યું ? ”

“ બોલ વિલાસ ! જવાય હે.”

ધીમેથી ઉચ્ચું જોઈ તેણે રસનિધિની સામે જોયું અને કહ્યું:
“ ભાગ-શાંતિ.”

“ કેટલા માણુસોએ ખરેખરાં ત્યાગ ને શાંતિ અનુભવ્યાં છે ? ”

“ અમે તો અધા હેવો છીએ.” ભીષ્મભે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું.

“ હેવો પણ આનંદની મૂર્તિએ છે; તમે તો પાપાણું થવા મથો છો.”

“ અત્યારે હેવી હોય તો તેને આ નમારી વાતમાં બહુ રમ પડે.”

“ બીજું અધું ચંચલ છે-નિશ્ચલ માત્ર એક શાંતિ.” પોપટની માઝેક વિલાસે સુત્ર કહ્યું.

“ ના તે પણ ચેળે એવી છે; નિશ્ચલ માત્ર આનંદ.”

વિલાસ જરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી.

“ શાંતિ વિના આનંદ કેમ આવે ? ”

“ સુખના અનુભવથી.”

“ તે તો ક્ષણિક ”

“ કાળે કહ્યું ? રસિકતા હોય તો શાશ્વત સુખ મળે.”

“ હેવી હજુ કેમ નથી આવ્યાં ! લાવ હું માણુસને મોકલું ”
કહી વાતમાં જાંઝો રસ નહીં પડવાથી મહાસામંત ઉડ્યા. “ તમે
વાત કરો. હું આ આવ્યો.” કહી ભીષ્મમ ઉડ્યો.

ભીષ્મ ઉડ્યો એટલે ધનજ્યે પાસે આવેલા સંરવરીએ તરફ
નજર કરી ઉઠવા માંડ્યું.

મદરણ ઉ મું

રસિકતા

“ રસિકતા શું ? ” વિલાસ પ્રાણું.

રસનિધિએ આંખો કાડી “ તમને ખબર નથી ? ”

“ ના ”

“ તમે કાવ્ય સાંભળ્યાં છે ? ”

વિલાસ દસી “ તમારા ભર્તા હરિનુ વરાણશાતક સાંભળ્યું છે. ”

“ શુંગારશાતક સાંભળ્યું છે ? ”

વિલાસ સખ્તાઈથી ઉચ્ચાં જોયુ “ એ તો પાપાચારી માં. ”

રસનિધિ દર્શે “ કે નાટક જોયુ છે ? ”

“ છેક નાતી દસી ત્યારે સ્વનહેશમાં જોયું હત. પણ યાદ નથી. ”

“ ચંદ્રની જથોત્સનામાં પડ્યાં પડ્યા ડોઢ દિવસ ગાયું છે. ”

“ ના. ચંદ્રના તેજમાં ફરવું મારે ત્યાજ્ય હં. ”

રસનિધિ ગાંભીર્યથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“ ત્યારે તમને રસિકતાનું કયાંથી ભાન હાય ? નમારી પાંસ આ અંદું ડોણુ કરાવે છે ? ”

“ હુ મારી મેળે કરુ છું - મુણ્ણાંબા માત્ર સૂચના કરે હં. ”

“ એ અધું કરવાનું શું કારણું ? ”

“ ત્યાગવૃત્તિ ડેળવવા. ”

“એમ કેળવાય? તમે શુ લાગ કરો છો તેનું તો તમને લાન નથી.”

વિલાસ વિચારમાં પડી. “ના. છે. મને મૃણાલયા કહે છે.”

“માત્ર મોદાની વાતો—અનુભવની નહીં.”

“કલાંકિત કરે એવી વસ્તુનો અનુભવ—”

“કલાંકિત શા વસ્તુ કરે?” રસનિધિએ જુસસામાં પુછ્યું “જે કાવ્ય કલાંકિત કરે, રસ કલાંકિત કરે, જગ્યોત્સનાનું અમૃત કલાંકિત કરે—કાલે કંદેશો કે ગ્રંથ કલાંકિત કરે—તા એ કલાંકિત જીવન શુ ખોડું?”

“મારે નિષ્કલન થવું છે” જરાક સખ્તાન્યા વિલાસ બોલી અને ઉડી.

રસનિધિ મુંગા રથો. થોડી વારે નેણું કલ્યું:

“સારે તમને મારા જેવા તો કલાંકિત લાગતા હોયા?”

“બોળાનાથ તમને સહયુદ્ધ આપશો.”

રસનિધિ શુચવાઈને ડલો. રથો.

“રસિકતા અનુભવવાનું તમને કદી મનજ થયું નથી?”

“મને?” વિચારમાં પડી વિલાસે કલ્યું “એ વસ્તુનો પુરો ઘ્યાલજ નથી.”

“ઘ્યાલ લાવવાનું મન પણ થતું નથી!”

“પાપ કરવાનું મન ન થાય એમાં ખોડું શું!”

“વિલાસવતી!” રસનિધિએ માયાળુપણ્યાથી તેની સામે જોતાં કલ્યું, “રસિક થવું, રસિકતા અનુભવવી એમાંજ હું તો મોદ્દ માનું છું.”

“ના. ના. ના”—કાંઠ હાથ દ્રદ, હસી વિલાસ બોલી. તેના હાસ્યમાં કે જુહોજ લાવ લાગતો. “લો. આ બા આવી” કદી તે દૂર્થી આવતાં બીલ્લમ અને લક્ષ્મીહેવી તરફ ફરી.

અને જણુ મુગાં મુગાં આગળ વાયાં અને રસનિધિએ લક્ષ્મીહેવાને પ્રથ્યામ કર્યા.

“કાવરાજ! અમારાં આંગણાં આજ કેટલે વખે પાવન થયાં” લક્ષ્મીહેવાને પોતાના પર્તિ તરફ એક તિરસ્કારની નજર નાંખી કર્યું.

“આ! મે ધારું નહોંઠું કે આ શુષ્ટક દેશમાં અમારું આટલું સંમાન થશે. ધનંજ્ય! આ હેતી આવ્યાં.” રસનિધિએ યુભ મારી; અને કમલપત્રો પર નજર ઢારો રહેલો ધનંજ્ય આ તરફ આવ્યો.

“ભાઈ! આ ધર તમારું છે.” રાષ્ટ્રકૃત રાજાઓના પેઢીધર ચાલી આવેલા સંસ્કાર દ્વારાવતાં લક્ષ્મીહેવાને ગૌરવથી કર્યું. તેની કંહેવાતી રીત રાજવંશને શોલાવે એવી હતી. “માત્ર મારી એકજ પ્રાર્થના છે.”

“શા? ધનંજ્ય આવી લાગ્યો હતો નેણે કર્યું.

“અમારા પર મહેરભાની કરી આપના વિનોહની વાત અહાર ન જય તે જોગે. નહીં તો આપનો સમાગમ ધણો હુંડે થઈ જશે.”

“હેતી!” ભાલ્યમે કર્યું “આ શું કહો છો?”

“ઘરેઘરં, આવા મેમાનો જેમ વધારે રહે તેમ સારું. પણી નહીં તો ક્યાં મળવાના હતા?” લક્ષ્મીના અવાજમાં કડવાશ હતી.

ભાલ્યમ સુઝો રહ્યો; રસનિધિ ધ્યાનથી સાંલગ્ના રહ્યો. “વિલાસ! આ કવિઓ જોયા?”

“હા!” નીચે મોઢે હસતાં વિલાસે કર્યું.

“કાવરાજ! ચાલો ધરમાં. હવે મધ્યાનહ થશે.”

“જેવી આજા.”

“વિલાસ! તું ક્યાં જશે?” લક્ષ્મીહેવાને પુછ્યું.

“મારે હજુ જરૂર કરવો છે.”

“વારુ! કાવરાજ! બધા કવિઓમાં શિરોમણુ કોણું?” ભાલ્યમે પુછ્યું.

ધનંજ્યે જરા વિચાર કર્યો અને આંખો નચાવી કર્યું: “મહારાજ! સ્થૂનહેસનો અધિપ ભીલલમ!—”

અધાં હસ્યાં.

“ હું ! — ”

“—માત્ર જેના શખ્દો સાંભળ્ણા સમસ્ત કવિમંડલોને જુબે સરસ્વતી ભીરાજે છે એવા રસેશ્વર ગણ્યાતા મુજરાજને પણ જેણે મહાત કર્યા તે.”

ભાલ્યભ ગર્વથી હસ્યો. આ વખાણુ મોટાં હતાં તો પણ તેનું હુદય હરખાયું; પણ તેની રીતી આ હર્ષ જાણો વારટકવા હે એવી નહેણી.

“ કચિરાજ ! ત્યારે એમ કહેણે કે મોટામાં મોટાં કર્વ તો મુખ્યાલાયાં.”

“ કમ ? ”

“ તમારા સ્વનુરાજને મન પૂણ્ય જોઈએ તો તૈલપરાજ, અને તેના ગર્વ ગાળનાર મુખ્યાલાયાં.”

ભાલ્યમના મોં પર રતાશ આવીઃ તેની આંખ જરા ગુસ્સામાં લદ્દી તરફ દૂરી. લક્ષ્મીએ તે જોયું અને વાત હેરવી.

“ કચિરાજ ! તમને વિદ્ધિદેશના ભવભૂતિનાં કાંયો આવડ છે ? ”

“ તમે તેનું નામ કયાંથી સાલળું ? ”

“ હું નાતી હતી ત્યારે મારા પિતાને ત્યાંના કવિએ તેના ગુણ ગાતા. તેઓ કહેતા કે કાંલકાલમા એવો કવિ થયો નથી ને થશે નહીં.”

“ મારો આ રસનિધિ એનો મોટા ભક્તા છે.”

“ હું ! ”

“ હા. એને તેનાં અધાં નાટકો પાંડ છે.”

“ આ, એ કવિની વાત તો તેં મને કરીજ નહીં ? ” વિલાસે પુછ્યું.

“ એટા ! ” લક્ષ્મીએ નીસાસાનાંખી કર્યું “ તને કહીને શ્યાં જાડ ? ”

વિલાસને સમજ ન પડી. તને કહેવામાં શુ વાંચાયા ? તે વખતે તે વધારે એવી નહીં, પણ અધાંને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી રાજમહેલના મહિર તરફ ગઠ.

પ્રકારણ ८ મું

સત્યાશ્રયનું સંવનન

વિજાસ જ્યારે પાંડી મંહિરમાં ગમ ત્યારે પોતે કે અફલાઈ ગચ્છલી હોય એવું એને લાગ્યું; એટલું જ નહીં પણ સૂર્યમાનવીન તેજ લાગ્યું, આડોમા કે નવી ખુબીઓ લાગી, એને જ્ય કરવા એસનાં જીવ અકળાયા.

તેને ધનંજય તે રસનિધિ કે જુદાજ પ્રકારના ભાણુસો લાગ્યા. તેમના દસ્તામા સયમ નહોંતો, તેમની વાણીમાં ગાંભીર્ય નહોંતુ, તેમના શાંદોમા દાવકાં નહોંતી. તેઓ પાપાત્માઓ જેવા સ્વચ્છાંહી લાગ્યા; તોપણ તેમની રીતબાતમાં મનને ગમે એવી વિચિત્રતા લાગી. તેની ડેલવણી, તેની ચારિગ્યની ભાવનાઓ એને તેના વિચારા-આ અધારે શિખરે એઢેલી તેની નજરને તો તે બંને તુચ્છ, સંયમ-વિહીન, સ્વચ્છાંહી લાગ્યા; અને જ્તાં પણ કે એવું થયા કયું કે જાણે તેમની રાત્માન ફરી તે સાંભળો, તેમનાં સુખ ફરી તે જુઓ.

કોઈ કોઈ વખત હુદ્ધમાં લક્ષ્મીદેવી માટે તેને કેંક લાગણીઓ સ્કુરતી; અને અહારથી જે કે તે સ્વસ્થ રહેતી, પણ ઘણી વખત તેને મળતાં, તેની વાત સાંભળતાં, તેની પાસે શાબાશા મેળવતાં

तेने कङ्क न समज्ञय अेवुं, न कणाय अेवु थतुं. अेवुं कुँक आ लोडाने ज्ञेधने थयुं.

तेने रसानांध पर दया आवा आचारो गमितांत मेक्ष मानतो हतो. शा भेद ? शा अंधारी ? केवा सारा माणस केवा अभिषुनामां सउया करतो हतो ? छतां ते हुःभी हेप्पातो नहंतो—तेना दास्यमां, तेना शम्भोमां, तेना नेत्रोमां आनंद हतो, शानि हती. आवी शांति तो ज्ञवनमुक्ता जेवां मृण्युलभामां पण् नयोता. अं शुं हशे !

अे रसिकता यु हशे ? रससुष्ट तेनी ग्राण्याखार दती; तेना रंगो तेषु नेया के पारभ्या नंदिता. शुं तेथी भेदक मणतो हशे ! शांत मणती हशे ?

तेने मुज याह आव्यो. मृण्युलभामा तेने पापाचारी कुंदतां हता, पण् ते आनंद ते शांतिनी मृति वागतो हतो. पापाचारीने शुं आवी शांति संभवेतु ?

ते ज्य करवा ऐही, पाण् के वल्यु नही. तेना विचारो : सूनीधि ने धनंजय तरहज वल्या कर्यो.

तेने विचार आव्यो के, मारां भाए पण् कविता सांबल्या हती तो शा सार भने नही सलगावी ? लक्ष्मीहेवा के कवांकित तो हतां नही; छतां तेभेषु कवियोने सांबल्या हता. तेभनामां अेवु युं हु ने नेथी मृण्युलभामे तेभने देशपार कराभ्या हता ?

छेद्वा ग्रन्थो ज्वाम तेने संदेशो लाग्योः आवा न्यन्यदीयो देशमां वसे तो लोडानु नियमित अने शुद्ध थध रहेलु ज्ञवन अंध थध ज्ञय.

आवा विचारो करतां तेने लाग्यु के ते पोने पतित थती जती हुनी— संयमना शुद्ध वातावरण्यमांथी सामान्य अधिम ज्ञवननी गुंगावे अेवी गदीची तरह पोते जनी हती. तेकंगणुनी साप्राणी थवानु,

अकल कथरित जेवा शुद्ध अने प्रबावशाळी वीरती अर्धागना थवानुं, पोताना चारित्यध्यें आण्हा मंसारे शुद्ध करवानुं तेना भाष्यमां लभायुं हतुं. तेन आ मुखीम शोषेः? आ विचार आवतां तेनु भन जपमां परेवायुं, अने कविओना समागमथी उद्भवेली जमिंच्यो शभी.

तेणु जप करवा आंसो मींची नदीं ऐटलामां तेनी नजरे सत्याश्रय पडयो.

शांत अने दृढ चाले चालतो, मुख पर सम्पाद अने निश्चलता द्वाखवतो तेलंगण्युनो भावि नरपति, पितानुं वयन माथे यडावी पोतानी अविष्यनी भायांन रीळववा आवतो हतो. तेना मो पर उमण्यों नहोतो, तेना डगवामां त्याह नहोतोः तेनी मुखमुद्रा पर भाव कर्तव्यपरायण्युता हती.

तेन जेम विद्यास शरभाम, गुंचवाडामां पडा. तेनु पगले पगलु पूळय छे एम तेने भनाववामां आऱ्युं हतुं. तेना शम्हेशभद निर्वाण्युमंत्र छे एम तेने शीघ्रववामां आऱ्युं हतु. पोताना मध्यरने सहेदे आवतो जेम तेने दर्द थयो; छतां झाईयेअग्नाष्ये रसनिधि तेनी नजर आगला घडा थयो—अने तेना हृदयमां अन्पष्ट असंतोष आवयो.

सत्याश्रय ने रसनिधि ऐ एवा पुराषो हता के अने एक पक्षी एक जेतां तेमनां स्वइपोनी लिनतानो विचार आव्या विना रंडु नदी.

सत्याश्रय वधारे भज्युत हतो, तेना मुख पर वधारे गौरव लागतुं; पण्य तेना शरीरमां नहोती रसनिधिनी छटा, तेना डगमां नहोतो रसनिधिनो उत्साह, तेना मो पर नहोता रसनिधिना आनंद ने उभणका. कविने जेतां आल्हांद प्रसरी रहेनो, राजकुंवर-ने जेठ जेनार त्रासतो. एक सामानुं भन हरतो, भाजे सामानुं भन कायने करतो.

વિલાસને ભાન નહોતું કે તેનું હુદય આવી સરમામળી કરી અસતોષ અનુભવતું હતું; પણ તેને ભાત્ર અપરિચિત વિચિત્રતા લાગી.

સત્ત્યાશ્રય કુંવર શંકરનાં દર્શન કરી વિલાસની પાસે આવ્યો ને ડોધ ટેવીને નમસ્કાર કરતો હોય તેવી સ્વસ્થતાથી વિલાસને નમસ્કાર કર્યાં “વિલાસવતી! નમસ્કાર.”

“નમસ્કાર કુંવર! વિજય કરી આવ્યા?” શરમાતાં શરમાતાં વિલાસે કહ્યું.

“હા. અગવાન પિતાકપાણિની કૃપાથી પિતાજીનો વિજય થયો.”

“અને માલવરાજનો પરાજય થયો?”

“હા. સત્યનો જય.”

“આપ કુશલ છો?” ઝડપણુંથી વિલાસે પુછ્યું; પણ તરત રસનિધિ જોડે શા ખુટથી પોતે વાત કરી હતી તે યાદ આવ્યું.

“હા. આનંદની વાત કહેવા આવ્યો છું.”

“શી?”

“પ્રલુદૂપા હશે તો આપણાં લમે હુને થવાનાં.”

“હું!” જરાક ઉમળકાનો અશ આવતાં વિલાસથી બોલાઈ જવાયું.

“હા.” શાંતિથી સત્ત્યાશ્રયે કહ્યું, “પિતાજીની આજા છે.”

વિલાસે શરમાદ નીચું જોયુ. યોડી વારે તેણે પુછ્યું: “મૃણાલયા શું કહે છે?”

“તેમણે ક્યારનું મુહૂર્ત જોવડાવી રાખ્યું છે.”

વિલાસ જવાબ નહીં આપ્યો.

“વિલાસવતી! તમે મૃણાલયાની કસોટીએ અરોધર ઉત્ત્યાં છો.”

“એમ?”

“હા. આહરમણના પુત્રવધૂની પદ્ધતી લેવા તમે લાગક થયાં એમ એમને લાગ્યું છો.”

“ મારું અહોભાગ્ય !”

“ ખરું, અને સાથે મારુ પણું.”

વિલાસે જવાબ દીધો નહીં.

“ લારે હું રજા લઈ ?”

“ જેવી મચ્છા.” વિલાસે કહ્યું.

“ જ્યય મહાદેવ ત્યારે ” કહી સત્યાશ્રય પોતાનું સંવનન પુરું કરી, આગે હતો તેવાજ સ્વર્ણતાથી પાણો ગયો.

વિલાસને સંવનનનો આવોજ અનુભવ હતો એટલે તેને કે વિચિત્ર લાગ્યું નહીં; પણ કે ન સમજાય એવા કારણથી હૃદય ભિન્ન થવા લાગ્યું. સેણ વર્ષામાં તેના હૃદયે ધણા ઉમળાકાયો અનુભવ્યા નહોતા, અને સંયમની ટેવ પડી હોવાથી હૃદય એકદમ સ્વર્ણતા છોડ્યું નહીં, એટલે આવી સ્પષ્ટ રીતે ભિન્નતા અનુભવનાં તેને ધણુંજ વિચિત્ર લાગ્યું. પણ આજે તેને એરલા બધા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા કે તેણે એ વિચિત્રતા પર વધારે વિચાર કર્યો નહીં.

પણ તેના મનની પાંખડી પોતાના પાસે આવી પહોંચેલા લમ્બ પર ગઈ, લમ્બનો અનુભવ કેવો થતો હશે ? તેને કે જેવી ખરુર હતી કે નાટક નામનાં કાવ્યોમાં લમ્બની વાત ધણી આવે છે. ત્યારે તેમાં લોકા કેમ પરણુતા હશે ?

કાવ્ય અને કવિ અનેને ને ત્યાન્ય ગણુતી હતી છતાં જે અનુભવ ને પોતે કરવાની હતી તે ખીજાને કેવો લાગ્યો. હશે તે જાણવાની જિજાસા તેને થઈ આવી. તેણે ધણ્યાય પ્રયત્ન કર્યા પણ એ જિજાસા ગઈ નહીં; અને આપરે રસનિધિને પુછી માણીતી મેળવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ દ મું

—

પહેલો મળાય

મૃષ્ણાલવતીના પ્રભાવશાલી સ્વભાવને અપરિચિત એવો ક્ષોભ-માત્ર નામનોજ, અરપ્ય ક્ષોભ-તેના હૃદયને જરાક અસ્વસ્થ અનાતી રજો. તેની હીંમત, તેનો સંસાર તરફનો વિયોગ, મુજન્તિની અધમતા તરફ તેનો તિરસ્કાર તેવાં ને તેવાંજ રહ્યા-થોડેક અંશે વધ્યાં કહીએ તોપણું ચાલે. છતાં નેબંગણુના શાન્દુને સામે મોંટ મળવા જતા તે પોતાની હંમેશની સ્વસ્થતા ખોવા લાગી-એ સ્વસ્થતા જતાં. માત્ર પરિણામ એજ આવ્યું કે તેની હીંમત કૃતમ થઈ, તેનો તિરસ્કાર વધારે જુસ્સાભર્યો થયો.

કોઈ ભીજ ગજકેહિને મળવા જવાનો વિચાર પણ મૃષ્ણાલના મગજમાં આવત નહોં; છતા મુજને મળવા જવું એ તેને સ્વભાવિક લાગ્યું. વર્ષો થયાં મુજને છુંદી નાંખવો એ તેની મોટામાં મોટી અભિલાષા હતી; વર્ષો થયાં મુજની અધમતાનું દણ્ણાત એ તેને પ્રિયમાં પ્રિય હતું. તેને મન તે પોતે સત્યનો અવતાર હતી, અવતીનો નરેશ અસત્યનો અવતાર હતો. આજે સત્યનો વિજયધ્વજ ઉડાવવો એ તેને મહાનું કર્તવ્ય લાગ્યું. પૃથ્વીના પાપીઓમાં પોતે શ્રેષ્ઠ માનેલા પુરુષને તેની અધમતાનું ભાન કરાવવું એથી બીજ શી વધારે શુદ્ધ અંત ધાર્મિક વસ્તુ હોએ શોક?

મુજને જાતે ભળવા જતાં તેને એક વિચાર આપ્યો. તેને ભળવા જવામાં ગાતે ડેઢ રીતે કલાકિત તો થતી નથી? કલાક કેમ હોય? આવા નરપિશાયને ભળવું એમા પણુ કલક હોય-કેમ નહીં? ચું આટલાં વર્ષોની તપદ્વર્યા એવી નિર્યાંક કે પારી જોડ વાત કરતાં કલાકિત થવાય પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી સુરક્ષિત અનેલી તે થા માટે એવો સંશય રાખ?

ધીમેદ્ધામે હોડ પર હોઢ ખાડા, પોતાની શુદ્ધ ને વૈરાગ્યની મહત્ત્વામાં ભગરર તે અવંતીના નિરાધાર બની રહ્યા નરપાત્ને તેના કારણુંમાં ભળવા ગઈ. રખેચાણા મૃખુલાલાને જોમ હીંગ બની ગવા અને બુન્દરતે દાઢે ભોંયરાનાં આરણાં પોલી આપ્યાં.

બોંયરં નાનું દનું; અને પદ્ધિમ હિસા તરફના એક આડારામાંથી આવતા તડકાને લાંઘે તેમાં ઉભન્ન હતો.

મુજ સુતા હતો. તેણે દાઢ માથા નાચે રાખ્યો હતો, અને પગની અંદી વાળી હતી. તેના એંકેએક અંગની અપ્રેતતા નજરે પડતી; સ્નાયુંએ સ્નાયુનો ઘુમીનાર મરોડ રૂપી થન રખ્યો હતો. પ્રયંડ શરીર, અંગની તેણેમયતા, રંગની નિર્મિતના—આ બધા સાથે કેક ન સમજન્ય એવું તેના શરીરમાં, નની સુવાની છટામાં હતું; એંગાના જાંબડાનાંથી રોષ પર શયન કરતા લક્ષણીય જેવો તે લાગતો.

મૃખુલા આરણામાં પલવાર ઉલ્લી રહી, ગંઠે મુજને તીકણું નજરે નોંધ રહી. તેણે ચિતાતુર, ગર્વભંગથી નિરાધાર બનેલા મુજને જોવાની આશા રાખી હતી. આટલી અધમતા અનુભવવા જતાં પણ આ નક્કિયાધ ધારનારને જોઈ મૃખુલાનો તિરસ્કાર વધ્યો.

તિરસ્કારમાં તે પાછી જવા વળવા ગઈ, અને મુજ જગ્યો. ધીમેદ્ધી તેની મોટી, મુંદુર અંખો તેણે ઉલ્લાડી, છયાંથી માથું ઉચ્ચક્કું અને તે ધીમું, મીઠું હસ્યો.

આંખમાં ગલરાટ નહોતો, પણ આનંદ હતો; હાસ્યમાં કોણ
નહોતો, મોહિની હતી.

મૃણુલવતી જતાજતાં અટકી. તે જતી રહે તો કાયરપણું
હેખાય અને ને કામે તે આવી હતી તે કરવું રહી જય. તે ઉપરાંત
મુજના હાસ્યમાં અપમાન સમાચું હોય એવો કેંક ઘ્યાલ તેને આવ્યો.
એટલે સખ્તાઈની અને ન્યાયની મૂર્તિ સમી તે ફરી.

મુજની આંખો ગંમતમાં નાચતી; તેના હોડ હસી રહ્યા; એટલું
નહીં પણ તેનું આખું મુખ આકર્ષક, આલહાદક અની રહ્યું.

“મૃણુલવતી! આવ્યાં છો તો જરા ઉલાં તો રહેણે.”

મુજના અવાજમાં મુકુતા હતી, નીખાલસપણું હતું, મૈત્રીભાવ હતો.
અનંત સુખનો લદાવો લેતા, સર્વને રનેરની નજરે જેતાં કેંક
સંતોષા વિરલાનાજ અવાજ આવો હોય શકે.

મૃણુલને આ અવાજની બીજી તો અસર ન થઈ; પણ રંગન
પોતાનો અવાજ બેસુરો નીકળે એવી બીજે તેણે કે જરાય નિધા
નહીં. માત્ર તે ફરી; અને મુજને હસતો જોઈ તેના મુખ પર અખ્તાઈ
અને ગુસ્સો આવ્યાં.

મૃણુલને ભાલપણુંથી પોતાના પ્રતાપનું ભાન દરુ. કારણું કે
તેના ભૂભંગે આખો તેલંગણું દેશ કાંપતો. તે ભૂભગની દમેશ થતી
ભયંકર અસર મુજ પર પણ થતી જોવાને તે થોડી વાર અનિમિષ
નેત્રે જોઈ રહી.

પણ જવાબમાં મુજ ફરીથી હસ્યો: “આવ્યા છો તો તમાં ઝ્ય
તો જોવા હો. મેં તેના વખાણું તો વણું સાંભળ્યાં છે.”

મૃણુલવતીના કાન પર આ શાખદો પડ્યા, પણ તેનો અર્થ-એક
પલવાર-તે સમજ શકી નહીં.

તપસ્વી, પ્રભાવશાલી, નિષ્કલંક અને અસ્પર્શ્ય મૃણાલવતીના રાજ્યમાં આવી નફુદાધ્યથી ડોઢ બોલી શકતું નહીં; અને અલારે આ શખ્દો તેને કાંતે પડે-અને તેને સંબોધાય ?

શુર્સામાં તેનું માણું હાલ્યું. તેની આંઝે નિકરાલ થઈ ગઈ.

“પાપી !” તેણે કહ્યું, “આની અધમતામાં પણ શું બોલવું તેનું ભાન આવ્યું નથી ? ”

“અધમતા કેવી ? ”

“અધમતા ? ” મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું “પુછ તારી કીર્તિને ? પુછ તારા કલ્પિયાને ! પુછ તારી સેનાને ? ”

મુજ હસ્યો-આનંદ્યી, વિપમત્તા વગર. “મારી કીર્તિથી તો નૈલ્યપની તપસ્વી બહેન અહીંઓ એચાઈ આવી; ભારા કલ્પિયાથી મને જેવા આવવાનો નમને મોહ થયો; મારી સેનાના પ્રનાપથી છુંદાધ તમે મને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.”

“અને કાંલ તુ કુતરાને મોને મરશો.”

“મુજ જેવા નરપતિને એથી વધારે કીર્તિનું મરણ કર્યાંથી હુંય ? ”

મૃણાલ મુગી થઈ રહી. જે માણુસને જોતાની સત્તા અને પ્રતાપના ભારથી કચરી નાંખવા ને આપી હતી ને બોંય પર છતાં સિંહાસન પર હોય તેમ, કેદમાં છાં જોતાના મહેલમાં હોય તેમ નીરાંતે, સ્વર્ણતાથી એડો હતો; નિરંકુશ આનંદી વાત કરતો હતો.

મૃણાલનો તિરસ્કાર વધ્યો. સામાન્ય માણસો હુઃખમાં અશાંત થતાં હતાં; આ કેવો પાપાચારી હતો કે આ કારાગાર પણ તેની શાંતિનો લંગ કરતું નહોનું !

“રાક્ષસ ! તું જણ્યું છે કે તે શાંશાં પાપ કર્યાં છે ? ”

“મારે મન દ્વારા મેં સંદૂચ કર્યું છે-તેમાં પાપ શું ? ”

મૃણાલ ગુંચવાઈ. સ્વર્ણંદરી આચરવું તેમાંજ તેને મન પાપ હતું.

“અનક્ષાવતું કર િં પાપ નહીં?” તેણે થોડા વારે કહ્યું,
તેમાં તું સહેલે નરક બોગવે છે.”

જરાક આશ્રમથી મુંજે આંખો ઉધાડી. તેની આંખો મોદક
હતી; તેનાં તેજે જરાક મૃણાલનું ધ્યાન એંચ્યું.

“તમે નરક કોણે કહો છો?”

“કગાલ! તારુ જેવાની સિદ્ધિતિં.”

મુંજ હસ્યો. “મૃણાલવતી! એ બમ છે.”

“કેમ!”

“સ્વર્ગ કે નરકની મને પરવા નથી. પણ હમણાં અનુભવું હું
તેથા સ્વર્ગમાં વધારે સુખ નથી, ને નરકે જતાં તે ઓછું થવાનું નથી.”

“એ જુહાણું મારી આગળ ચાલશે?”

“શા મારે જુહું કહું?”

“તારી અધભતા હુંપાવવા.”

“અધભતા! કયાં છે? હું તો હતો એવોજ હું.”

“કાણું?”

“પૃથિવીવલ્લભ” એસીને, નેત્રમાંથી અમી વર્ણવી મુંજે કહ્યું.

“હુંએ! તું? પૃથિવીવલ્લભ તો એ બેઠો મહેલમાં.”

“કોણે કહ્યું?”

“આખી દુનીચાચે.”

“લારે દુનીચા જર્ખ મારે છે” એદરકારીથી મુંજે કહ્યું; “જે
સુખ હું મારુ પ્રાસાદમાં મહાલતો તેજ આજે અનુભવું હું. જે
આનંદ હું ચિન્હયમાં અનુભવતો હતો તેજ હું પરાજયમાં માનું હું.
પૃથિવીનો નેવો વલ્લભ હું ત્યારે હતો તેવોજ હાલ હું.”

“નફેટ! આ તો મન ખુશ રાખવાનાં હાંકાં તો કહેવાય!”

“તમને હાંકાં લાગતાં હશે. જર્ખાંસુધી મારી વલ્લભતા કાયમ છે
સુધી એ વાત ઘરી છે” નીરાંતરી મુંજે કહ્યું.

થાડી વાર મૃણાલ જોઈ રહી. આની નક્કિયાએને હું નહોંતી એ તો સ્વષ્ટ દેખાતું હતું. એ નક્કિયાએને નમાવવા તે તૈચાર થઈ.

“હજુ તારે તેલપના પ્રતાપનો સ્વાહ ચાખવો છે કેમ?”

“પ્રતાપ! એ બીચારાનો!”

“તારાથી એનો પ્રતાપ તેજસ્વી છે.”

“કોણું કહ્યું? તમારા હૃદયને પુછો. તમે ને ને ભારા પ્રતાપે તો જાણો છો.”

“તારા પ્રતાપે હું જાણું? શું અહે છે?”

“ગુરુના નહીં કરો. મૃણાલવતી! આ ગંગલ જીવન આમ શા મારે જતું કરો છો?”

“મને તારા બોધ નથી જોઈતો.”

“તેમાં નો આવા રહ્યાં. ભારો બોધ લાંધા હોત તો આમ વલ્લકલ પહેરી તમે આવરહા પુરં કરત નહીં.”

“ને તેં કેમ કહ્યું?” તિરસ્કાર થાડી નિરાસા થઈ આવવાથી મૃણાલે પુછ્યું.

“મેં” કહી પૃથિવીવહિને ટટાર થઈ કહ્યું: “સુષ્ઠિનો રસ ચાખતાં નથી એક પલ મારી દુઃખમય ગઈ, ને નથી એક પ્રસંગ જીવનનો લહાંવા લીધા વગરના ગયો. પ્રસંગેપ્રસંગમાંથી, પલેપલમાંથી મે રસ જેંયો છે. તમે એવું જીવન ભોગવ્યું છો! મૃણાલવતી! તમ મારી અવમતાની વાત કરો છો? જ્યારે એ રસ ચુસ્તનાની શક્તિ જગે ત્યારે તો જુહી વાત, પણ જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સધી તો હું પૃથિવીનો વખ્તલજ.”

મૃણાલ સાંલળી રહી. શખ્સોમાં ગવ્ય હતો, પણ નહોંતો આડંગર કે નહોંતો ટોંગ. દરેક શખ્સ સત્ય હોય તેવો ભાસ થતો. મૃણાલને કહી ન થયલો એવો અનુભવ થતો હતો—પોતાની સત્તા ચલાવવાને અહ્વાલે બીજાની શાંત, આકારાંક સત્તાના પ્રતાપમાં તે અંજાર રહી હતી.

“મુંજ! ત્યારે તું મને ઓળખતો નથી?”

“ મારે એગાખવાની શી જરૂર ? જે છો તે મારે મન પુરતાં છો.”

“ એટલે ? ” મૃષ્ણાલે સખનાચથી પુછ્યું.

“ માનલંગ થએલાં માનુની.”

“ શું ? ” હોઠ કરડી તેણે પુછ્યું.

“ મને વશ કરવા આવ્યાં હતાં—વશ થઈને જાઓ છો. તમારા જેવાને વશ કરવા કરતાં બીજાં વધારે શું સુખ ? ” કહી સુંજ જલો થયો; અને તેના પ્રચંડ, તેજસ્વી શરીરની મોહકતા ચારે તરફ પ્રસરી રહી.

“ તું મને વશ કરવા માંગો છો ? ” દાંત પીરી મૃષ્ણાલે પુછ્યું.

“ ના. તમે વશ થવા માંગો છો. મારી પાસે આવીને ભુલ કરી. હવે તમે જુદાંજ થઈ રહેવાનાં મૃષ્ણાલવતી ! ” એકદમ જરા નીચા વળી ધીમેથી, મીઠા સ્વરે મુંજરાજે કહ્યું. “ મારી પાસે આવ્યાં કે સજુન થયા વિના રહેવાનાં નથી.”

આ શું એલે છે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ ન સમજતાં મૃષ્ણાલે પગ ઢાકી કહ્યું: “ હું જેઉ છું તું ક્યાં સુધી જુવે છે તે.”

“ આ પલે જુદું છું; પછી બીજી શી શીકર ? ”

“ જેઉ છું તને શીકર કેમ નથી થતી ! ” મીજાજનો ઉલ્લેખ બહાર કાઢતાં મૃષ્ણાલે કહ્યું, “ તારે રોમેરોમે કીડા પડશે પછી જોઈશ.”

“ મારે રોમેરોમે કીડા પડશે તેમાં શીકર શી ? શીકર તો તમારા જેવાને કે જેને વિચારેવિચારે નરકની વાસ મારે છે.”

મૃષ્ણાલ સ્થિરતાથી જોઈ રહી. “ સુંજ ! હજુ તારે ધાણું અનુભવવાનું છે. યાદ રાખને ” કહી તે જવાને કરી.

“ એમાં શું ? જે લહાવો મળ્યો તે ખરો ” કહી સુંજ હસ્યો.

“ હા ! પુરેપુરો લહાવો મળશે ” કહી ગુસ્સાના આવેશમાં-મૃષ્ણાલ ચાકી ગઈ. તેનું મગજ કહ્યું કરતું નહોનું.

“ એથી રૂડું શું ? ” પાછળથી પૃથિવીવક્ષભનો હસ્તો, મીઠા અવાજ આવ્યો.

માનવ મુંબાં

દ્વા

મૃથાવવતી લાંથી જપાટાયંધ મહેલમાં ગઈ. તેના મનની સ્થિતિ
કેં વિચિત્ર થઈ ગઈ હતી.

તેને લાગ્યું કે પોતે સ્વસ્થ નો હતી છતાં લાણી ઉકળતું હતુ.
મનમાં કે અપરિચિત વસ્તુ દાખલ થઈ હતી. મુજને મળવા ગઈ
લારે તે જુદી હતી; હવે તે જુદી લાગી.

તેણે ધ્યાયું કે અધમતાના અવતાર સરખા મુંજના સંસર્ગથી
પોતાની શુદ્ધિને કલંક લાગ્યું હતું; અને તેથી તેને આમ લાગતું હતુ.
અને પાણી શુદ્ધ આમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં માલવનાથ તરફ
પોતાનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો તેથીજ તે તેના મન આગળ
આવતો હતો.

તેણે સમર્ગદેશ ભટાડવા માટે સ્નાન કર્યું, અને માનસિક શુદ્ધિ
મેળવવા ધ્યાન કરવા એહી. તે મુજ ઉપર ઘણી ગુર્સે થઈ હતી;
અને તે ગુર્સો રણેગુણુનો આવિલ્લાવ હોવાથી, તેને કાઢવાની
મથામણુ કરવા તે એહી.

તેના જેવી જીવનમુક્તાને ગુર્સો શું? તેણે તો નિર્બિંકાર દાખિયે
તેના પાપપુષ્યતનું સરવાયું કાઠી, તે પ્રમાણે તેની જેડે વર્તતું
જોઈતું હતું.

ગુરુસો અસ્ત્રાભાવિક હતો; તેના કરતાં આ માણુસ દ્યાને પાત્ર વધારે હતો. તેના જેવી જિતેદ્રિય એની દ્યા નહીં કરે? ખરી વાત હતી. ગુરુસો ઉત્તારવા માં મુજલ વિશેજ વિચાર કરી તેના પર કરુણા લાવવી જોઈએ. મુજલ તો દ્યાન આગળથી ખસ્તોજ નહોતો એટલે એ વાત તો સહેલ હતી.

તેને પોતાના સંયમનો ખરેખરો દ્યાન આવ્યો: દ્યાન થોડા વખતમાં તે ગુરુસો વીસરી ગઈ, અને મુંજને દ્યાની લાગળીથા જોવા લાગી. માત્ર કે ન સમજાય તેવી રીતે હૃદય ચણુચણુંં હતું.

તે શા માટે ચણુચણુંં હશે? વિચાર કરતા તેનું કારણ જણાયું. આમ દ્યા કરતાં તે આવા પાપી તરફ પુરતો ન્યાય થવા હતી નહોતી. તે પાપી તો હતો, તેના જેવીનું પણ તેણે અપમાન કર્યું હતું. તેને પોતાને તો કે માન અપમાન જેવું હતુંજ નહીં પણ જાં પાપની શિક્ષા તો થર્યોજ જોમાં.

શા એ માણુસની નકટ્યાદ હતી? કંવા પાપના પંકમા તે પડ્યો હતો કે પોતે ડ્યાં હતો તેનું પણ તેને ભાન નહોતું. તેને તેનું ભાન તો કરાવવું જોઈએ-નહીં તો ન્યાય થયો કહેવાયજ નહીં.

શા શિક્ષા કરવા? એહલામાં જુની રીત તેને યાદ આવી-તે ન્યાય લાગી.

હારી ગયવા રાજયોને લાકડાના પાંજરામા મુકી રાજમહેલ આગળના ચોકમાં રાખતા, અને લોકોની હાંસી ને મશકરીથા તેમનાં ગર્વિધ હૃદયોનો ગર્વ ગાળવામાં આવતો. શા માટે મુજને આ શિક્ષા ન થાય?

તે હુઠી ને તૈલપરાજ પાસે ગઈ. તૈલપરાજને ગળે તે વાત ઉત્તરી ગઈ, અને સત્યાશ્રયે તૈથાર કરાવેલા કાધપિંજરમાં મુજરાજનું પુરવાનો હુકમ કર્યો.

મૃષ્ણાલને શાંતિ વળી-હવે ન્યાય થયો. અંતરમાં સાથે એક વિચાર આવ્યો કે, હવે એતી પૃથ્વી-વલ્લભતા કયાં રહી? સાથે એક જર્મિ થઈ આવી કે આ આવાત એકમ સહન કરે છે ને જોવું જોઈએ.

એમાં શું એદું હતું? ને ખીચારા હતો તો દ્વાને પાત્ર, ભાગ ન્યાયસુદ્ધિથી હાંધલી શિક્ષા સહુતો હતો. એવા માણુસના શ્રી રિથતિ છે એ જોવું એ શું તેના જીવી સુયુદ્ધવાળાની ક્રાજ નથી!

શા માટે નહીં!

પ્રકરણ ૧૧ મુ

૩૩

રસનિધિની પિત્રતા

વિલાસવતીને વાતાવરણમાં કે અપરિચિત મીઠાશ લાગી; તેના અંતરમાં સળવન કરવા છાંટેલી અંજલિની અસર થતી હોય તેમ જીવ આવવા લાગ્યો.

તેનું હૃદય હળું પીગળ્યું નહોંનું. સર્યેકરણુંના પ્રથમ રૂપર્થી કણીની પાંખડીએ કરે તેમ તેના ભીડેલા હૃદયમાં થવા લાગ્યું. તે જાણું નહોંતી કે શું થતું હતું-જે થતું હતું ને ધર્મજીનું આલ્હાદક હતું એ વાત નિઃસંશય હતી.

એ આલ્હાદ ચારે દિશામાં પ્રસરતો હતો; અને તેનું લગ્ન નહીં થયલું જોઈ તેમાં વધારો થયો. તે પુરાણી રીત પ્રમાણે સત્યાશ્રયને મનથી વરી ચુકી હતી; તેનાં પગલાં પૂજતી હતી; તેની અર્ધાગના થવાનાં સ્વમાં અનુભવી જીવતી હતી. અત્યારે તે સ્વમાંએમાં પણ અણુદીઠેલી બલક આવી.

એ ભબક અસપણ હતી, કારણું સસારના લહાવાએનું તેને ભાન નહોંનું.

રસનિધિએ કહેલી ‘રસિકતા’થી તે ગુંચવાઈ. એ તે શું હશે? તેને તે જાણુવાનું મન થયું. તેણે મનને મારવા પ્રયત્ન તો કર્યો—

રહેંને તેમાં કલંક હોય? વર્ષત મળે તો ભૃણુલખાને પુછવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો; પણ આજે તે કે દેખાતાં નહોતાં.

પણ તે જાણવામાં શો વાધો હોછ શકે? લક્ષ્માહેવીએ પણ નાટક સાંભળ્યુ હતું; તેના પિતા કવિએ રાખતા હતા. ત્યારે એવા કવિને ભજવામાં શો વાધો?

ભૃણુલખની તે દિવસે હંમેશાની માર્કડ આવ્યાં નહીં એટલે તેણે પદ્ધરનું ધ્યાન છોડી પોતાની જિજાસા સંતોષવા પર ધ્યાન દેડાય્યુ.

રહેંને ભૃણુલખની આવતાં હોય તો જોછ જથું તેની ખીડ તે થોડી વાર એસી રહી; પણ પછી હીમત કરી ઉઠી. આજે વિજય-પ્રસંગ હતો. તે આજે પોતાના નિયમો જરા છોડે તો કોઈ વાધો જઈ શક્યું એવું નંદેનાં.

આ નવા વિચારો પોતાની માને જઈ કહેવા અને તે શું છું છે તે પોતે જાંબળવા માંગતી હતી. આ માટે તે પોતાના પિતાના મહેંદ્ર તરફ ગઈ.

ભીજુમનો મહેલ રાજમહેલનો એક વિભાગજ હતો. અને બંનેના ઉદ્ઘાનો પહેલાં એક હતાં. પણ આજે કેટલાં વધોં થયાં તે એ વચ્ચે વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. એ વાડમાં એક છીંડું હતું તેમાં થઈ વિલાસ પોતાના બાપના મહેલ તરફ ગઈ.

સધ્યાના સમયને થોડી વાર હતી. સૂર્યના મીઠા તાપમાં વાડી ધર્યી શોભતી હતી. વિલાસ એક પલવાર ત્યાં ઉભી રહી. આ વાડીમાં આદલી રમણીયતા આજે કેમ લાગતી હતી?

વચ્ચે એક વૃક્ષોનું ઝુંડ હતું. ત્યાં આગળથી જતાં તેને કોઈ કોંધ પર ચુંઠું હોય તેમ લાગ્યું.

“કાણું એ?” વિલાસે પુછ્યું.

સુતેલા માણુસે એકદમ ચારે તરફ જોયું. વિલાસે તેને ઓળખ્યો.
“કાણું કવિરાજ ?”

“હા” રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસ ખંચાઈ. આ કનિને આમ ભળવાની નેણે આશા રાખી નહોતી.

“કેમ શું કરો છો ?”

“કે નહીં. બીજામરાજને અર્પણ કરવા એક અછુક બનાવતો હતો.”

“આજે દાડાડો કવિરાજ કર્યો કરો છો ?” વિલાસ હસીને પુછ્યું.

“ના” દીલગીરીલયો અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

વિલાસે તેના સુખ પર છવાયલી ગ્લાનિ જોઈ અને પુછ્યું:
“કેમ ? અહીંથાં ઝાવે છે ? કે જોઈતું કરતું હોય તો કહુનો.”

“મને જોઈએ તે તમે કેમ કરીને આપી શકશો ?” ડોડુંઘણું વિલાસનિધિએ કહ્યું.

“શું જોઈએ છે ? બાપુને જે કહેશો તે બધું ભળશો.”

“આ ! તમે તો બાલક છો. બધું ક્યાંથી ભળશો ? ક્યાં માથવા ને ક્યાં તેલંગણું !”

“કવિરાજ ! તેલંગણુમાં શું ઓછું છે ? તમે હજુ જોયું નથી તેથી આમ કહો છો.”

“ના, લદે તેલંગણ સોનાનું હોય; તેમાં મારે શુ ? મારી અવંતીના પ્રિય પુરજનો, મારા મહાકલેશ્વરના ગગનભેટી બંદનાહો, મારા પિતાની પુનિત દાહભૂમિ—એ ક્યાં ભળશો ?”

“આ તો મારી આ કહે છે તેમ તમે કહો છો. તેને પણ સ્થૂનદેશ વિના ચેન પડતું નથી.”

“ખરી વાત છે.”

“પણ તમને શું? મારી બા તો રાણી હતી તેથી તેને સાલે છે. તમે તો ત્યાં પણ કવિ હતા, અહીંથાં પણ છો. મુજરાજ કરતાં બીજભરાજ તમારો વધારે આદર કરેશે.”

“વિલાસવતી!” ઇરીથા ખાન વહને હસી રસનિધિએ કહ્યું
“પરજનની મૈત્રી કરતાં સ્વજનની સેવા સારી.”

“મને વાત ઘેટી લાગે છે—”

“કારણું તમે સ્વજન અને પરજન વર્ચ્યે બેદ ભાળ્યો નથી.”

“તમારે સ્વી છે?”

રસનિધિએ વિચાર કરી કહ્યું: “હા.”

“ત્યારે તો ને યાદ આવતી હશે?”

“હાસ્તો; અમારે કે તમારી માઝક ત્યાગવૃત્તિ સેવવી છે?”

“જુઓ ત્યારે હું શું કહેતી હતી? ત્યાગવૃત્તિ નથી સેવી તેમાંજ તમને હુઃખ થાય છે.”

“વિરહ ભોગવી હુઃખી થવાને અદ્દે નડોર અની ગ્રેમોજનોને વીસરી જવાં તેમાં હું મોટાઠ માનતો નથી.”

વિલાસ સમજ નહીં. તેણે એક ડગલું આગળ લયું. તેએ ધીમેધીમે બીજભરાજના મહેલ તરફ જતાં હતાં.

“વિરહ શું?”

“પ્રેમ સમજ્યા વિના તે કેમ સમજય? ” રસનિધિએ કહ્યું. તેણે વિસમય પામી આ નિર્દોષ છોકરી સામે જોયા કર્યું.

“કવિરાજ! મારું માનીને જરા તપથર્યાં આદરો.” વિલાસે કહ્યું, “તમારું ચિત શાંત થશો.”

“ એવા ચિત્તની શાંતિને શું કરું ? ” ડાકું ધુખ્યાળી રસનિધિએ કહ્યું, “ ચિત્ત અશાંત છે—અશાંત થવાનું તેને કારણ છે તો શાસાર એવો એટો પ્રયત્ન કરવો ? મારી ખી તમારા જેટલી છે; તે ખીચારી હિન ને રાત આંસુ સારતી હશે—તેની પલેપલ વિષમ બની રહેણી હશે. તે આવું હુઃખ ભોગવે, અને હું સ્વાર્થી શાંતિને ખાતરે તપદ્ધર્યા આદરી નહોર બનું ? જે સુખ આપે તેને માટે હુઃખી થવું એ પણ એક લહાવો છે. ”

વિલાસ અતુરુંપાલરી નજરે જોમા રહી. “ ત્યારે તમને હુઃખી થવું તેમાં સુખ દેખાતું લાગે છે. ”

“ ના— ”

“ ત્યારે ખીજું શું ? ”

“ હું હુઃખી ન થાડું તે માટે હૃદયનાં ઝરણાં સુકવી નાંસું તો પછી તે સુખબીનું કરી ન થાય. ”

“ એ બ્રમ છે. સુખ એટલે હુઃખનો અભાવ. ”

“ કાણે કહ્યું ? ” જરા જુસાર્થી રસનિધિએ પુછ્યુ. “ તમને સુખ શું છે તેનો ઘ્યાલ નથી. સુખ એટલે માત્ર હુઃખનો અભાવ નહીં, માત્ર સતોપ એટલુંં નહીં; સુખ એટલે શરીર અને મનની ભર્મિએ ભર્મિનું ગૃહ્ય. સવારમાં પંખીનો કલ્લોલ જોયો છે ? એનું નામ સુખ. ”

“ એ સુખ કેમ મળે ? ”

રસનિધિએ પલવાર તેની સામે જોયું. “ તમે પરણશો ત્યારે અખર પડશો. તમારું લમ્બ સત્યાશ્રયકુંવર જોડે થવાનું છે ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે તેને જોઈ તમારું હૃદય થનગન થનગન નાચતું નથી ? ”

“ શા માટે ? એ પણ સંયમી છે-ને હું પણ સંયમી છું.”

“ તેનો સ્પર્શ કરી, તેના શર્ષ્ટો સાંભળી અંતર ફારવાનુ મન નથી થતું ?”

“ ડાઇકજ વખત.”

“ ત્યારે વિલાસવતી !” રસનિધિએ કહ્યું. “ તમને સુખ કે દુઃખની શાની સમજ પડે ? ”

વિલાસ હસી.

“ મને સમજ પાડો જોઈએ.”

“ તમારું હૈયું ઉજજડ થયું છે તે ક્યાંથી સમજ પડશે ? તો હવે મહેલ આવ્યો, પથારો.

“ કવિરાજ ! મારી જોડે વાત કરવી ગમતી નથી-કેમ ? તમારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે-અવંતી ગયું છે. તમે દુઃખી થાઓ તે મને ગમતું નથી.”

“ ના. તમે છો એટલી વાર હું મારું દુઃખ ભુલી જાઉ છું.”

“ ત્યારે મારે તમને એક એ વાત પુછવી છે.” કહી એક આડના આળા પર વિલાસ એઠી.

“ પુછો.” ખિત્ર વહને હસી રસનિધિએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મુ

સહધર્મચાર

“ પણ કોઈને કહેશો નહીં.”

“ હું કોને કહેવનો હતો ? ”

“ આરી બા જણે તો મને વઢે.”

“ તારે એવી વાત મને શા માટે પુછો છો ? ”

વિલાસ મુગી રહી.

“ બીજું કામ એવું નથી કે તેને પુષું.”

“ એલો.”

“ તમે પરણોલા છો ? ”

“ હા.”

“ પરણીને આરે કેમ વર્તાવુ ? ”

રસનિધિ ખડખડાટ હસી પડ્યો “ તમે કેમ ધારો છો ? ”

વિલાસને આ હસવાનું કારણ સમજાયું નહીં. “ શાખમાં તો સહધર્મચાર કરવનો કથો છે.”

રસનિધિ ઝરી હસ્યો. “ બસ ત્યારે.”

“ પણ બધાં એમ કયારે કરે છે ? ”

“ જેમ માણુસની જાત જુદી તેમ સહધર્મચારનો પ્રકાર પણ જુદો ” હસતાં હસતાં રસનિધિએ કહ્યું.

“તે કેવી રીતે ?”

“અમારી અવંતીમાં એક કઠીઆરો છે. તે પણ સપલિક તાંડવ-
સહધર્મચાર આફરે છે—”

વિલાસું મુગે મોટે જોયા કર્યું.

“સવાર, અચોર ને સાંજ એકેકને મારે છે.”

વિલાસ પણ હસી પડી. “પછી ?”

“પછી શું ? ભીજે પ્રકાર એક વિપ્રવર્યનો છે.

“તે શો ?”

“તેનું નામ સરસ્વતીસહધર્મચાર. તે અને તેનાં ધર્મપત્ની
એકમેદની સાત પેઢી રોજ સંબારે છે.”

“નહીં, નહીં. મશકરી શું કરે છે ?”

“સાચી વાત. પણ તમારે તો બધા પ્રકાર સાંભળવા છે ને ?”

“હા.”

“ત્યારે ત્રીજે પ્રકાર સ્વેચ્છાધર્મચાર.”

“એટલે ?”

“જેણી જે નજરમાં આવે તે તે કરે તે.”

“તે કે સહધર્મચાર કહેવાય ?”

“દાસ્તો ! પરણીને જે કરીએ તે સહધર્મચાર.”

“પછી કે સારા પ્રકાર છે કે બધા આવાજ છે ?”

“હા, પછીનો પ્રકાર સ્વયંભૂસહધર્મચાર.”

“એટલે !”

“એક પક્ષ ધર્મનું આચરણ કરે ને ભીજી પક્ષને પરવા નહીં.”

“એ તો બહુ ખોદું.”

“પણ ધર્મ આગે લોકોને આ પ્રિય છે.”

“કેમ ?”

“ધાર્યાંખરું ખી ધર્માચરણ કરે ને પુરુષ—”

“શું?”

“ચાહે તે કરે.”

“અરરર! કેવી અધમતા!”

“એમાં અધમતા શાની? ધર્મનું ગાડું એક જણ એચે ને બીજનું ગાડામાં એસે.”

“પછી?”

“પછી શુ. એક પ્રકાર શુષ્ટસલ્લખમચારનો.”

“એટલે?”

“અને શાલુ પ્રમાણે વર્તે. ને ન હોય તેમાં રસ, આનંદ કે પ્રેમ.”

“તેમાં શું?”

“આ પણ અધમ પ્રકારજ કહેવાય.”

“ઓઠી વાત. આ પ્રકારજ ખરો.”

“વિલાસવતી! આનંદ કે પ્રેમ વિનાનો સહધર્મચાર એટલે શું તેનો તમને ખ્યાલ છે?”

“હા! મહારાજ અને જરૂરલાહેવીનો એવોજ શુષ્ટ પ્રકાર છે.”

“ત્વારે તેમના જેવાં દુઃખો ને હીણુભાગી સ્વીપુરસ્યા મળવાં કરણું પડશે.”

“ત્વારે ખરો સહધર્મચાર કર્યો?”

“જ્યાં અન્નોઅન્ય પ્રેમ હોય, જ્યાં એકમેક માં અનંત રસ વહેતો હોય, જ્યાં આનંદ હિન ને રાત—એકમેકના નયનલમભાં, એકમેકના સ્પર્શભાં વસ્તો હોય—તે સહધર્મચાર.”

વિલાસ ગુંઘવાડામાં રસનિધિની સામે જોઈ રહી.

“તમે તો બધી ડાખીજ વાતો કરો છો.”

“ના. તમને બધુંજ હુંશું શીખવવામાં આવ્યું છે.”

“તારે એક પુષ્પું ?”

“સ્વેચ્છા.”

“તમારો સહધર્મચાર કેવા પ્રકારનો છે ?”—પુષ્પતાં વિલાસે પુષ્પયું અને પરતાઈ. રાજકુન્યાની ઉંચી પદવી પરથી પરિજ્ઞનોને ગમે તેમ પુષ્પવાની ટેવ પડી હતી; જ્ઞાન રસનિધિમાં કે ન કળાય એવું ગૈરવ લટું. તેને ઘોડું તો નહીં લાગે ?

રસનિધિની આંખ ગંભીર થઈ, તેમાં મૃદુતા આવી.

“વિલાસવતી ! મારે મન સહધર્મચાર એકજ પ્રકારનો છે.”

“કુયા ?”

“છેલ્લા” કહી તેણે નીસાંસા મુક્યો. વિલાસ રસનિધિના હેતભીના મુખ જામે જોમ રહી. તેના પર અનિર્વચનીય, અપરિચિત ભાવ તેને હેખાયા.

“તમારી સ્વીનું નામ શું ?”

“ઉદ્યાભતી.”

“નામ સરસ છે.”

રસનિધિ શીકડું હસ્યો.

“તેને કાંયો આવડે છે ?”

“તે કાવ્યો લખે છે.”

“એહેહે ! ત્યારે તો કોણ જાણે કેવીય હશે.”

“દેવને પણ દુર્લભ એવી.”

વિલાસ જરા મુગી રહી, વિચારમાં પડી.

“મને એવી ધતાં શાખવરો ?”

રસનિધિ હસ્યો.

“મારે થોડાં કાંયો સાંભળવાં છે.” વિલાસે એકહમ કહ્યું.

“મુખ્યાલવતી વઢશે નહીં ?”

“તે ક્યાં જાણુવાનાં હતાં ?”

“તો મારે શો વાંધો ? શું સાંભળવું છે ?”

“મારી આ ક્યા કવિની વાત કરતાં હતાં ?”

“મહાકવિ અવલૂટિ.”

“તેનું ક્યું કાવ્ય તમને આવડે છે ?”

“અધાં તમારે ક્યું સાંભળવું છે ?”

“મારી આ કે માલતીમાધવની વાત કરતી હતી.”

રસનિધિ જરા અંચાગે. “દીક ત્યારે તે. ક્યારે ?”

“જોઈશ. વખત મળશે ત્યારે આનીશ.”

મનુષી માટે મનુષી

લક્ષ્મીહીની રણ ચઢ્યાં

રસનિધિએ ભિન્નતામાં માથું નમાયું તે વિલાસે જોયું; અને તેનું દેખું ક્રવી ઉદ્યુ. શી બીચારા પર આકૃત! શી તેની જી પર આકૃત!

તેની જી બીચારી પોતાના જેવડીજ હશે, અને અત્યારે એકાંત અવંતીમાં પતિવિયોગે જુરી ભરતી હશે. તેણે તો બીચારીએ ત્યાગવ્રતિ નહીં કરીની હાથ. તેને તો જગત મિથ્યા છે એવો ભાગ્યેજ ઘ્યાલ હશે. પોતે પરણે અને સત્યાશ્રય દૂર દેશમાં કારાગૃહ સેવે તો પોતાને શું થાય?

આવા વિચારો કથાં સુધી તેના મનમાં ધોળાયા કર્યો. બીચારી કાબ્યસેવી, ક્રમલાહુદી, ઉદ્યામતીના દુઃખે તેના સંયમી હુદયને પણ દુઃખી અનાયું. અને તેમાં ઉદ્યાનો પતિ કેવો સુંદર, વિદ્યાનુ હતો. આવા પતિ પાછળ કોણું દુઃખી ન થાય? પોતાની વાત તો જુદી હતી; પણ બીજાની શી સ્થિતિ? આવા વિચારો કરતાં તેની આંખ બીચારા પણ નહીં. આખરે તેણે બારી ઉલ્લાડી અહાર ડેકોર કર્યું.

રાત શાંત હતી—ચાંદની વાડીમાં પ્રસરી હતી. જે તરફ રસનિધિ હતો તે તરફ તેની, જાણતાં અજાણતાં નજર ગઈ—અને

રસનિધિને તેના મિત્ર ધનંજય જોડે કરતાં કરતાં વાત કરતાં જોયો. એકાઅતાથી તે જોઈ રહી—એ કવિવરો શી રીતે શી વાત કરતા હશે તેની કહેપના કર્યા કરી. એકદમ તે ઉલ્લી હતી તેની નીચેનું આરથું ઉઘડયું—અને એક ખી બહાર આવી. વિલાસ વિસ્મિત થઈ—અને પછી ખંચાઈ ઉલ્લી રહી.

તેણે લક્ષ્મીદેવીને તરત એળાખી. તેને સંઓધન કરવા “આ”— શાખા તેની જીબે આવી ઉંબો, પણ તેને માતાનો ધાક ઢાયો એટલે મુગી રહી. લક્ષ્મીદેવી કવિરાજને સુધ જવાની વિનિતિ કરવા જતી હતી એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. તેણે ધીમેથી બારી બંધ કરી, ફરીથા ઉધ આગવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

લક્ષ્મીદેવી હોઠ પર હોઠ ફાળવી ઉલ્લી રહી. અહાસામંતને નેલપરાજે બોલાવ્યા હતા એટલે તેની વાટ જોનાં તે થકી ગઈ હતી; આરીએથી નજર કરતાં એ કનિઓને જોઈ તે બહાર આવી.

જ્ઞતાં તે માત્ર મળવા માટે આવી નહોતી. ધરીએની વડી સુધી તસ્ય ચઢાવી તેણે ડેં વિચાર કર્યા કર્યો હતો; અને તે એક દદ નિશ્ચય પર આવી હતી. તે નિશ્ચય પુરો પાઉવા તે અત્યારે બહાર આવી હતી.

વર્ષો થયાં જુહીઝુદી લાગણીઓ અત્યારે એક કેંદ્રસ્થાને બેગા મળી હતી; જુદાઝુદા વિચારોની માલા ગુંથાઈ તે વડે એક જરૂર ચાલ્યા કરતો હતો. ધીમાં નિશ્ચયાત્મક ડગ ભરતી સ્વનરાજની પટરાણી રણે ચઢી.

તે થોડેક આગળ આવી. અને ઉલ્લી રહી. રસનિધિને ધનજ્ય કોઈનાં પગલાં સાંભળી ચમક્યા ને મુગા રહી ઉચ્ચું જોયું.

“ કવિરાજો ! ” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

અને કવિઓ એકમેકની સામે જોઈ રહ્યા.

“ શું કહો છો બા ? ” ધનજ્યે કહ્યું.

“ કેમ હજ સુધ નથી ગયા ? ” ચારે તરફ જોઈ લક્ષ્મીહેવીએ પુછ્યું.

“ નથાન અપરિચિત છે—તે ક્યાંથી ઉધ આવે ? ” રસનિધિએ કહ્યું.

“ કવિવરો ! મુજરાજને મારવાનો હુકમ થત ગયો છે ” ધીમેથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ હું ! ” બને જાલી ઉઠ્યા.

“ હા ! ”

બને કવિઓએ નીસાસા મુક્યો. રસનિધિએ તારીખત વાળી હાં કરડ્યા; ધનંજયે ડોકું નીચું નાંખ્યું.

“ કેમ ધનંજય ! શેં વિચાર કરો છો ? ”

“ આ ! અમારો સુર્ય અસ્ત થત ગયો.”

“ હજુ વાર છે.”

કોઈ ઓછું નહીં.

લક્ષ્મીહેવી પાસે આવ્યાં અને ન સંભળાય તેમ કહ્યું : “ એને ઓડવા લઈ જવાની છે હીમત ? ”

ધનંજય ગલરાઈ ગાછો લઈયો, પણ રસનિધિએ તીકણુતાથી ઉચ્ચ જેથુ, અને એક પદમાં લક્ષ્મીહેવીના મનના વિચારો પારખ્યા. પણ તે ઓકું હસીઃ “ હું તો મસ્કરી કરું છું ? ”

“ આ ! ” રસનિધિએ કહ્યું. “ તમને મસ્કરી લાગે છે ; પણ અમારા તો અતરની એ અભિજ્ઞાન છે. શું કરીએ ? દેશ પારકો છે, માણુસો પારકાં છે. અહુણામણ ડેને મોટે કાઢીએ ? અમે તો કરીએ.”

“ તમે ક્યાં ડેદમાં છો ? ”

“ અમે નથી ; પણ અમારો ખાસ ને પ્રાણુ-મયુરાસના ભગવતી સરસ્વતીનો લાડકવાયો અમારો રાજ—આવી દુર્દ્શાએ પહોંચ્યો છે. પછી શું હુંઃ ખ ઓછું છે ? ”

“ એ તો આજે આમ કાગે છે—કાલે વીસરી જશો.”

“ બા ! કારાગુહના કાળા ડામ કદીએ વીસરાયા છે ? ને તેના કલંક કદીએ હૂં ર થયાં છે ?”

લક્ષ્મીદીનું મુખ ઝાંખું થયું. રસનિધિએ આગળ ચલાયું : “ તમે સ્વતંત્ર છો—સુખી છો ” દરેક શબ્દ પર ભાર મુક્તાં તેણે કહ્યું.

“ કેમ જણ્યું ? ” કડવાશથી ગણીએ પુછ્યું.

“ તમે તૈલપરાજનાં રાણીનાં બહેન છો—તેના મહાસામંતનાં પત્ની છો. તમે કયાં પરાધીનતા સહી છે, કારાગુહો એવ્યાં છે કે તમને અમારા પ્રલુની દ્વારા આવે ? શું કરીએ પરહેશમાં ડોધની સહાય નથી; નથી તો— ” કહી રસનિધિ અટક્યો.

“ શુ કરો ? ”

“ તમે કહ્યું તે. મુજરાજને છોડવીએ.”

“ રસનિધિ ! તૈલપરાજના પંજમાંથી ડોધ કહી સટકે ? ”

“ સહસ્ર હાથનો સહસ્રાજુન મહાત થયો તો પણી એ હાથના તૈલપનો શો હીસાય ? ”

“ કુવિરાજ ! ” લક્ષ્મીદીની મસ્કરીમાં ઓલવાનો પ્રયત્ન કરનાં હતાં છતાં તેમાં ગાંભીર્ય આવ્યું. “ આ કાવ્યો રચવાનું કામ નથી.”

“ ના બા ! આ તો કાવ્યોનો કર્તવ્યમાં સાક્ષાતકાર કરવાનો છે.”

“ કરો જોઈએ ” મસ્કરીમાં લક્ષ્મીદીના ઓલવાં.

“ મુશ્કેદીજ માત્ર એટલી છે કે અહીંથાંના ડોધ જણુનોમીઆની મહદ નથી. તમે આપશો ? ” ધીમેથી રસનિધિએ પુછ્યું.

લક્ષ્મીદીની રસનિધિના ઓલવાનો અર્થ સમજૂ.

“ મહદ તો બોળાનાથ સદાએ આપશો. અમારા રાજમહેલના મહાહેવની માન્યતા બધું છે. લાં આવી જે મુજ એક બીલીપત્ર અદાવે તો બીજુ પલે તે આકાશમાર્ગે અવંતી જાય એવું તેમાં સત છે.”

રસનિધિ આ શખ્ફોનો અર્થે સમજવા જરા વાર નીચું લોછ ડિભો રહ્યો, ને પદ્ધતી કહ્યું: “ બસ એટલુંજને? તમારી ખાત્રી છે ? ”
“ હા. પણ લાં આવવો જોઈએ.”

“ તે તો કેમ બને? ત્રિશ્લેધારી લગવાનું ડોઢાળી પાવડા મોકલે નો તો કેં બને.”

“ રસનિધિ ! તમારી કલ્પનાશક્તિ જરૂરી છે.”

“ ત્યાર વગર હું કવિ થયો? બા! શાંકરને મનાવવાનો રસ્તો બતાવો.”

“ શ્રદ્ધા રાખો.”

“ બા ! અમારે મન તો સ્વૂનાધિપતિનાં પટરાણીજ સાક્ષાત શ્રદ્ધાનો અવતાર છે.”

“ એ શ્રદ્ધા સહાય ઇલરો ” ધનંજય વર્ચ્યે એલયો.

“ રસનિધિ ! વજ જેનું દૈયું છે ? ” અમર ચઢાવી લક્ષ્મીએ પુછ્યું.

“ હા.”

“ આમ આવો.”

શખ્ફો એલ્યા વિના લક્ષ્મી અને રસનિધિ એકમેકનો અર્થે સમજ્યાં; અને આગળ તે ને પાછળ કવિઓ એમ તે ત્રણે જણુ મહેલની એક એતાડી ખાળું તરફ છાનાંમાનાં ચાલ્યાં.

મહેલનો એક ભાગ પડતર થવા આવ્યો હતો. તેનું બાંધકામ ચાલતું હતું તે તરફ લક્ષ્મી ગાઈ. થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે ડોઢાળી, પાવડા, ટોપલા વગેરે બાંધકામનાં સાધનો પડ્યાં હતાં. લક્ષ્મીએ આંગળી વતી તે દેખાઉંયાં, ને રસનિધિએ હા કહી.

ત્યાંથી મુગે મેઠે લક્ષ્મી થોડે દૂર, ઝડોનાં ઝડોનાં થઈ એક વાવ હતી તે તરફ કવિઓને લઈ ગાઈ.

“ આ વાવનું બોંધુરં રાજમહેલની નીચે નીકળે છે ” લક્ષ્મીએ ધીમેથી રસનિધિના કાનમાં કહ્યું. “ અને જે ખંડમાં એ બોંધુરં નીકળે છે ત્યાંથી નીશ હાથ દૂર બીજા બોંધરામાં—”

“મુ—”

લક્ષ્મીએ હેઠળ પર આંગળી રાખી તેને ચુપ રાખ્યો, અને ત્રણે જણું જેમ ગયાં હતાં તેમ અધારામાં લપાતા પાછાં આવ્યાં. જણાં તેઓ ઉભાં હતાં ત્યાં આવી જણ્ણેં નીરાંતના નીસાસા મુક્યા.

“આ પેઢું અમારા રાજમહેસનું શિવાલય, એ મહાદેવ માટે શું કહેવાય છે તે ખખર છે !”

“ના.”

“હું રોજ રાતે શહેર બહાર ભુવનેશ્વર મહાદેનના મહિરમાં તે લૈંગને મળવા જાય છે.”

“કેવી રીતે ?”

“એનો પોઢીએ છે તે જખરો છે. મહિરમાંથા અલોપ થાં, પાતાલ માર્ગે ભુવનેશ્વરના મહિરમાં નીકળે.”

“એમ !”

“હા, ભગવાનું રીજવા જોઈએ.”

“આ ! એ ભગવાનું રીજશે.” હંસભર્યા અવાજે રસનિધિએ કહ્યું.

“હું ભોળાનાથની વાત પુરી થાડ. મહારાજ હુંને આવતા હશે. હું જણું છું.”

“પખારો બા !” સાલાર અવાજે રસનિધિએ કહ્યું, “આને અમારાં કુલદેવી તમે છો.”

“તમારાં કુલદેવી ?”

“ભુવ્યો.” જીબ કરડી રસનિધિએ કહ્યું “અવતીનાથનાં.”

“હું મારા સ્થૂનરાજની થાડ તો બસ છે.”

પ્રકરણ ૧૪ મુ

૦૭.૬.૩૩

કાષઠપિંજર

આજે રાતે મૃણાલવતીને ઉંઘ આવી નહીં. આ અપરિચિત અનુભવ હતો, કારણ કે તે સદાએ નીરાંતે ઉંઘતી. તેણે ઉંઘ આણુવા મથામણ કરી પણ કે પતો લાગો નહીં; તેણે ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સચ્ચયું નહીં. મુજના પાપપુણ્યનું સરવાયું કાઢવામાંજ તેના મનને અલારે ખરો સાર સમાયલો લાગ્યો.

ધડીએ પર ધડીએ વીતવા લાગી, પણ આંખો મીચાઈ નહીં; તેમ નજર આગળથી મુંજ ખર્યો નહીં. પાપી મુંજને કચરી નાંખી પાપનું ફૂલ આપવું, કે તેના પર દયા કરી તેને પુષ્યમાર્ગ હેખાડવો તે કે સમજયું નહીં. પલમાં તેને ફુલ્લી કરી, રીઆવી, તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવવાનું મન થયું; ધડીમાં તેના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા તેને નિષ્કળનું જવના પાઠ શીખવવાનું મન થયું; મન નિર્ણય પર ન આવ્યું, અને પ્રભાત આવી પહોંચ્યું.

નિર્ણય કરવાનું તેણે મોકુડ રાખ્યું. કાષઠપિંજરમાં મુંજને પુરવાનો હુકમ તો થઈ ગયો હતો એટલે આ શિક્ષાથી જો તે ક નમે, તેને સહૃદાનુદ્ધ આવે તો પણ નિર્ણય કરવો સહેલ થઈ જાય એમ તેને જાણ્યું, તેથેનો હુસમન કેમો હુર્દાનુદ્ધ હતો. તેની

તેને ખાત્રી થઈ; અને તેને પરિણુંમે તૈલપનો અને તેનો પ્રતાપ કુંબો નીતિમાન અને ન્યાયી હતો. તેની પણ ખાત્રી થઈ; અને ચોતે આદરેલી નીતિ ને ન્યાયથીજ તેના ભાઈનો આખરે વિજય થયો: એ ન્યાય વાત તે વધારે દઢતાથી માનવા લાગી.

સૂર્યોદય થતાં સ્નાનધ્યાન કરીને તે રાજમહેલની બારીએ નીકળો; અને તેને જતાં જોઈ જક્કલાદેવી ને લક્ષ્મી પણ આવી લાગ્યાં. પાપીએને કચરાતા જેવામાંજ સત્યનો વિજય હતો એટલે આવે પ્રસંગે રાજમહેલનાં બધાં નરનારી હાજર થઈ ગયાં.

રાજમહેલના ચોકમાં પણ લોડોની છે ભરાઈ હતી. રાજમહેલની એક ભીતની પસેથીજ એક ખંડ જેવું મોદું લાકડાનું પાંજરું ઉણ્ણું કરવામાં આવ્યું હતું.

અવારનવાર કેંક નરેશો તૈલપરાજના બાળુના પ્રાબ્લયથી નિરાધાર બની આ પાંજરામાં પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવા આવતા હતા.

જહેરમાં, તિરસ્કારમાં હસતા પ્રણાજનો સમક્ષ આપો દિવસ ગાળવો એ ગમે તેનો ગર્વ ગાળે એવો અનુભવ થઈ પડતો. જેણે સામાન્ય જનનો સંસર્ગ કદી કથો નહીં હોય તેની આસપાસ દરેક પ્રકારના લોડો આવતા, તેની મળોડા કરતા, કોઈક વખત થુંકતા, કોઈક વખત ઢેણા હેંકતા, અનેક કંદુ વચ્ચેને તેને તેની સ્થિતિનું ભાન કરાવતા; જેએ સિંહાસન કે અંધાડી શીવાય, જી ને ચામરના આડંખર વિના કદી એઠા ન હોય તેએ નિરાધાર બની ઉલા રહેતા, બાકી દીન બની પાંજરામાં ઘેસતા કે ચુતા.

આ યુક્તિ અલખભાનાં માન જાંગ કરતી. દ્યદ જેવાનો એવા ઝાંખતો, કંઈ જેવા દાનેશ્વરીએ દીન બની મરણુંની માયના કરતા. અધમતાના આવા અનુભવે દરેક ન્યાય જીજ કરેડી કે માયું પદકી મરણુંની જાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો; અમે જીવે

દરેક નિષ્ઠલ પ્રયત્ને લોડો હસતા, કેદી લાગાર બનતો, અને તૈલપરાજની કીર્તિ દરે દિશામાં પ્રસરતી.

મૃણાલની વિવેકયુદ્ધ જડ નહોતી બની; આ પાંજરામાં મુજનો ગર્વ ગળે તેવીજ સત્યનો જય થશે એમ તેની ખાત્રી થઈ.

લોડોની પણ ઠડ થઈ, અને મહામુશકેલીએ સૈનિકો લોડોને પાંજરાથી દૂર રાખી શક્યા.

બધા એકો નજરે જોઈ રહ્યા. મૃણાલના સ્વર્ણ છુદ્યમાં અધીરાધના—માત્ર અધીરાધનાજ—ધયકારા થવા લાગ્યા; અને મહેલના બારણામંથી ચાર સૈનિકો મુજને પીઠ પાછળ હાથ બાંધી પાંજરામાં લાવ્યા.

તેના સુખ પર તેવીજ શાંતિ ને ગારવ, તેની આંખમાં તેજ હાસ્ય, તેના પ્રચંડ શરીર પર તેવીજ સ્વસ્થતા હતી. હેંસથી હાથીએ ચઢતો હોય તેમ તે પાંજરામાં કુદીને આવ્યો, અને જરાક હસીને ચારે તરફ જોયું.

તે આવ્યો લારે લોડોએ જરાક ઠીઠીઆરી શરૂ કરી હતી; પણ તેનું સ્વરૂપ, તેનું હાસ્ય જોઈ બધા ચુપ થવા લાગ્યા. તેને પકડી લાવેલા એક સૈનિકથી ન રહેવાયું:

“કેમ પૃથિવી-વક્ષભ ! ખુશી તો ખરા ?”

મુજ તેના તરફ ઝ્યોરી, આનંદથી હસ્યો, ને સ્તંભ સરખો પગ ઉચ્ચકી, તેને એક એવી લાત મારી કે ડેસ મારતાં જેમ રોકું જઈને દૂર પડે તેમ તે ભીચારો હવામાં અફ્કર ઉડી, સૈનિકોએ ચોતાને જવા સારું ઉધાડાં રાખેલાં બારણામાં થઈ બહાર લોડો હતા ત્યાં પડ્યો.

સાથે મુજે મોટેથી કહ્યું: “ભાઈ, તમ હેણે વિશેષ.”

લોડો અહખડાઈ હસી પડ્યા, તાળી પાડવા લાગ્યા ને રસ્તામાં નિરાધાર થઈ પડેલા સૈનિકની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. અદ્દારી પર

ઉભેલી અહેલની સ્ત્રીઓનું પણ હસતું માથું નહીં. બીજા સૈનિકો પાંજરામાંથી ઉતાવળા બહાર નીકળ્યા ને બારછું વાસી દીધું.

ચેલા સૈનિકને બીજીઓએ મહા મહેનતે ઉભો કર્યો. તેની વેદનાની ખુમે લોકો હસતા, ને મુજ પણ હસતો. તેને ઉભો કર્યો ત્યારે પાંજરામાંથી મુંજે પુછ્યું: “લાઈ! તું તો ખુશી ખરો?”

લોકો અડખડ હસી પડ્યા. બધા મુજ પરનો દેખ કુલી ગયા, તેણે કરેલી ગંમતથી ખુશ થયા.

આ ગંમતથી હસતો મુજ ચારે તરફ આનંદથી જોઈ રહ્યો. તેણે અટારી પર નજર નાંખી મૃણાલવતી તરફ જોયું, અને માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યા. જરૂલા જરાક હસી પણ લક્ષ્યની અડખડાઈ હસી પડી. માત્ર મૃણાલે પણ્ઠાંચા કરડી જોયા કર્યું. આ પાપીમાં ઘિનતા નહોતી. તેનું ગૈરવ અભંગ હતું, તેની સ્વસ્થતા નિશ્ચલ હતી. શું આ માણુસ ધૂળ ચારતો ન થાય?

મુંજે તેના પાંજરાની આસપાસ ઉભેલા લોકો તરફ જોયું.

“તમે આ શું કરો છો? તમને શરમ નથી આવતી? તમારો રાણ આજે અવંતીપતિને પકડી લાવ્યો. છે ને તમે આવાં સાઢાં વખતમાં, ને આમ મૂઢ જેવા? જાણો જાણો.” માગડમાં હસતાં મુંજે હદ્યું. “જરા ફાંકડા થઈ આવે. તેલંગણાની સુંદરીઓ ક્યાં છે? સ્ત્રીઓ વગર વિજય-ઉત્સવ થાય? રંગ, રાગ, બધી સામગ્રીઓ જોઈએ.”

લાં ઉભેલા લોકો હસ્યા. મુંજે એક નાની છોકરીને બોલાવી.

“આમ આવ. તને ગાતાં આવડે છે?”

“ગાતાં?”

“ગાડી! અવંતીમાં તારી જેવડી છોકરીઓ હોય તો અત્યારે ગાય, બનાવે ને નાચે. તને નાચતો આવડે છે?”

“ ના.”

“ હત તારી.”

“ ગાતાં આવડે છે ?”

“ ના.”

“ કેવા માણુસો છો ? ભીચારો તૈલપ જીને આવ્યો ને તમે તેને ગીતે વધાવતાએ નથી. બાલ હું શીખવું. તને સંસ્કૃત આવડે છે ?”

“ નાણ.”

“ હીક જે, શીખવું.—તારી તૈલંગણી મને બરોઅર આવડે છે કે નહીં તે જોને—”

“ તૈલપ તણી નગરી સહા રસગાનતાનવિહીન છે,—”

“ બોલ જોઉ. આવડયું ?” નીચા વળી, હેતાળ અવાજે મુંજે પુછ્યું. બાળા ભીચારી શરમાદ નીચું જોઈ રહી. લોકો હસતે મોઢે જોઈ રહ્યા.

“ બોલ—બોલ ! ગભરાય છે શું ? જે હું ગાવા લાગું.”

છોકરીએ ઉચ્ચું જોયું અને આવો સ્નેહાળ અવાજ, આવું પ્રતાપી મુખ, આવી અદ્ધા—આકર્ષિ નજર જોઈ તેનો ગભરાટ અદૃષ્ટ થયો; અને મુંજની સાથે તે ધીમેથી ગાવા લાગી:

“ તૈલપ તણી નગરી સહા—”

“ શાખાશ !” મુંજે કંદું “ ચલાવ—ચલાવ :—

—રસગાનતાનવિહીન છે.”

છોકરી બોલી; લોકો પણ ધીમેથી ઘોલ્યા. મુંજે અવાજ મોટો કાઢી બીજી કુંક જીમેરી:

“ તે પૃથ્વી કેરા નાથના પદ્મસ્પર્શથી રાચી રહે.”

મુંજના સંસ્કારી, ખુલાંડ અવાજના પડધા શમ્યા. લોકોના હૃદયમાં ગભરાટ પેઠા, અને તેમનાં ભયબહ્યાં નયનો અટારીમાં બેઠેલી મૃષ્ણુલાવતી તરફ ઝર્યાં.

મુંજે મશ્કરીમાં પુછ્યું: “મૃષ્ણુલાભાથી ગભરાયો છો? ગભરાશો નહીં. તેમણે પણ એ વાત કચુલ કરી છો.” મૃષ્ણુલ સાંલળે એમ મુંજે કણ્ણું. મુંજનો મીઠા, હસતો અવાજ બધે પ્રસરી રહ્યો, અને મૃષ્ણુલના શુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. તેની આંખમાં વીજળી ચમકી, અને રખે તેની અસ્વસ્થતા કોઈ જોઈ જાય એવા ડરે તે એકદમ લાંથી ચાલી ગઈ.

અટારીમાં લગાણું પડ્યું. જજીલાહેવી પણ લાંથી ચાલ્યાં ગયાં, થોડી દાસીઓ પણ ગઈ. માત્ર લક્ષ્મી પ્રકૃતિ હૃદયે જોઈ રહી.

મુજ પેલી છોકરી તરફ ઝર્યો. “ચાલ બહેન પુરું કર તો-

“તેલપ તણી નગરી સહા રસગાનતાનવિહીન છે.

તે પુખ્યા કેરા નાથના પહેસચરંધી રાચી રહે.”
ઓદો ઓદો.”

કટલકો ભીડીતા ભીડીતા ઓલ્યા.

એટલામાં રાજમહેલમાંથી પચીસ નીસ સૈનિકો આયુધો લઈ આવ્યા અને લોકોને વીજેરવા તેમના પર તુટી પડ્યા.

લોકો જીવ લઈ નાસી ગયા. મુંજે પાંજરામાં ઉલાઉલા હસ્યા કણ્ણું; સામે અટારી પર લક્ષ્મીએ તે હાસ્યનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

૩૩

માધ્યમનો સંયમ

બીજે દિવસે સવારે રસનિધિ સ્નાનસંધ્યા કરી શિવને બીજી ચઢાવવાને ભિષે જે મહાદેવના પ્રતાપની વાત લક્ષ્મીદેવીએ કરી હતી તેનું દર્શન કરવા ગયો.

શિવાલયમાં વિલાસને ધ્યાન કરતી જોઈ રસનિધિ થોડી વાર ડબો રહ્યો; અને તે કોમલ લાવણ્યવતી આલિકાને અરસિક વૃષ્ટીને શોખે એવા પદ્માસનને પણ મોહક બનાવતાં જોઈ. એક પદ્મવાર તેનાં બીડિલાં નેત્રોના રૂપાણો ઘાટ, અંગરેખા અસ્પષ્ટ છતાં અપૂર્વ મરોડો તે કવિની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો; અને તે જોતાંનેતાં તેનું હૃદય તે વૈરાગ્યની જવલાંત આંચે ચીમળાઈ રહેલી વેલને રસ સીચી બચાવવા તલસી રહ્યું.

પોડીએ ક્યાં હતો તે તેણે નજરમાં ધાલ્યું, અને પાસે જઈ શંકર પર બીજી ચઢાવી અને બારણ્યા આગળ જઈ વિલાસ ધ્યાનમાંથી પરવારે તેની વાટ નેતો ડબો.

થોડી વારે ડોધ આવ્યું. રસનિધિ પાછો ફરોં અને સત્યાશ્રમને આવતો જોઈ જાણે બીજી ચઢાવી પાછો જતો હોય તેવો ડોળ ધાલી મંહિરનાં પગથીઓં ઉત્તરવા આગયો.

“કોણ છે ?” સખતાઈથી, ભવાં ચઢાવી સત્યાશ્રય બોલ્યો.

“હું અવંતીનાથનો કવિ હું.”

“મહાસામંત છોડવી લાવ્યા તેમાંનો ?”

તિરસ્કારપૂર્ણ સવાલથી રસનિધિએ પણ સ્થિર દાખિએ જોયા કર્યું. “હા.”

“અહીંઓં કેમ આવ્યો છે ?”

“શંકરનાં દર્શન કરવા.” તોછડાઈથી રસનિધિએ કર્યું.

“તમારે માટે ગામભાં શિવાલયો ધણ્ણાં છે. આમાં કોઈને જવાનો હુકમ નથી.”

“શંકરભુવન સહાએ સધળાનેજ માટે હોય છે. અમારે તાં તો એવો નિયમ છે; અહીંઓં કેવો છે તેની મને ખખર નથી.”

સત્તાપૂર્ણ ઉચ્ચારણુથી સત્યાશ્રે જોયું; અને આવા નજીવા માણ્યુસ જોડે જ્ઞાનોડી ન કરવા માત્ર આટલુંજ કર્યું: “ડીક ! હવે ખખર પડીને ?”

રસનિધિ જવાખ આપે તે પહેલાં સત્યાશ્રય ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કવિએ થોડી વાર હોઠ દાખી જોયા કર્યું. સરસ્વતીના લક્ષણે ન જાને એવો ગુર્સો તેના છદ્યમાં લરાઈ આવ્યો હતો.

તે મંદિરની પાછળ જઈને ઉભો, અને થોડી વારે સત્યાશ્રય બહાર નીકળી રાજમહેલમાં ગયો એટલે તે પાછો મંદિરમાં આવ્યો. વિલાસ મહાદેવજીની પૂજા કરતી હતી.

“કેમ વિલાસવતીબા !” રસનિધિએ પુછ્યું, “શું કરો છો ?”

“હમણુંજ ધ્યાન કરી રહી.”

“બહું તમને આવા રમણીય સવારે અહીંથાં કેદ થઈ રહેવું અમે છે!”

“મને એમાં કેદ લાગતીજ નથી. ધ્યાન કર્યા વિના ચિત્તરતિનો નિરોધ કેમ થાય?”

“નિરોધ શા માટે કરવો જોઈએ તેનીજ મને તો સંમજ પડતી નથી.”

“જુઓની. ઉદ્ઘામતી નથી તેથી તમને કેટલું શોપવું પડે છે? નિરોધ હોય તો એવું ન સહેવું પડે.”

રસનિધિ હસ્યે. “તમને ઉદ્ઘામતી યાદ રહી ગઈ લાગે છે.”

“હા. આખી રાત તેનાં, અને પેલું તમે નાટક કર્યું હતું તેનાં સ્વમાં આવ્યા કર્યાં.”

“આ તમારો નિરોધ કે?”

“માનમાં જરા કલંક પેઠું છે ખરન.” વિલાસે હસીને કણુલ કર્યું, “પણ હું તો હજુ કાચી છું.”

“ભોગાનાથ કરે ને તમે પાકાં ન થાયો.”

વિલાસવતીએ મુગે મોઢે શાંકર પર મુલ ચંદ્રબાં, અને પગે લાગી તે ઉડી.

“હવે કયાં જરોા?”

“મૃણાલબાને પ્રણામ કરી આવું.”

“મૃણાલબાના તો પૃથ્વી-વલ્લબને પાંજરામાં પુરવાના છે તે જોવા ગયાં છે.”

“ત્યારે શું કરું પેલું તમારું નાટક કર્દો જોઈએ. તમારે કહી જવું છે?”

“ના.” રસનિધિએ કહ્યું, “એ નાટક સાંભળી શું કરશો? તેમાં શુષ્ણક વેરાગ્ય નથી, સંયમ નથી, ચિત્તરતિનો નિરોધ નથી. તેમાં તો

એ નિર્દોષ, નીખાલસ હૃદયનાં હેતાળ બાળકોની કથા છે. તે એકખીજાને પ્રાણુથી પણ અધિક માનતાં, એકઅીજાને જોવામાંન મુક્તિની સિદ્ધ માનતાં. તેમને હૃદયે ત્યાગની અંધારી નહોતી, તેમની ભર્મિએ પર અપવાસનો અંકુશ નહોતો. તમે તેમની કથા સાંભળી શું કરશો? ”

“ મારી બાએ સાંભળી તો હું શા સારું ન સાંભળું ? ”

રસનિધિ રસભરી દણિથી વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો. “ સાંભળો ત્યારે. વિદ્ધરાજના અમાત્ય દેવરાતનો પુત્ર માધવ પદ્માવતીમાં અભ્યાસ કરવા આવ્યો. ત્યાં અચાનક તેણે મદનોદ્ઘાનમાં અમાત્ય ભૂરિવસુની પુત્રી માલતીને જોઈ અને તે ગ્રેમબેલો થઈ ગયો. ”

“ ગ્રેમબેલો ! ”

“ હા, તમારી ભાષામાં કષીએ તો એક પલભાં તેણે સંયમ અનુભાવ્યો. ”

“ તે કેમ ? ”

“ તેણે માલતી પર ચિત્ર ડેરવી ધારણા કરી; તેની સાથે એક તાનના સાધી ધ્યાન કર્યું; અને તેનેજ જોઈ રહી, પોતાનું સ્વરૂપ તે વીસરી ગયો—એજ સમાધિ:—ત્રયમેકત્ર સંયમ: ॥ ”

વિલાસના હસવાનો પાર રહ્યો નહીં. “ વાહરે એનો સંયમ ! ”

“ તમને જે માટે આઠલાં વર્ષો જોઈએ છે તે તેણે એક પલકમાં અનુભાવ્યું. ”

“ પછી ? ”

“ પછી શું ? ભીચારો માલતી વિના અધીરો બન્યો. તેણે તેના મિત્રને પોતાનું દુઃખ કહેવા માંડયું— ”

“ શું ? ”

“—કે તે હતી ત્યારે જે હૃદય વિસ્તમયથી સ્તખથ થયું, ભાવથન્ય બન્યું, અમૃતમાં નાહું હોય તેમ આનંદથી મંદ બની રહ્યું—તે તેના વિના અંગારનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ બજ્યું બજ્યું થઈ ગયું.”^૧

“ અરે ભીચારો !”

“ એટલે શું થયું ? ન મપાય એવો, ન વર્ણુવાય એવો, જ્ઞાનારામાં ન અનુભવાયલો એવો, વિવેકના વિનાશથી વધતા મોહને લીધે ગહન એવો. વિકાર તેને સંતાપવા લાગ્યો, જૃડ કરવા લાગ્યો. ભીચારો અમિત થઈ ગયો.^૨ આંખમાં આંસુ લાવી મિત્ર મહરંદને કહેવા લાગ્યોઃ ‘ મિત્ર ! પરી વસ્તુ પરખાતી નથી; સરોવરના શીતલ જલમાં, મીઠી ચંદ્રિકાના પણ તાપ શમતો નથી. લાઇ ! મન કેં ચોટનું નથી—અમે છે—કે કે દેખે છે.’’^૩

રસનિધિ માત્ર વાત નહોતો કહેતો—ભાવો અનુભવતો હતો. તે વિલાસ, શિવાલય, માન્યએટ વીસરી ગયો; તેની આંખોમાં કે જુદુંજ તેજ આવ્યું. ધીમેથી, તે હૃદયના ઉહુગારો અવભૂતિના શાખદમાં કાઢવા લાગ્યોઃ—

“ “ દુનીઓભાં ચંદ્રકલા છે—ધણીએ વસ્તુ નિજથી છે. પ્રકૃતિથી અધુર બની મનને આનંદ આપે છે. પણ જ્યારે મારી વિલોચન-ચંદ્રિકા મારી નજરે ચઢી ત્યારેજ મહારાજનો મહોત્સવ થયો.” આવો મહોત્સવ કરનારીને ડાણ વીસરે ? માધવનો કે વાંક હતો ? તે તો ભાલતીને અહીંતહી, અગાડીપણાડી, બહાર અને અંદર દરે દુશ્યામાં જોવા લાગ્યો.”^૧

રસનિધિ અટક્યો. તેણે ઉડી શ્વાસ લીધે. બોલતાં તેનું હૃદય પીગળી ગયું હતું. નીસાસો નાંખી તેણે કહ્યું:

^૧ ભાલતી—માધવ.

“ જેણે આ નજ અનુભવ્યું હોય તે પ્રેમ-સમાધિમાં શું સમજે ? ”

વિલાસ તો આ શાખ્યોથી, આ ભાવથી દિક્કુભૂદ ઘની જોઈજ રહી. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા.

“ વિલાસવતી ! આ નાટકનો પહેલો અંક.” રસનિધિએ પણ ધોતીઆના છેડા વતી આંખ લુધી.

“ કવિરાજ ! તમને પણ આંખમાં આંસુ આવ્યાં ? ”

“ ન આવે ! અલારે હું પણ માધવનીજ સ્થિતિ બોગવું છું. ક્યાં હું ને ક્યાં મારી ઉદ્ઘામતી ? ”

થોડી વાર બને જણું મુંગામુંગાં ઉલાં રહ્યાં.

“ બાકીનું નાટક હતે પછી કહેને ” વિલાસે આંખવાસન આપતાં ધીમા, હેતાળ અવાને કહ્યું.

“ જેવી ધર્યા ” કહી રસનિધિએ ફરીથી નીસાસો મુક્યો.

હેઠલાંથી હૈયાએ ભીની કરેલી આંખેા સહિત વિલાસ જોઈ રહી.

“ ચાલો ત્યારે રજ ” થોડી વારે રસનિધિએ કહ્યું.

“ હા. ” કહા બને મુગામુગાં છુટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૬ મુ

ફરી એક પ્રયત્ન

મુખ્યાલવતીનો ગુર્સો સયમતી મર્યાદા મુકી આગળ વધ્યો. જ્ય, તપ, ધ્યાન કે પારાણે તે શર્મયો નહીં. પૃથિવીવલ્લભનું વિજયી હાસ્ય મન આગળ રમી રહ્યું—પોતાની સત્તા બધા પર એસાડનું ગયું. શાંત, સપાટ, ને શુષ્ક રણ પર મહેરામણુનાં મોણાં ફરી વળવા માંડ્યાં.

તે અધમતાનો સ્વાદ ચખાડવા ગઈ-પણ પોતે ચાખીને પાછી પડ્યા. મનમાં શાંકા થણ્ઠાં વિજેતા ડાણુ-પોતે કે પૃથિવીવલ્લભ? આ ઉપનામથી તે કઢી મુંજ વિશે વાત કરતી નહીં-જીતાં ડાણુ જાણે કેમ એ નામ નેતુંજ હોય એવો ભાસ તેને થવા લાગ્યો. એ ભાસ જેમ થવા લાગ્યો તેમ અકળામણું વધવા લાગ્યું.

મનમાં અસ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ ખડો થવા લાગ્યો કે, આ પુરુષ અહિસુત અને અપ્રતિમ હતો. બુદ્ધિની મહદ્દી આ ખ્યાલને તેણે દ્વારી દીધો—ભાગ લેખ્યો, દૂર કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. એમાં શું હતું? તે હતો, માત્ર માણુસ જેવો માણુસજ. આ વિચાર તેણે હજર વાર મોટેથી હૃદ્યાદ્યો, જીતાં અંતરમાં જેખી અવાજથી પ્રશ્નો પડ્યો: “શું માણુસ જેવોનું માણુસ?”

અપોર પડી. સર્વનારાયણના પ્રતાપથી ઉરી પોરજનો. ધરમાં ભરાઈ એઠા; રસ્તાઓ શન્ય થઈ રહ્યા; નગર પર નિર્જનતાના જેવી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. પોતાના એકાંત અંડની નિર્જનતામાં પણ વિચિ વિચારોએ કુરેલી ગીય વસ્તીમાં તે શુંચવાઈ, અકળાઈ એહી.

તેનું પ્રભાવશાલી મગજ આ નવા અકળામણુને શમાવવા અને મુંજને નમાવવા નવાનવા પ્રયોગો શાખવા મંડયું. શાખ ધણી કરી, પણ એક જડયો નહીં.

તેણે બારી ઉધાડી. રસ્તો નિર્જન હતો, અને ગરમ પવન વાતો હતો. મહા મહેનતે કેળવેલા નિર્દ્દિતાને પરિણામે આ તાપનો તેને જીસાબ નહોતો. છતાં, જંગલમાં દાવાનલ અભુક્તા પહેલાં જેમ પાતરાં-ઓમાં પડ્યોપડ્યો ધુમાય તેમ કેં અંતરમાં થતું; અને તેનો તાપ આછો, અસપૃષ્ટ તેના હેંથાને શેકવાના શરૂઆત કરી રહ્યો હતો.

થાકે દૂર એક અગારીમાં એક સ્વી લુગડાં સુકવતી હતી. તાપના પ્રતાપે નિરાધાર બનેલું શહેર સમાન સમું શાંત હતું. તે શાંતિમાં પેદી ઓ ગાતી હતી તે સંભળાયું:

“તૈલમ તણી નગરી સહા રસગાન—”

મૃણાલની આંખમાંથી અંગાર વર્ષી. તે કાધની અભુક્તા જવાલ શમાવતાં ધૂળ ઉડી. તીરંખાજ સૈનિકને બોલાવી પેદી ઓને વીધી નાંખવાનો ફુકમ કરવાનું મન થયું; પણ એ કૃત્ય કેવું મુર્ખોછભરેલું હેખાય તે વિચાર આવતાં તેણે મનને રોક્યું. આ બધી અશાંતિનું મુણ કારણું તો મુંજ હતો. આ નિર્જવ અનુ પર શા માટે તેનો કાળ કાઢવો?

તેણે શુસ્તો રોકી પાછો વિચાર કરવા માંડ્યો: શી રીતે મુંજ મહાત થાય? કાષપિંજર તો મુંજની મહત્ત્વાનું સિંહાસન

અન્યું હતું; તેલંગાણની પ્રણ તેના શ્વપ્નદોનો ઉચ્ચાર કરતાં ચોતાના ફરમાનોનું પણ ઉલ્લંઘન કરી રહી હતી. શે રહ્યો?

તે બીજા છળમાં ગઈ. તાંથી કાઢુંબિંજર દેખાતું હતું. તેના હુકમથી સૈનિકો પાંજરાની ચારે પાસ કુરી વળ્યા હતા, અને ચોકી કરતા હતા.

આ તાપમાં આવી સ્થિતિમાં પણ મુંજ તેવો ને તેવો ઉભો હતો; અને એ નણું સૈનિકો જોડે વાત કરતો હતો. તેનું મેં હસતું હતું; તેની આંખોમાં આનંદ હતો; તેનું જીરવ અભાંગ હતું; તેનું શરીર અણુનમેલું ને પ્રભાવદર્શી તેજ પ્રસારી રહ્યું હતું.

તેની છળની બારી ઉધડતાં મુંજે ઉંચું નેયું ને પ્રતાપી સૌદર્યે અપૂર્વ દેખાતા મુખ-ધતુષ્યમાંથી એક લયંકર હાસ્યબાણુ મૃણાલ તરફ માણું. ગુરુસામાં, પગ ઠોકો તે છળમાંથી પાછી આવી ને નેરથી બારળું બંધ કર્યું.

“કોઈ છે કે?” વિકરાલ અવાજે તેણે બરાડો મારો.

“બા!” એક દાસી આવી.

“રણમલ્લ નાયક છે કે?”

“બા! નેઉં.”

થાડી વાર તેણે આમતેમ ક્રૂરી કર્યું અને નાયક આવી પહોંચ્યો.

“રણ! સખ્તાધ્યથી તેણે કણ્ણું.

“બા,” નાયક હાથ નોડી, આ સખત અવાજથી મુજાતાં મોદ્યો.

“આ પ્રમાણે તારા માણુસો ચોકી કરે છે?”

“ના—”

તેણે જઈ છાતું આરણું ઉધાડ્યું ને રણમલને પાંજરં બતાવ્યું.

“આ પેલા ચોકી કરે છે કે હોળી ખેલવા નીકળ્યા છે? દરેકને કહી હે કે જે કોઈએ મુંજ જોડે વાતચીત કરી તો તેનો કાલે વધ કરવામાં આવશે.”

“જેવી આજા” કહી નાયક પાછો ગયો.

જેમ સાંજ પડવા લાગી તેમ તેના હૃદયમાં પણ શાંતિ પ્રસરવા લાગી; અને આ ગુસ્સો તેને નિર્ઝ્ઞક લાગ્યો. મુંજ પાપી હતો—દ્યાને પાત્ર વધારે લાગ્યો. આવા માણસ તરફ ગુસ્સો કરવો તે તેન ભુલ લાગી. અધમ તરફ કોધ કરવો, તેને ત્યાજ્ય તરીકે તરછોડવો એ એને પોતાના નિયમની વિરદ્ધ લાગ્યું. મુંજ છેક તો ખરાખ નજ હોય. દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ એક સહયુધુનો સ્તંભ મળી આવેજ; અને તેને આધારે જે પુનઃ રચના થાય તો જરૂર તે હૃદય નિષ્કલંક થાય. તેને પોતાને પોતાની ભુલ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે મુંજને વધારે વાત કરવા દીક્ષી હોત તો જરૂર તેના સ્વભાવમાં ખૂપાયલો સહયુધુનો સ્તંભ હાથ લાગત. આ વિચારમાલાના મણુકા ગણુતાં તેને પોતાની અપૂર્ણતાનું ભાન થયું; અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યાની જે ખાત્રી હતી તે નષ્ટ થવા લાગી.

સાંજના રૈલપરાજ મળ્યા.

“કેમ બા! કેમ આજે હેખાયાં નહીં?”

મૃણાલ ગુંચવાધ; જીવનમાં ફહેલી વાર શો જવાખ હેવો તે તેને સુઝુદું નહીં.

“તારી કીર્તિનો વિચાર કરતી હતી.”

“હેવે શો વિચાર: કરવો બાકી રજો છે?”

“મુંજનું ભાન હજુ ઉત્તર્યું નથી લાં સુધી બહુંજ આખી છે.”

તેલપની ઝીણું આંખોમાં રતાશ આવી.

“હા ! મેં સાંલળ્યું કે કાષપિંજરમાં પણ તેની નદીનાંદ તે છોડતો નથી.”

“હા. હું પણ તેનો ગર્વ ગાળવાનો ઉપાયજ ચોળું છું.”

“શા મારે ? કાલે રાજસભામાં એને બોલાવવો છે; એટલે ત્યારે હું એનો ગર્વ ગાળીશ.”

“હા. તું ગલરાતો નહીં. હું એને એના દુષ્કર્મનો પુરેપુરો પશ્ચાત્તાપ કરાવીશ.”

“તમારા પ્રભાવમાં ભને શ્રદ્ધા છે” તેલપે કહ્યું. “અને કાલે રાજસભામાં એની પાસે પાદપ્રક્ષાલન કરાવીશ ત્યારે એ સીધે હોર થઈ જશે.”

“ભાઈ ! સમાલીને કામ લેજો. એ ખીંચ રાળએ જેવો નથી. એને વાળવો કઠળું કામ છે.”

“બા ! તમારો આશીર્વાદ ને તમારી સલાહ; પછી ડોની મગફૂર છે કે સામે થાય?”

“ને હમણાં હું એને ભળવા જઉ છું તો.”

“કેમ?”

“એને એનાં કલાંકિત શ્વરનનો ઘ્યાલ પુરેપુરો કરાવવો છે. મારી ક્ષીતિં પર એણે કેટલી ધૂળ નાભાવી છે, મારા પર કેવાંકેવાં કાવ્યો ને નાટકા રચ્યાં છે ને રચ્યાંયાં છે. એ બધાંનો ચુક્તે હિસાબ આપવો છે.”

“ત્યારે એનો હાલ વધ તો કરાવીએજ નહીં ?”

“ના ભાઈ ! એ વિજય માત્ર કુંકળવી થઈ પડ્યો. જેમ એ રીખારો, જેમ એ માનલંગ થશે-તેમાંજ કીર્તિ વધસે. આવા દુરમત પર હોર બેસાડવો એ બધા બદ્ધવર્તિઓના નથીએ નથી લખાયલું હોતું.”

“હીંક ! ત્યારે, આજે તમે મળો, કાલે રાજસભા છે. પછી જોઈએ એ કેમ ચાલે છે ! કાષપિંજરની પાસે સૈનિકોની ચોકી તમે મુકાવી ?”

“હા. તો નહીં જેણું, પ્રણજન પાસે તારી ડેકડી કરાલતો હતો.”

“હા, મને દેવીમે કહ્યું. મને તો એની જીબ બેંગી કલાવવાનું મન થયું, પણ તમારી સંમતિ નહોંતી એટલે માંડી વાળ્યું. હીંક, કે નવીન હોય તો રાતે કહાવજો.

“હા.”

તૈલપે સાણંગ પ્રણામ કર્યો અને મૃષાલે આશીર્વાદ દીધી.

* * * *

મૃષાલના છદ્યમાં એક ઉંભ થયો. શું તેનું છદ્ય કલાહિત થયું? શા માટે તેણે તૈલપે દીલ ખોલીને વાત ન જ કરી? શા માટે પોતાના તર્કારિતકે દાચવવા તેણે મિથ્યા વાતો કર્યો કરી?

પણ આ વાતથી પોતાના ને પોતાના ભાઈના પ્રતાપમાં તેને ને અડગ અદ્દા સરવા લાગી હતી તે પાછી દઠ થઈ. સુંજના ખોલા આડઅરથી તે અંલાઘ ગઈ હતી; નિરાધાર ડેઢીની નફ્ફટ વાતોથી મહાત થઈ હતી. પોતે કેવી મૂર્ખ હતી કે આમ અંલાઘ ગમ્ય, આમ મહાત થઈ? તેના છદ્ય જેવા નિષ્કર્ષાંકી હદ્યપેને આ ધરે? નિયારો જુદી દિયા તરફ વળ્યા, હૈયામાં દામ આણી, ને સરી જતી સ્વસ્થતા સ્વદઠ કરી તે સુંજને મળવા તૈયાર થઈ.

એ ભાણુસના નિયારે વિચાર જાણુંવા, એના કર્તાવ્યહેતુનું પૃથક્કરણ કરવું, એની જીવનગળનાં ગુંજળાં ઉકેલવાં એ તેના જેવી પ્રતાણી યોગિની ને મુત્સુદી શીવાય ડોણું કરી શકે? એ કાર્યમાંથી ડાતરામાં તેને કાયરપણું લાગ્યું. તેનો ભાઈ તો પાદ્યક્ષાબન મારી ડોકી કરાવરો; પણ પોતે નિષ્કર્ષાંક જીવનની પ્રભાવ સત્તાથીજ આ અધમ અવંતીનાથ પાસે પદ્ધાતાપના જલે પોતાના પગ ધોવડાવરો.

રણમલને બોલાવી તેણે ફુફાન કર્યો કે, સુંજને પાંજરામાંથી લોંખરામાં લઈ જવો. આ કામ કરી નાયક પણો આંખો કે તેને આવે લઈ તે સુંજન ભજવા મધ્ય.

પ્રકરણ ૧૭ મું

૩૩૯

કોણ કેને શીખવે?

સાખ્તાઈમાં સંકોચિયાની લમરો, સયમાંની નિયમિત ને ધીમાં થયાં ડગલાં મૃદુલાના મનના ભાવોનો ઘ્યાર આતાં દતાં; તો પણ હૃદય પહેલાં જેવું સ્વર્થ નદેાતું, અદ્ધ પંડુલાં જેવા અદ્ધ નહોની.

પાણી આવતાં રાજનિધાનીની લયંકર મુખમુડા જોઈ મશાલચી કાંપવા લગો; બોંયરા ॥ રખેચાળ આવે રિચિત્ર વર્ષને મુણ્ણાંદાને જોઈ, અણ્ણીનન્યા સંગેગોની જાંખી થાર્થી વાસવા લાગ્યા.

બોંયગનાં બારણાં ખુલ્લાં; અને જાના હુકમ પ્રમાણે અદ્ર મશાલ ઝુકી મશાલચી બદાર આવાને ઉભો.

મુણ્ણાં અંદર આવીને બોંયરાના અધકાર સાથે દાણ પરિચિન કરેવા લાગી.

એક ખુચામાં અવંતીનાથ માયું લાથ પડ ટેકાની પડો દનો. તેણે ધીમેના ઉચ્ચું જેવું ને ભીઠશ ॥ કર્ણું: “આવો! હું તમારીજ વાટ જોતો દતો.”

વાક્ય અનુ સાંચારણ દતું, અતાં જેવો માયામંદે દનો કે તેના ફેયાએ જે જે અખતરો સજ્જાં હાં તે અધાંના બંધ તુટા માંડ્યા.

“આરી?”

“હા.” પડ્યાંપડ્યાંજ પૃથિવીવક્ષણે કહ્યું, “મને તો ખાત્રી હતી કે તમે આવ્યા વિના નહીં રહેશો. કેમ છો? ખુશી તો ખરાં?” તેના અવાજે મોહક વાતાવરણું પ્રસારવા માંડયું. મશાલના અભજવાળામાં પણ તેની આંખો હસ્તી જણ્ણાતી હતી.

મૃણાલે દઢતાથી ડેડ લાથ મુક્યો ને ક્ષોલ દ્વારી કહ્યું: “મુંજ! મુંજ! તારાનાં સમજવાની અક્ષલ નથી કે સમજેલું કહેવાનું નીખાલસપણું નથી. હું મારી ગરજે નથ્યા આવી; તારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા આવી છું. પાપપંકમાં મહાલી રહેલા તારા નહોર આત્માને શુદ્ધને પવિત્ર પંથે ચઢવવા આવી છું.”

“મૃણાલવતી! પારકાના ભલાને માટે પરમાર્થ કરવો તેની કે હીમતજ નહીં.” ડેડ પેટે મુંજે કહ્યું.

મૃણાલે નિરાશામાં કપાળ પર લાથ મુક્યો. “પોતાના ભલાને માટે તે પરમાર્થ થતો હશે?”

“ભીજ શા માટે?” મુંજે ધીમેથી બેઠાં થતાં કહ્યું, “મેં પણ પરમાર્થ કર્યો છે. મેં પણ ગરીબોને તાર્યાં છે ને દુખીઓનાં દુઃખ નીવાર્યાં છે; પણ તેમના ભલાને માટે નહીં, મારા સ્વાર્થને ખાતર-એ પરમાર્થ કરવામાં મારું છદ્ય તૃસ થતું હતું તેથી-મારી અહંતા સંતોષાતી હતી તેથી-મારું મન રાચ્યતું હતું તેથી. પારકાનું લલું કરવાનો આડંબર કરવો એ પણ અહુકાર સંતોષવાનો એક રસ્તો છે.”

મૃણાલ મુગી થઈ ગઈ. પોતે મુંજનું લલું કરવા આવી હતી કે પોતાને અહુકાર સંતોષવા? મુંજનાં સુત્રોમાં કે ન સમજાય એવી સત્યતા જાસવા માંડી, છતાં તેણે હીમતથી જવાય આયે:

“આ પણ તારી નદીટાઈનું એક લક્ષણું છે.”

“હશે” હસીને મુંજે કહ્યું, “બોલો હવે કેવે પંથે મને ચઢવવા આવ્યાં છો?”

“નિષ્કલંક જીવનમાં—”

‘એકદમ મુંજે આગળ તોકું કરી કહ્યું: “નિષ્કલંક! મૃષ્ણાલવતી! જે કલંક જાણુતા હોય તેને નિષ્કલંક થવાની પરવા હોય. તમે મને શું શીખવવાનાં હતાં? તમે રાજનાં પુત્રી, સુરક્ષિત ગ્રાસાદમાં ઉછરેલાં, સત્તામાં પોતાને પૂર્ણ માની એટેલાં, વૈરાગ્યના અલિમાનમાં ફાલેલાં તમે મને શીખવશો?” ધર્શીજ મમતાથી મુંજે પુછ્યું. પછી તે હસી પડ્યો.

“ દરેક જાણુમાં યુદ્ધ હોય તો શીખી શકે.”

મુંજ પાછો હસ્યો. “ ભારામાં યુદ્ધ છે; છતાં તમે શીખવી શકો નહીં. શીખવાનું કાને હોય કે જે દુઃખી હોય, અધૂરો હોય તેને. મને દુઃખ સ્પર્શાંતું નથી, અપૂર્ણતા હું અનુભવતો નથી; પછી મને કેમ શીખવશો? અને નહીં તોપણ મારે શું શીખવાનું બાકી રહ્યું છે?”

“ કેટલું અલિમાન!”

“ તમે બલે માનો. પણ મારી કથા તમે કથાં જાણો છો? કોઈ અનાથનો ત્યાગેલો છોકરો છું; આજે પૃથ્વીનો વલ્લભ છું. મને સિહણોએ દુધ પાયાં છે ને ગજરાજોએ પવન નાંખ્યો છે. મેં બીજ માંગી છે; ને સિંહાસનો દાનમાં દીધાં છે. મેં દુખીઆ માટે દેહ આપી છે, ને સુખીઆની દેહની કચ્ચરો કરી છે. મેં રમણીએના રસભડારા લુંટ્યા છે; ને લક્ષ્મી સમાન લલિતાએનો શિરચેદ કર્યો છે. શુતિવાક્યનો પાઠ કરતાં, દેવને પણ દુર્લભ એવી તપશ્ચર્યા આદરી છે; ને શુંગારસ્ત્રોને શુંભતાં, ખીલત્સ રસોનો પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. હવે શું બાકી રહ્યું?” કહી માથું પાછળ નાંખી જવાબની વાટ જોતો મુંજ થાક્યો.

આ વાક્યો ઉચારતાં દંતવલિની વિઘુતથી દીપતું તેનું મુખ વર્ષોઝતુની સંધ્યાસમું હદ્યભેદ્ય અની રહ્યું; આંખમાંથી રેડાતી ભાડી ધારાએઓ આરે તરફ રસ પ્રસાર્યો. બોડી વાર તે જોઈ રહ્યો, ને ભિત્રભાવના ઉમળકાથી કહ્યું:

“મૃષ્ણાલથી આ બધા અનુભો થયા છતાં પણ હું શુભી રહ્યો હું, ભારતમાં મેં કલંક જોયું નથી. તમે મને શું શીખવવાનાં હતાં?”

મૃષ્ણાલથી ડેં જવાખ ન દેવાયો. તેનું ગળું બંધ થઈ ગયું, અને મન કામ કરતું અટકી પડ્યું.

“શીખવાનું તો તમારે છે-જીવનનો લદાવો લુંટગાનો તો તમારે રહ્યો છે. કુલની શીખમાં સમાયનું રહસ્ય તમારે શીખવાનું છે. રહણતાનમાં તેમ નાચવું તે તમારે શીખવાનું છે—”

મૃષ્ણાલે ગુસ્સામાં લાય હયો. કર્મો. તેની દરકાર કર્પો. વિના મુંજે આગળ ચલાવ્યું:

“કોઈ રસિકની સોડમાં—”

“પાપી!—” મૃષ્ણાલે દાંત કચકચાની કણું.

મુંજ હરયો. તે ઉભો થઈ પાસે આવ્યો. “રસસાગરનું મંથન કરતાં શું સાંપડે તે શીખવાનું છે.”

“થંડાલ ! નફટ ! લંપટ !” દાંત કચકચાની મૃષ્ણાલે કણું. તેની આંખ લાલ થઈ રહી; તેની કપાલની નસો તરી આવી. “કાદે સવારે જોને.”

“ઢીક ! અને કાદે સાંજે તમે જોને” હસીને તેણે કણું, “હું તમારી વાટ જોઈશ.”

“મારી વાટ ?” મૃષ્ણાલને મોઢે શીષુ આવ્યાં.

“હા ! તમને બધું શીખવવાનું છે ને—”

“કુષ્ટ ! તારી જલ—”

“મારી જલે તો તમારા જેલી ડેં માનિનીએ વણ થઈ છે.” શાંતિથી મુંજે કણું, “મૂઢિનીવસ્તુભના હદ્દે પર હદ્દે રૂમાં વિના તમારો આરો નથી—”

મુખ્યાલ કોથાનિથી બળી ઉડી. તેણે સામે છબેલા મુંજને નેરથી તમારો માર્યો. મુંજ ઘડઘડ હસી ઉડ્યો, અને પોતાના હાથમાં મૃષ્ણાલનો હાથ પકડી દાઢ્યો, લઈને પોતાને હેડે અરાડ્યો. વિષદંશ થયો. હેઠ એમ મૃષ્ણાલે બરાડો માર્યો; તેના ડોળા હાડી ગયા; તે અંગેઅંગ કપી ઉડી.

સામે, નયનોમાંથી અમી વર્ષાવતા પૂર્થિવિવલ્લને મીઠાથથી હસ્તયા કર્યું.

“કોઈ છે હું ?”

“બા !” રણુમહલ આવ્યો.

“આ પાપીના હાથ કેમ નથી બાંધ્યા ?”

“હા ! રણુમહલ !” મુંજે હું એટે કહ્યું.

“તારી શુંખલા લાવ કે હુદયની શુંખલા તો ખુટે, નહીં તે તેનો પ્રભાવ દુઃસર થઈ જશે.”

કોથનથ થયની સીંહસુની માફક મૃષ્ણાલે ધુરક્યા કર્યું. રણુમહલ ને બીજા સેનિકોએ મુંજને હાથે સાંકળ પહેંગાની.

“રણુમહલ ! આ પાપીના હાથે મારો સ્પર્શ કર્યો છે. એનો હાથ ડામ.”

“હમણું ?” વિરસય પામેલા નાયકે પુછ્યું.

“શું ?” મૃષ્ણાલે આ પ્રેરની ધૂષ્ટતા જોઈ ગઈના કરી.

રણુમહલ થરથર હુંજુ ઉઠ્યો તેણે એક લાલો લઈ, મથાલ ઉપર અરમ કર્યો.

“ચાલ, કેટલી વાર ?” અધીરાધથી મૃષ્ણાલે પગ ટોક્યો.

“હા બા ! અહ્યા એનો હાથ પકડો.”

“મૃષ્ણાલવતી ! તો માટે તરદી લો છો ?” મુંજે મીઠાથથી કહ્યું,
“તમારા સ્પર્શથીજ બીચારાં અંગો જણે છે; એને બાળવાને અહારના અભિની જરૂર નથી.”

“ચાલ !” મૃષ્ણાલે જવાબમાં રણુમહલને કહ્યું.

સૈનિકો મુંજનો શૃંખલાઅદ્ધ હાથ પહુંચવા ગયા; પણ કયાં સુધી આપેલા હાથે પણ તેણે સૈનિકોને થકવ્યા.

“કાયરો! હીચકારાઓ! જો આને ડામરો નહીં તો આ પણ તમારો વધ કરાવીશ” હોઠ કરડી મૃષ્ણાલે કહ્યું.

નિરાશાની હીમતથી સૈનિકો મુંજના હાથ પર તુટી પડ્યા, અને મેછા મેહેનતે જમણો હાથ સિથર જાલી રાખી શક્યા. સૈનિકોને થકવવાનો અમ વેહતાં પણ મુંજ નીરાંતે ઉભોડભો હસતો હતો.

રણમલ્લે ગરન કરેલો લાનો ચાંચ્યો. મુંજ કું એલગે નહીં. તે દાખીને ચાંચ્યો—ને નરમાંસ બળવાની દુર્ગંધ ભાંયરામાં પ્રસરી રહી.

નણે હાથ પોતાનો હોયજ નહીં તેમ સ્વરથ પૃથિવીવલ્લભ બેદરકારીથી નયનબાણે મૃષ્ણાલને મોહવશ કરતો ઉભો રહ્યો.

દુર્ગંધ નીકળતી જોઈ મૃષ્ણાલે કહ્યું: “બસ.”

“અરે તમારી!” મુંજનો અવાજ તેવોજ શાંત, માત્ર જરા તિરસ્કારબર્યો આવ્યો. “આટલેથીજ તમે રાજ થાત અમ જણ્યું હોત તો ઉભોડભો ફુંજ હાથ બાળત.”

શું જવાબ દેવો તે મૃષ્ણાલને સુઝ્યું નહીં; તે જવા ફરી.

“મૃષ્ણાલવતી! આ ડામની દવા દેવા કાલે આવજે હોં.”

પાછું જોવાની પણ સ્વરથતા ન હોવાથી મૃષ્ણાલ ફોળ ભરતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૮ મુ

નિરાધારતા

મૃષ્ણાલવતી ગઠ-નાડી. તે ચોતાના અંડમાં ગઠ-મૃગચ્યબેની પથારી પર પડી. તેનું મગજ ચકર ચકર ફરહું-તેનું હદ્ય ન સમજાય એવું તાંડવ નૃત્ય ઐલહું હતું.

તેનાં રોમેરોમે અભિનની જવાલા ઉડતી. તેને શ્વાસેશ્વાસે તે જવાલાએ વધતી. આઠલા વર્ષના જીવનમાં આ ક્ષોલ, આ ગંભરાટ, આ જવાલાએ તેણે જોઈ નહોતી, તેનો પ્રતાપ અનુભવ્યો નહોતો.

વાસના પૂર્ણ વાક્યો, પુરષનો રૂપર્થ, પુરષ કે રીતનું ચુંબન-આ બધાથી તે અપરિચિત હતી. તેના આવા અચાનક પરિચયથી તે જાસી ઉડી. તેનાં અગેચંગ કંપવા લાગ્યાં. આવા અધોાર કલંકમાંથી કેમ બચવું તે તેને સુજર્યું નહીં.

તેના જેવી નિષ્કલંક, જીવનમુક્તાને આવા પાપાચારીનો રૂપર્થી ? જીબ કરડવી ? ભીત સાથે માથું ફોડવું ? અભિમાં ઝંપલાવવું ? આ કલંક કેમ ફૂર કરવું ? એ કૃત્ય જોઈ પૃથ્વી કેમ રસાતલન ગઠ ? સ્વર્ણનારાયણું કેમ ન થાંદ્યો ? ધરંતીમાતાએ કેમ માર્ગ ન આપ્યો ? ચોતે બધા આનંદો ત્વાયા હતાં-લોકો પાંસે છોડાયાં હતા. ચોતે 'શું' મોહું લઈ બેસી રહે ? તેના ગુંગળામણુનો પારજ ન રેખો:-

તેના આત્મ-તિરસ્કારનો પ્રચાદ તેની શાંતિ, ઘુણી, સ્વર્ણતાને ખસડી અયો; તે કુશાત્મક માણુસની માફક તરફીઓં મારી રહી.

અને તેનું અપમાન! પોતે ડોષ? સભાટની કુંવરી, સભાટની અહેન, સાભાર્યની નિધાની-તેનું આતું અપમાન! તેના મુખની આસપાસ અસંશોધાત્મક લાગી; તેની આંખોમાંથી કંકળાતા લોહ સમી અનુધાગાંઘો વહી રહી અધમ, લંપણ, પાપાચારી મુજ તેની સાથે આ પ્રમાણે વર્તો? ભલે મુજને ગમે, તેનો નિરંદેહ કરાને, તેના કુદા કંગવે, નોપણ થયું અપમાન કેમ અણ-થયું થાય? તેણે કરેલું ધોર કર્મ કરો દંડ વીસરાને?

પોતાની નિરાધારતાનું ભાન આવતાં તેના અકળામણુનો પાર રહ્યો નથી-તેણે કચ્છાટમાં હાથ પગ પણાડ્યા, મુડીએ વાગી, દાંત કચ્છાદ્યા. બધા વિચારો નિરથેક લાગ્યા. મુજ-પાપી, લંપણ મુજ વિજેના થયો. પોતે અધમ, કલ કિંત થઈ; અને આ સ્વચ્છતિમાંથી નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નથી.

અને પોતાની નિર્જવતાનું ભાન પણ થયું. તેની આત્મશર્દી ને પહેલાં માત્ર ઉગવા ભાંડી હતી તે અદૃષ્ટ થઈ. તેણે મુજને મહાત કરવાના વિચારો કર્યા હના-પોતાની, તંલપતીની સત્તાના દોરથી તેને બાપડો ભીચારો કરવાનો છરાહો રાખ્યો. હતો-પોતાની બાહેરથી તેને દ્વારાની શરમીદો બનાવવાની આશા રાખી હતી આ બધાં: વિચારો, છરાદાએ, આશાએ ધુળાં મળી ગયાં. સેના ગમે તેને પતિ માને, માલવા કે તેલંગણુનો ગમે તે માલીક હોય, પોતે ગમે તેની જીવન-મુદ્રા હોય, તો પણ મુજ પુણીવલ્લભ તે પુણીવલ્લભજ રહેવાનો. તે થરમાઈ, ચુંગળાઈ-આ ઘાલ તેના મગજ આગળ રખ્યા થયો: તે અધમમાં અધમ હતો છતાં રેનો પ્રતાપ અણુઝાંઘ્યો હતો—તેનું વિકિત્વ સહૃદી નીસણું ને પ્રવાસી હતું. તેલંગણ જેવી તેના

तरह देख धरनारी प्रज्ञने पथु तेषु भाती नायती करी; तेना जेवी प्रतापी, मुत्सही ने शरभीही करी; भालीकनी सत्ताथी तेषु तेना जेवी प्रज्ञानशाली, जपंकर औने पथु अधिभतानो कडवे। अनुभव कराये; दील पर अंगारानो डाम पड़नां पथु ते तेवाने तेनो-पृथिवी-वक्षबन्ध रखो।

तेनी नजर आभण मुंजनुं तेजस्वी, प्रतापी, हस्तुं मुख तरी ग्युं। ज्यारे रखुमल्ले डाम दीधी, ज्यारे ते पोते पथु चीसोचीअ पाडत ल्लारे पथु तेना मुखनी शांति अशुभेदायती रही, तेनी आंझो। हसती ने हसती रही, तेना मुख परनी भीढासमां जराय गिक्राय थयुं नहीं।

मुंजनी भद्रतानो। विचार करतां तेनुं अभिभान चूर्ज थए गयुं। निराशामां तेनो गर्व कंगाल दालतमां आती पड़ये। ते भाष्यस नहुतो-हैर हुतो; ने भद्रान थाय ऐम नहुतो-हुर्जय हुतो। ते पोते, तैवप, छद्राम पोते, क्षुद्र ने निर्जन हनां-भान तेज हुतो-पृथिवीनो वक्षबन्ध !

तेषु लोंय साये भायुं अशाल्या कुयुं। तेनी आंझोमांथी आंसु सुकायां; पथु हृदयनो उद्देग वधतो ने वधतो गये।

પ્રકરણ ૧૯ સું

—

કાલરાત્રિ

મૃણાલે તરફથી કર્યું; પણ તરફથી કોઈનો તાપ ગયે છે કે તેનો જાય? તેણે બોંધપરથી ઉડી ફરવા માંડયું-ખારી આગળ ઉભી રહી-ખારણા તરફ જઈ પાણી આવી. તેની જીબ સુકાઈ ગઈ હતી. કરડી કરડી તેના હોઠ પર લોઢી તરી આવ્યું હતું; તેની આંખો અણુપાંદાં અશ્વાયોથી લાલ થઈ રહી હતી.

તે ફરીથી ધ્યાન કરવા એડી. કઠળુમાં કઠળું આસન વાળી નિર્દ્દિષ્ટની સિદ્ધિ સાધવા એડી. દાસી બોજનનું પુણ્યા આવી પણ મૃણાલખાને આસન વાળી એફેલાં જોઈ મુગે મોઢે ચાલી ગઈ.

રાત આવી લાગી-ઘડીઓ પર ઘડીઓ ગઈ; પણ સ્થિર આસનની તપશ્ચર્યા સાધતી મૃણાલના મગજમાં ન આવી સ્વરથતા કે ન આવી એકાયતા.

પહેલાં ચિત્ત તરફડીઓ મારતું હતું-હવે તે કુલવા લાગ્યું-નિરાધાર બની ઉંડું ને ઉંડું જવા લાગ્યું. કુલતા માણસના મરણની અણીને વખતે એભાન થતા મગજ આગળ ચિયતમાની મૃત્તિ ઘડી થાય તેમ, તેના ઉંડા ને ઉંડા જતા ચિત્ત આગળ એક જ મુખ રમી રહ્યું-પૃથિવી-વલ્લબહનું. વખત વણુમાપ્યો ચાહ્યો ગયે.

તેના મગજ પર બેલાની પ્રસરી રહી, કેંક નિદ્રાનો ધીમેધીમે સંચાર થવા લાગ્યો,

તે જોકાં આતી હતી કે નહીં તેનું તેને ભાન ન રહ્યું—તેને સ્વર્પણ આવતું હતું કે શું તે પારખવા જેટલી તેનામાં શુદ્ધ રહી નહોતી.

આત્ર એક મુખ દેખાયા કરતું—તેનાં અનેક રૂપાંતરો થતાં, છતાં પણ તે તેનું તેજ રહેતું, વિશાળ આંખોમાંથી આકર્ષક રૂસ જરતો—મીઠું મુખ અનેરી મેહિનીથી નિમંત્રણ હેતું, સાથેસાથે એક ચણુચણુટ રહેતો—આ કલક કયારે જરો?

પરિસ્થિતિ બદલાતી ચાલી—પ્રસંગો કે અવનવા આવ્યા—પણ તે મુખ હતું તેમજ રહ્યું. મૃષણાલને તેને આંખ આગળથી ખસેડવાની છંદ્રા કરવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નહીં. તેનું માથું છતી પર ઝુક્કા પડ્યું.

મનોરાજ્ય વિકાસ પામ્યું—મુખને બદલે આપો મુંજ ખડો થયો. કારાગૃહ દેખાયું—તેના અંધકારમાં હજનર સૂર્યની કાંતિથી દીપતો અનુપમ નરોતામ તેણે જેયો. તેનો હાથ અળતો જેયો—તેમાંથી જવાલા નીકળતી જેછ ને પોતાને રૈમેરોમ અગ્રન વ્યાપ્યો.

પીસ્તાળીશ વર્ષ સુધી તેણે અલ્લયર્ધીત સેવ્યું હતું. કદીએ અનગની અકલ્પય હુકુમત તેના અગ પર ચાલી નહોતી. જુવાનીનો ઝરો કુટ્ટયો નહોતો—કુટ્ટાં પહેલાં ભૂમિમાં સમાઈ ગયો હતો.

આ અપરિયિત ખાને આ અમિ દુઃસહ લાગ્યો, તેમજ એ અમિની જવાલ આનંદમય લાગી. અડધી ઉંઘમાં મુન્જે કરેલા ચુંબનતું ચેતન તેને રગેરગ વ્યાપ્યું.

તેણે.. ‘આ’ લય કર નિરાધારીમાંથી છુટવા, આ પાપ—સમાધિમાંથી જાગવાને ધાણું પ્રયત્ન કર્યો; પણ નાગપાશે બંધાઈ હોય તેમજે

निराधार बनी अने तेनुं चित् एवुं उंकु जरुं गयुं के पाकुं
ऐच्यवानुं साधन जखायुं नहीं.

ऐक्षम तेषु मुंजने जेयो-तेनां अग्रेयं गनी भोक्ता विस्तार
पामती जेइ-जाषु ते तेना तरइ धर्यो, तेने हाथमां छुटी नांभा
—ने पोते पडी।

ते झाँझी लागी. विषदंश थयो. होय तेम उग्नी थध गध—
विझ्वल बनी चारे तरइ जेवा लागी. पोते क्यां छे ते समजायुं
नहीं—नसेनसमां डेम नृत्य चाली रह्युं हरुं ते समजायुं नहीं-हैयुं
डेम आशाभयुं उछलतुं हरुं ते पथ समजायुं नहीं.

तेषु लम्बें हाथ दाख्या, आंग्यो चेणी. मुज क्यां हतो? पोते
क्यां हती? आ शुं थयुं हरुं?

तेने हुए पुरेपुर समजायुं नहीं; ते भात्र गांडी बनी जेइ रही.
अग्रेयं जाषु उग्नी जवा भागतां होय तेम लाग्युं.

तेषु छाती पर हाथ दाख्यो—हृदय नवीज रीते धडकतुं हरुं. तेषु
क्षपागा पर हाथ फैरव्यो—माथामां डे अवनवा लाने। उछली रखा हता.

ऐक पवभां ते ऐरी गध—पडी गध. तेने पोतानी रिथतिनुं लान
आयुं. भननी पांभडीओ पांभडी—शरीरनां अग्रेयं आङ्दं छरी
रखां हतां-युम भारी रखां हतां. तेमने मुंज जेइतो हतो.

भगवर तपस्विनी घेवी बनी. तेने पोनाना अधःपानतुं भान थयुं.
सुंद भाटे हथीआर नहोतां—उत्साह नहोतो. ते घेरीआणी बनीते
पुष्प—धन्वाने शरथु गध. ते त्रिपुरारिनी नीछ आंग्ये वारी भसम थध
रहेला दौधी हेते तेने वाग्वा मांडी. थाडी वारे अभिनी ज्ञाक्षा शमी
गध; अने थीतव सभीरनी आस्हादक लहरीओने वीक्षराने घेवी
लहरीओ। तेना थरीर पर वावा लागी. ते आंध भीची लांधी ऊ
गध पडी—लहरीओतो अनुभव करवा लागी.

આવી લહરીઓ તેણે સ્વખે પણ અનુભવી નહોણી. તેનાથી તે હો નહીં, તેનાંની તે અજાયબ થઈ નહીં—પણ તેનાથી કે અવર્થનીએ આલહાદ અનુભવના લાગી. તે તેના અ જે અંગને સ્પર્શ કરી રહી—રોમેરામને આનંદભય ચેનાં છુંટ કરી રહી. તેની છાતી અપરિચિત પણ આનંદધાયક ધ્યાકારે ઉછાઈ રહી; તેના દાથની નસો અનાણ્યા ઉત્સાહથી વીઠાવા તલસી રહી.

અદ્ભુત આનંદ તેની રોગે વડી રદો. તેણે પોતાના દાથ આંખો પર સુક્ષ્મા—પ્રકૃતિ છાતી પર નેરથી ફાયા. તેના પગ એકમેકુથી વીટાઈ રબા.

મુંજની માનસિક મૂર્ચિની પાદર્થરી આ અનેરી લહરીઓ આવતી હતી, તેમને તેણે આવવા દીંગી. પામેનામે આન વંઘો—મુખ લાખચોળ થઈ રહ્યું—મગજમાં જર્મિઓનું નર્ન થઈ રહ્યું. જણે નીશો કરો હોય તેમ ચિત્ત ડેખવા માંડ્યું. તેન લાગ્યું કે મુંજ હાંતે તેની પામે આવે છે. તેણે એક નીસાસો નાંખ્યો, અધા પ્રયત્ન હોઈ સુખભય પરાંતીનતામાં તે પડી રહી.

તેને અડાંની ઉધ આવી ન આવી ને તેણે ને ગલ્યા પૃથ્વી—સ્થાને આવતો બેરો. તે આંગો, આનંદને પ્રસારના ને ઉત્સાહને પ્રેરનો. તેને વળાગ્યો; એક નદી પણ દળનર વાર તેને ચુંબન કરું. પણ તે પડી રહી, સુખભય ને નિમગ્નતી નિઃધારીના.

કુંક થયું—હેંયામાં ફરફયું—સુખને શિખર ને પહોંચી ને પાછી પડી. આંખો ઉધાડા ને બેદી થઈ ગમ. તેનું લકું છતીશાદ ધ્યાકારું હતું. આનર્થનીએ આનંદની સમાધિ તેણું પ્રામ કરી ને ખોધ.

તે ઉભી થઈ, મોદું ધોયું, ને બારાની અહાર મોદું કરી તેના પર હું પરન વાવા દાખિયા.

તે કુયાંથી 'કુયાં-ગંગાની માઝે, પડી હતી તેનો તેને અખાલ આય્યો. વૈરાગ્યસ્વરૂપ તપોનિધિ મહાદેવની જટામાંથી પડી અસારે અધમતાની ધૂળમાં તે રગ્દેળાતી હતી.

તે કલાંકિત થઈ ચુકી હતી; જીવનભરનાં વ્રત ને નિયમનો લંગ થયો હતો. હવે શું કરવું? ભાઈ શું કહેશે? ભાની શું કહેશે? ગામના ને દેશના લેાક શું કહેશે? પાપી મુંજ શું કહેશે? આ કલાંક પછી કેમ જવાસે? જીવનની નવી ભીલેલી પાંખડીને છુફી રાખ્યી, બને તો સુકવી નાંખી, ચાલે છે તેમજ જીવન વીતાયા વિના છુટકો નહોતો. આજ રાતના ને આનંદની અંખી તેને થઈ હતી તેના સીવાય તો તેને માટે એ હિવસ અસ્પર્શયજ હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પાદપ્રકાલન

સવારના પહોરથી તૈલપરાજના દરખારમાં ધામધૂમ થઈ રહી; અને સામનો ને ભધારથીઓની હઠ જમવા લાગી હતી.

પાદપ્રકાલન એક પાપ-પુષ્યનો કુડ હતો. તેમાંથી જે કેદ થયલા રાજયો નિર્વિધને નીકળી જતા તેઓને પોતાનું રાજ્ય સામંત તરીકે બોગવવા દેવાની રજ આપવામાં આવતી; અને જે કોઈ અભિમાનના તોરામાં તેમાંથી ન નીકળતા તે હાથાને પગે ડે કારાગૃહમાં જીવન મુરું કરવાનું નોતરું માંગી લેતા. તૈલપ પોતે અનેક વાર મુંજરાજના પગ ધોાઈ તૈલગણુના સિંહાસનની પ્રસાહી પામ્યો હતો; આજે ધારાનું સિંહાસન મુંજને તૈલપના પગ ધોાઈ પાચવાનું હતું.

મુંજ આ શિક્ષા ભાગ્યેજ સ્વીકારણે એમ બધાનું માનવું હતું. જ્તાં, પકડાયલા નરેણાનું શરીર અસ્પર્શ્ય ને પવિત્ર મનાનું હોવાથી કું પણું કારણું વગર તેને જબ્યે થાય એમ નહોતું તેથા, તૈલપે વિચાર કરી આ યુક્તિ ખોળી કાઢી હતી. જે મુંજ પાદપ્રકાલન કરે તો તેની કુર્ચિ, સદાને માટે જાય અને તૈલપ પૃથ્વીનો નાથ હદે; અને જે તે એ પ્રમાણે ન કરે તો તેને ગમે તે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર રૂપી રીતે તૈલપને આવી જાય.

અને આખા ગામમાં એક પ્રશ્ન બધાના મગજમાં થઈ રહો હતો. શું મુંજ પાદપ્રકાલન કરશે? ટેટલાક એમ ધારતા હતા કે કરે તો સારં કે તે બચે ને તૈલપની કીર્તિ વધે. ટેટલાક એમ માનતા હતા કે તે ન કરે તો સારં કે જેથી તે કેદમાં રહે કે જીવ ખુચે તો તૈલપની કીર્તિ વધે. તેનાં ઇપ ને શુણું પર ટેટલા મોદ્દા હતા તે એમ આશા રાખતા હતા કે ડોછપણું નીતે મુંજ બચે તો સારં. પણ આ આશા ડોછ બહાર કાઢનું નહીં.

રાજસભામાં જેટલાને આવવાનો અધિકાર હતો તેટલા બધા આવ્યા. ડોછને આવો અપ્રતિમ પ્રસંગ જોવાનો લદાવો ખાવો નહોનો. સુરોદ્દયને થોડી વાર થઈ ગઈ કે રાજસભામાં પગ મુકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહીં.

બધા આવી રહ્યા કે તૈલપરાજ મહાસંમંતને સાંચે લઈ આવ્યા. તેનો કુંવર અકલંક્યરિત પણ આવ્યો. તૈલપની ગાદીની પાસે એક અંદર જવાનું બારણું હતું તેની અંદરથી મૃષ્ણાલવતી, જફ્ફલા ને લક્ષ્મી પણ આવીને બેઠાં. મૃષ્ણાલનું મુખ સખત ને ઝાંકડું હતું; તેની આંખોમાં બધાંકર તેજ હતું. તેની મુખમુદ્રા જોઈને લોકોને લાગ્યું કે મુંજનું આવી બન્યું.

તૈલપરાજ મુખના આંકડા ચન્દ્રવા માંડ્યા; અને એ સામંતોને કેદીએ. આણુવાનો હુકમ કર્યો.

થોડી વારે ડેઢી રાન્યો આવ્યા. તેમાં સૌથી પહેલો મુંજ હતો. તેના હાથ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યા હતા.

જેવો તે વિજયસેનામાં ચાલતો હતો તેવોજ તે અહીંથાં આવ્યો. વીભરામલા વાળ તેની કાંતિમાં ઉમેરો કરતા; ચમકતું અભિમાન તેના મુખના ગૈરવને વધારતું; તેની ડોકોનો મરોડ તેની સત્તા સ્વયંભૂત છે એમ સાખીત ફરતો. તે હેવ જેવો આવ્યો—રાજસભા માત્ર જંતુઓની હોથ એવી લાગવા માંડી.

મૃષાલે તેને ભરસભામાં જોયો ને તેનાં રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં. અછ રાતનો અનુભવ યાદ કરી નવરીવનાની માહૂક તેને ગાલે શૈરડા પડ્યા. પોતાનો ક્ષોલ કાઢ ન પારખી જાય એમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગી.

હિસના ઉજસમાં તે નરેશના મોહૂક શરીરની હેખાતી અપૂર્વ રેખાએ રેખા તેણું ચોરની માહૂક છાનાંમાનાં, પોતાના હદ્દ્યમાં ઉતારી; આંખો આગળ કદ્દપનાથી સજુવન કરી.

મુંજને આણી તૈલપના સિંહાસન આગળ વિનો રાખવામાં આવ્યો. એક ગર્વબર્યું હાસ્ય મેઢા પર રાખી, બેદરકારીથી તે ડંબો રથો તૈલપે હુકમ કર્યો એટલે બદીજનોએ તૈલપની સુતિ ગાઈ. તે થઈ રહી એટલે રાજને મહાસામંત તરફ ફરીને પુછ્યું:

“ભીલમરાજ ! કાલે કંવિએ છોડવી ગયા તેનું શું થયું ?”

“પેલા રલા” કહી ને તરફ ધનંજ્ય, રસનિધિ અને તેના ભિત્રા મેઢા હતા તે તરફ ભીલમે આંગળી કરી.

“તેમને કહો કે કેં કહું. ઉજનેણુંના કંવિએએ મુંજને છાપરે તો ધણો ચઢાવ્યો, હવે તેને ઉતારવામાં સામેલ થશેને ?”

ભીલમ રાજની આ યુક્તિથી કંચવાયો, પણ મહાસભામાં રાજનું વચ્ચે ઉધાપાય એમ નહોંનું એટલે આવીને તે ધનંજ્યને રાજનો સંદેશ કહી ગયો.

બધા કંવિએને કંપારી થઈ આવી; ધણુા રસનિધિ તરફ ફર્યો.

રસનિધિએ તરત ધનંજ્યને કહ્યું: “મહારાજ ! આપ સરસ્વતીના આડીલા છો. કે કહો.”

ધનંજ્યે આંપ વતી હા કહી અને બેઠેલા સામંતોમાં થઈ તે સિંહાસન આગળ આવ્યો.

ધનંજ્ય નેવો સિંહાસન પાસે આવ્યો કે મુંજ ને ભીજ તરફ જોતો હતો તેણું તેની સામે જોયું, અને તે હસ્યો.

“ ધનંજ્ય ! અવંતીનું નામ રાખજે ” તેણે હસતાં કહ્યું.

“ જેવી આત્મા ” નીચા નમીને ધનંજ્યને કહ્યું.

તૈલપ આ વાત સાંભળી ચીટવાયો, અને તેને કપાળે કરચલી વળી. તુચ્છકારથી તેણે પુછ્યું : “ નામ શું તમારું ? ”

ધનંજ્ય જવાબ હે તે પહેલાં મુંજરાને મેટે અવાજે કહ્યું :

“ તૈલપ ! આટલી ખખર નથી ? જેની કવિતા સાંભળી ભગવતી મયૂરાસની પોતાની વીણા છાડી હે છે, જેના સુવિઘ્યાત નામથી આણુણણુ સદાય નરક સમાન અધકરમાં જ રહે છે તેવો કવિઓનો પણ કવિ અને અવંતીના કવિઓનાં એક એવો આ ધનંજ્ય છે.” તે સમયના કવિઓને છાને એવા રીતે મુંજે કહ્યું.

“ તેને મેં પુછ્યું નહોનુ. ” ગુરુસામાં તૈલપે કહ્યું.

“ કું કયાં કહું છું કે નને પુછ્યું ? ” ઠુકે પેટે મુંજે કહ્યું, “ પણ ડાઈની પ્રશ્નાંસા તેને હાથે જ કરાવવી એ વિનયશીલ પુરુષોની સભામાં થયું હોય એમ સાંભળ્યું નથી.”

સભાસદોનાં છદ્ય કંપી ઉઠ્યાં. તૈલપ જે અદ્વિતા અનુભવતો હતો તે બધાને સ્પષ્ટ હેખાતી હતી; અને જાથી તૈલપને ગુરુસો પણ વધતો હતો એ પણ સ્પષ્ટ જ હેખાતું હતું. આનું પરિણામ થ્યું આવરો તેની અનિશ્ચિતતામાં બધાં ઉંચ ઊંચ જોઈ રહ્યાં.

“ ચલાવ ” તૈલપે ધનંજ્યને કહ્યું.

ધનંજ્યને પહેલાં એક અનુષ્ટુપ્ મહાકાલેશ્વર મહાદેવની પ્રશ્નાંસાનો કલ્પો; અને પછી રાજની સુતિનો શ્લોક ગાવા માંડ્યો.

શ્લોકરચના ધણીજ સરસ હતી—તેમાં પૃથિવીએ જેને પોતાનો નાથ કર્યો છે એવા રાજરાને દની સુતિ હતી. એક રીતે તે તૈલપને લાગુ પડે એમ હતો; અને મુંજની પ્રશ્નાંસા પણ એથી થઈ ગઈ હોય એમ હેખાતું હતું. તૈલપ કેંક સમજ્યો, પણ રેખ દ્વારી બોલ્યો :

“ શાબાશ ! કવિરાજ ! જાઓ એસો.”

ધનજય પગે લાગી પોતાને સ્થાને પાછો ગયો.

મૃષણાલવતીએ ધ્યાન દઈ આ બહું જોયા ને સાંભળ્યા કર્યું. જે જ્યાથી, જે આધિપત્યથી મુંજ આખી સભામાં રાજ્યો હતો તે જોઈ તેને ગર્વ થયો; અને જેમનેમ તૈલપનો ભૂલંગ વધતો ગયો, જેમનેમ તેની આંખમાં કુરતા દેખાતી ગઈ તેમને રણે મુંજને આરવાનો હુકમ થાય એવી ખીડ તેનું હૈયું કંપી રહ્યું.

ધનજય એસી ગયો એટલે તૈલપ સામે જોઈ હસીને મુંજે પુછ્યું: “કેમ તૈલપરાજ! કલિ કેવો લાગ્યો?”

તદ્દન ઐદરકારીથી, અડધા તિરસકારમાં આ પ્રશ્ન મુંજે પુછ્યો. જવાખમાં હેઠ કરડી તૈલપ ધૂરકી રહ્યો. સભામાં સોય પડે તો સંભળાય એવી શાંત પ્રસરી રહી; અને બધાનાં હૈયાં ક્ષોલ પામ્યાં.

“મુંજ!” જરાક ધાંટો ખાંખારી તૈલપે બોલવા માંડ્યું. તેની તીક્ષ્ણ આંખોમાં તરવારની ધાર જેવું તેજ આવ્યું. “તારો પાપનો ઘડો ભરાઈ રંધો છે—તારી રાજલક્ષ્મીનો નાશ થયો છે તું—”

“કાણે કહ્યું?” મુંજે પુછ્યું.

“હું કહુંછું.”

જવાખમાં મુંજ મળકર્માં હસ્યો; અને મુંગો રહ્યો.

“આખરસર જવવાનો હવે એક જ રસ્તો રહ્યો છે—”

મુંજે ઐદરકારીથી જે બારણ્યામાં મૃષણાલ એઠી હતી તે તરફ જોયા કર્યું.

“જે સેનિકાએ મુંજના હાથની એડીએઓ કાઢી નાખી, અને એક ચાંદં સુનર્ખની ઝારીમાં પાણી લઈ આગળ આવી ઉંબો. પગ પોલડાવવાને ઉત્સુક બનેલા તૈલપે પગ સિંહાસનની નીચે મુક્યો—”

જેવા તેના હાથ કુટા કે સુંજે તરીકેત વાળો, અર્વાં હાંચું જેયું.

જારી બાદ તૈયાર ઉભેલા સામંતે કહ્યું: “મુંજરાજ ! વાલો, મહારાજના પગ હુંચો.”

મુંજે તેની સામે આશ્રમથી જેયું. “સામંતરાજ ! કયાં છે તાંડવથી ત્રિલુલન ડેલાનનાર ચંડીશ્વર લગ્નાનું મહાકાલના પ્રતારી અરણો કે આ પૃથિવી-વલ્લભ તેમને ધોાઈ પાવન થાય ?”

જવાબની વાટ જેતો મુંજ ઉભો રહ્યો.

ભીમારા જારી ધરી ઉભેલા સામંતની જીબ તાળવે ચેંદ્રી ગઢ. તેલપનાં ભવાં લયંકર રીતે સંકોચાયાં. મહાસામંત ભીલ્ખમને લાગ્યું કે કે રસ્તાં કાઢવો જોઈએ તેથી મીડાશથી તેણે કહ્યું:

“અભિનીનાથ ! આહવમલ્લ મહારાજનું પાદપ્રક્ષાલન કરો; વિજેતાનો એ પરાપૂર્વથી ચાહ્યો આવેલો અધિકાર છે.”

મુંજ તિરસ્કારપૂર્વક હસ્યો: “સ્યૂનરાજ ! પૃથિવી-વલ્લભના પગ ધોાઈયોએ હાથ પર રહેલી ભીનાશ જેની સુકાધ નથી તે તેલપના ફું પગ ધોઇં ? કે અભિત થયા છો ?” તેના શણ્ઠોમાં, આંખમાં તિરસ્કાર હતો.

ભારણ્યામાં બેડીએઠી, ન સમજાય એવી ઊર્ભિંઓથી હેયું ભરતી મૃષ્ણુલવતી મુંજની સામેજ જોઈ રહી.

તેલપના ચુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેની આંખમાં અંગારા ચમક્યા, ને તે ઉભો બાદ ગયો “અભિમાની ! પાપાચારી ! હજુ તારો ગર્વ અણ્યો નથી કેમ ?”

મોંદું માણ્યુસ એક નિરાધાર બાલકને કહે તેવા તિરસ્કારથી હસી મુંજે કહ્યું: “આમ હાંદાં મારે પૃથિવી-વલ્લભ અવાજાનું હતું ?”

“શું કહે છે? હૃદ! ઉભો રહે” તૈલપે બરાડો મારો. અડધી સભા ઉલ્લી થઈ ગઈ હતી.

તૈલપે ચારે તરફ ગુરુસામાં જોયું. તેની આંખ વિકરાલ થઈ; તેનાં અંગ ડોડથી કંપવા લાગ્યા.

“સામંતો! શું જોયા કરો છે? પકડો એ પાપીને, કરવો એની પાસે પાદપ્રકાશન!”

ચાર પાંચ સામંતો આગળ આવ્યા ને મુંજ તરફ ધરસ્યા.

તેનું પ્રચંડ શરીર ટટાર કરી બીજાઓ તરફ બેદરકારીથી જોતો મુંજ ઉભો રહ્યો. તેની આંખો અનિમિષ હતી; તેના મોઢા પર ગર્વનું હાસ્ય હતું. તેના માથાના મરોડથીજ તે અધાને ડારતો હતો.

મૃષ્ણુલે આ બધું જોયું—અને આ અધામાં મુંજનું વિકિતવ કેવું નીરાળું, અપ્રતિમ ને દુર્ધર્ષ હતું તે જોયું. તેને પણ ગર્વ બધો ને મુંજનો વિજય જોવા તે એકીઠશે જોઈ રહ્યો. તેના પણ હોઠ બીડાયા. જે તેજ મુંજની આંખમાં હતું તે તેની આંખમાં પણ આવ્યું. જે સામંતો પાસે આવ્યા હતા તે તૈલપ તરફ, મુંજ તરફ, વારાફરતી જેના ઉલા રહ્યા. ડોધની મગદૂર નહોંતી કે મુંજની પાસે આવે.

“શરમ છે” તૈલપે હોઠ પીસી કહ્યું “કે આમ જોયા કરો છો. અકુલ કંચરિત! તારામાં પણ પાણી નથી?”

કુંવર ને પેલા સામંતો મુંજનો હાથ પકડવા આવ્યા. બીજામ તથીઅત વાળી મુગે મોઢે ઉભો રહ્યો.

“આવો! ડરો છો શું કામ?” મુંજે હસીને કહ્યું; અને જોવા પેલા સામંતો તેને પકડવા આવ્યા કે તેમને સહેલાઠથી વાખેરી નાંખ્યા.

રાજસુખામાં ડેલાહલ થઈ રહ્યો. નાનભંગ થયલો તૈલપ બીજા સામંતોની કહેવા લાગ્યો: “શું જુઓ છો?”

આઠ દશ બીજા સામંતો તુટી પડ્યા ને મુંજના હાથ પકડવા. જે હાથ મૃષ્ણુલે ડમાવ્યો હતો, તેમાંથી કાચુ માંસ નીકળ્યું. મૃષ્ણુલે

તે લેણું, અને નીસારો નાંખી, આપો મીંચી બીજી પગે તે પણ હલી થઈ ગઈ.

મુંજને પડકવો એ એક વાત હતી, તેને વાંડો વાળી તેની પાસે પગ ધોવડાવવા એ બીજી વાત હતી. પર્વતના શિખર સમે, બધાથી ઉચ્ચો, અણુનમેદો તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો; અને પેલા સામંતોના પ્રયત્ન નિષ્ઠળ જવા લાગ્યા. આખરે તેઓએ અને ધસડવો શરૂ કર્યો.

મુંજમાં અદલુત જેર હતું; અને પહેલાં તો તે સહેલાછથી, હસીને, બધાને હંદાનવા લાગ્યો; પણ આખરે તે ઉભો રહી રહ્યો નહીં. તૈલપરાજ મુખ પર કૂરતાભર્યું હાસ્ય હીથી રહ્યું

એકદમ મુજ પડતું મુકી ધર્યો; અને અચાનક ધસારથી જે સામંતો એચ્યતા હતા તેમના હાથ છુટી ગયા. જારી લઈ ઉભો રહેલો સામંત આ એચાતાણુની ગંભત નિશ્ચિંત જીવે ઉભોઉભો જોતો હતો. મુંજ ધર્યો અને નીચું માથું કરી તેણે ખલાવતી જારીને ધકડો માર્યો. સામંતના હાથમાંથી જારી ઉછળા, અને પાસ ઉલેલા તૈલપરાજ પર પડી અને તેના આખા શરીર પર પાણુના ધારા ચાલી રહી.

આ અધું એક વિપલમાં થયું. મુંજને જાતી રહેલા સામંતોએ અળયબીમાં હાથ છોડી દીધા; તૈલપ પડતો મુકુટ સાચવી રહ્યો ને મુંજ એકદો નીરાંતે ઉભોઉભો ઘડઘડાઈ હસી રહ્યો.

મૃણાલ બારણુના ઉમરા પર આવી હલી રહી.

તૈલપનો દેખાવ હાસ્યજીનક હતો; તેના જીારવનો નાશ થયો હતો. તેણે હોઠ કરડયો, એક બરાડો માર્યો, અને ભ્રાનમાંથી તરવાર કાઈ.

એક સો તરવાર બહાર નીકળી ને મુંજની આસપાસ લોહીતરસી તરવારોની બદા છવાઈ રહી. નીડરપણે મુંજ ઉભો રહ્યો. બધી તરવારની ધારોનો જવાબ તેની આંખના તેજની ધારો હેતી.

“હુણ! હવે જોઈ લે! મારો એ હરામખોરને!” તૈલપે છુકમ કર્યો. તરવારનો અણુઅણુટ થયો—મુંજ ગર્વથી જોઈ રહ્યો.

એકદમ એક અવાજ ગાળ રહ્યો: “આ શું કરો છો?”

ડેંધથી જર્વલિત થયલી જગદભાના જેવી દેખાતી મૃણાલવતીએ તૈલપની પાસે કુદી આ શાખાએ ઉચ્ચાર્યાં હતા. તેની આંખોમાં નિઃસીમ સત્તા ચમકતી હતી; તેના અવાજમાં યુદ્ધની હાકલનો રણકાર હતો.

તૈલંગણુ આપો આ અવાજથી કંપતો હતો; તે અવાજ સુણી સામંતોની સમરોરો નીચી નભી. તૈલપ પોતે શરમીદો થઈ ગયો.

“શું કરો છો?” ગુસ્સામાં મૃણાલે કહ્યું. તેની છાતી ઉછળતી હતી. “શરમાના નથી? એક નિઃશબ્દ નરેશ પર શરૂ ચલાવવા તૈયાર થયા છો? આખા તૈલંગણે કલાંકિત કરવા તૈયાર થયા છો? તૈલપરાજ! આ તને શોલતુ નથી. તારા ધર્મરાજ્યમાં આ?”

અખા સાંલળી રહ્યા; મુજ મુઢમાં હસ્યે.

“જાયો! સભા વિસજ્જન થઈ ગઈ. મુંજને માટે પછી ગોય વિચાર કરવામાં આવશે. ચાલ ભાઈ!” કદી તે તૈલપની સામે જોઈ રહ્યી.

તૈલપે જરાક રોપથી મૃણાલ સામે લેયુ, પણ એ પલમાં મૃણાલ-નું સામાજ્ય કાયમ થયું; અને નીચું માથું કરી તે તેની જોડે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૧ મુ

॥ ૪

લાધ ને બહેન

“બહેન ! આ શું કર્યું ?” અંદર જઈ તેલપે પુછ્યું.

“તારી કીર્તિ સાચવી.” મૃષ્ટાલે કહ્યું. “રાજમોનાં શરીર મુદ્દ શીવાય સદાય અર્સપસ્થ છે.”

તેલપ મુગો રહ્યો.

“એ પાદપ્રકાલન નહીં કરે તો એને બીજી શિક્ષા કરવી આપણા હાયમાં છે.”

“આખી હુનીઆ મારી હાંસી કરશો.”

“ના ! તારી નિષ્કલંક રાજ્યનીતિની કીર્તિ ગાણે. આટલા અપમાન છતાં તું સત્યને વળગી રહ્યો—એથી વધારે કયા યશની આશા રાખે છે ?”

તેલપે ડોકું મૃષ્ટાંયું.

યોડી વાર કોધ બોલ્યું નહીં. પછી તેલપે કહ્યું: “ત્યારે એનું શું કરવું છે ?”

“બીજું તું કહે તે.”

“કાષ્પિંજરમાં એને રખાતો નથી; એને ભરાતો નથી; લારે એનું કરવું શું ?”

“હમણું તો કારાગૃહમાં છે, પછી જેઠ લઈશું. ઉતાવળ ક્યાં છે?”

“અને કેં સમજ પડતી નથી” કહી ફરીથી તેઢું મૃષ્ણાવી તેલપે ચાલવા માંડ્યું.

“પડશો-પડશો” કહી મૃષ્ણાલે આખવાસન આપ્યું.

રાજ લાંથી ચાલ્યો ગયો. એકદી મૃષ્ણાલ નિયારમાં ઉભી રહી. તેનું હૈયું હરખાતું હતું. તેણે મુંજને ભરતો બચાવ્યે. હતો. તેની કલ્પનારાક્ષિતના બંધ ફરીથી તુટ્યા—અને પલેપલે મુંજના સ્વરૂપે જે મોહકતા ધારણું કરી હતી તે ફરીથી આંખ આગળ લાવવા તે મથી રહી. આંખો મૌચી આ રસ્સિક પ્રયત્ન તેણે આદર્યો—અને પ્રયત્ન સફલ યતાં, જરા તે હસી, અને છાતી દાખી લાંથી ચાલી ગઈ.

* * * *

માનભગ થયલા તેલપે ક્યાં સુધી એકાંતમાં આમ તેમ ક્યાં હૈયું. તેના ગર્વને મોટો ઇટકો પડ્યો હતો. તેની સ્થિતિ ધર્ઘણ તિરસ્કારને પાત્ર થઈ રહી હતી એ પણ નિર્વિવાદ વાત હતી. આખો તેલંગણ તો શું પણ આપી દુનીઆ આ પાદપ્રકાલન વીસરવાની નથી; અને તેમાં વિદૂષક પોતે ફરશો એમાં પણ તેને કેં સ શય લાગ્યો નહીં.

તેને મૃષ્ણાલવતી આમ કેમ કરતી હતી તે સમજાયું નહીં. મુંજ તેનું આતું અપમાન કરે અને મૃષ્ણાલ તેને બચાવે! તેની બહેનમાં તેને શ્રદ્ધા હતી; તેને પણ મુંજ માટે સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. ક્યાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો પણ કેં સમજાયું નહીં.

પ્રકરણ ૨૨ મુ

વિલાસનું સ્વાસ્થ્ય

પુરુષ અને છીને પ્રેમતી પરવા ન હોય તો સહજવન ન કરવું—એ વિષયમાં—એક કાવ્યસેવામાં ને ભીજું સંગીતમાં. કાવ્ય ને સંગીતનો સહચાર વિમાનની ગરજ સારે છે, ને સહચારીએ વગર દોરીએ વ્યામનાં ચઢી—એક ભીજનેજ આધારે ઉડતાં—ન છુટકે એવી એકતામાં બેરવાઈ પડે છે. વિલાસ ને રસનિધિ આ વાત વીસરી ગયાં.

રસનો સ્વાદ ચાખતાં વિલાસની તરસ વધતી ગમ, અને રસનિધિએ અખુટ રસધારા વર્ષાંવાતો પ્રયાસ કર્યાંજ કર્યો.

માલતી માધવના તોડાની પ્રદેશમાંથી તેઓ ભ્રાનવદને ‘ઉત્તરરામચરિત’ ના છુદ્ધભેદક વાતાવરણુમાં વીહ્યાં, અને લાંથી ‘શાકુતલ’ ની સોનેરી, મોહલ્લરી મીઠાશનો અનુભવ લેતાંલેતાં કયાં ને કયાં જુલાં પડી ગયાં. આ મનગમતી સુસાફીમાં અનાણુ બાલા ગાંડીતુર બની ગઠ, ને પલેપલે ભીલતી રસિકતાથી કાવ્યની અનેક રંગની મોંઝે મહાલવા લાગી. તેનો આત્મા પણ નવરંગી થયો. એટલાંજ નહીં, પણ કોઈક પણ તેના ને રસનિધિના રંગનું અનેરં મિશ્રણ અણુણાણુંપણે થવા લાગ્યું.

‘પાદપક્ષાલન’ ની રાજસભા વીભરાઈ ગયા પછી સાંજના અંદરમાં બેઠાં-બેઠાં રસનિધિએ વિહોર્શીયતું નાટક પુરં કર્યું.

“હવે શું કહેશો ?”

રસનિધિ દ્વારાં ચહેરે આ બાલા સામે જોઈ રહ્યો; તેની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવવા માંડયાં.

“વિલાસવતી ! હવે બધું થયું. હું કે માન્યઘેટમાં રહેવાનો નથી.” વિસમય બની, વિલાસવતી જોઈ રહી. “તમે ક્યારે જવાના છો ?”

“તમારા મહારાજ રજ આપે તો અત્યારે.”

વિલાસવતીએ નીસાસો મુક્યો. “ને પાણા—”

“પાણા !” રસનિધિએ હોઠ ઢાણી કર્યું, “શંખ લાવે લારે.” તેની આંખો ચમકી રહી.

વિલાસે ફરીથી નીસાસો મુક્યો, અને ધીમેથી બખડી: “શિવ શિવ !”

“મને પણ બોગાનાથ સભારવાનું મન થાય છે. મેં તમારા જીવનને નકામું રસને પંથે ચઢાવ્યું. મને પસ્તાવો થાય છે” કહી અચાનક આવેલું આંસુ રસનિધિએ લુધી નાંખ્યું.

“તમે કેમ રડો છો ?”

“તમારે લીધે.” હીમતથી રસનિધિએ કર્યું.

“મારે લીધે ?” જરા જૈરવનો ડોળ કરતાં બાલાએ પુછ્યું.

“અહીંઓ તો બધાં જનરરો છે. તેમાં તમારું શું થશે ?”

વિલાસનો હોઠ મુજાંયા.

રસનિધિ ઉભો થઈ ગયો.

“મારું ચાલે તો—”

વિલાસને અણુઅણુતાં એક પુરુસું આવ્યું.

“તો—”

“તમને અવંતી લઈ જઉં.”

આંસુઓમાં તરતી આંખે વિલાસ જોઈ રહી. ત્રણ દિવસમાં આ પુરુષને જાણે તે પહેલેથીજ એળાખતી હોય એવો ભાષ હતો હતો.

વિલાસવતી જમીન તરફ જોઈ રહી; રસનિધિ સ્નેહભીની આંખે વિલાસ તરફ જોઈ રહ્યો.

થોડી વાર કોઈ એલયું નહીં.

“કેમ અટ્યા! શું કરે છે?” એક કઠોર અવાજ પાછળથી આવ્યો.

બંને ક્રાંતિકાં—કુંવર અકલાંકયરિત મંદિરનાં પગથીઆં નીચે યમરાજ સમેં લયંકર બની ઉલો હતો. તેણે કૈ સાંલજ્યું નહોઠું; પણ માત્ર રસનિધિની સ્નેહભીની મુખમુદ્રા જોઈનેજ તેનો પીતો ઉછ્છ્યો હતો.

રસનિધિએ જોરથી હોઠ ઢાણ્યા ને ચિત્ત ઠેકાણે આપ્યું. વિલાસ બાવરી બની ગઈ.

ધુરકેટે ડોળે કુંવર જોઈ રહ્યો; અનિમિષ નથેને રસનિધિએ પણ તેના તરફ જોયા કર્યું.

“શું કરે છે?” અકલાંકયરિતે પુછ્યું.

“તમે જુઓ છો કું શું કરું છું!” જરા સખ્તાધ્યારી રસનિધિએ જવાબ દીધો.

“મેં નહોઠું કહ્યું કે આ મંદિર તારે માટે નથી.”

“કું મંદિરમાં નહોતો આવ્યો. અહાસામંતની કુંવરીને મળવા આવ્યો હતો.”

કુંવરે હોઠ કરડોએ. “શા માટે?”

“મને મન થયું. મારા આણુરક્ષકની પુરી છે; એને મળવુંજ જોઈએ.”

કુંવરને શું કહેવું તે સુલયું નહીં.

“વિલાસવતીની તપદ્ધર્યામાં ભગ પાડવાનો નથી. ચાલા તું તારે રસ્તે આલવા માંડ.”

રસનિધિ હસ્યે. “તમારા પિતા રજ આપે તો આ ધડીએ.”

“ચાલ હવે જા.”

“કુંવરીને લઈને જાધારા. લક્ષ્મીહેવી એને બોલાવે છે.”

“વારુ ! હમણું આપે છે.”

રસનિધિએ જેયું કે હવે ધણી વાર ઉલા રહેતું સલાહભરેલું નથી. તે ધીમોધીમો પગથીઆં ઉતર્યો અને લાંથી જવા લાગ્યો.

અકલંકચરિત પગથીઆં ચઢ્યો.

“વિલાસવતી ! આવા જોડે વાતો શી કરવી ?”

વિલાસ નીચું જોઈ બોલી: “માણુસ તો સારા છે.”

અકલંકચરિતની આંખોમાં નિષ્ફુર તેજ આવ્યું. “આવા માણુસ જોડે બોલવું એ તેલંગણાની ભાવી સામાજીને ન શોઅને.”

વિલાસે ડંચું જોયું, ને એકદમ રડી દીધું. કયાં સુધી તેનાં પુરુષાં રહાં નહીં. કુંવર સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો. વિલાસનાં આંસુનો પ્રવાહ ઓછો થયો. ત્યારે તિરસ્કારથી અકલંક કણ્ણું: “આ તારે વૈરાગ્ય ને આ તારું સ્વાર્થ્ય !”

વિલાસ બોલી નહીં, અને શાંતિથી કુંવર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

* * * *

તે ગયો. એટલે રસનિધિની વાટ જોતી તૃપાર્ત ચાતકી સમી વિલાસ ચારે તરફ જોઈ રહી.

પ્રકરણ ર૩ મુ

તપની અહાસિદ્ધિ

મૃથાલ સભ્યાકાલની વાટ જેતી એડી.

હુનીઓમાં કેટલાંક હુઃખ સથાં જય છે, કેટલાંક હુઃસહ થઈ પડે છે; પણ વહાલમની વાટ જેતાં થતી વેદના જેવી અસર વેદના બીજી એક હોતી નથી. તેમાં આવી વેદના મૃથાલને આ ઉમરે પહેલવહેલી હતી.

પોતાનું ધાર્યું કરવાની, બીજા પાસે કરાવવાની તેને ટેવ હતી; પણ અત્યારે તે નિરાધાર હતી. જ્તાં આ નિરાધારીમાં, આ વેદનામાં સમાયદું સુખ તેણે કરી અનુભવ્યું નહોંતું. નવવધૂતા ઉત્સાહથી તે સાયકાલની વાટ જેતી હતી.

સર્થીસ્ત થતાં તે ઉડી, અને ધયકતા દૈયાને આશ્વાસન આપતી મુંજને મળવા ચાલી.

કારાગૃહની ચોકી કરતા સૈનિકોએ આ રાજ્યવિધાનીને આત્માને જોઈ; અને તેણે દૂર હઠયા. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયલા રમભાણુની ખખર આખા માન્યપેટમાં પ્રસરી ગાઈ હતી; અને આ તોક્ષાનનો કેમ અંત આવે છે તેની જગ્ઞાસા બધાંને થતી હતી. સૈનિકો પણ નવાંનવાં ગર્બાં ભારતા હતા; અને આ પ્રસંગ કે અનન્ય

છે એમ તેમને લાગતું હતું. આ કારણથી મૃષ્ણાલ અત્યારે મુંજને ભળવા આવે તેમાં તેમને કે અન્યથાની જણાઈ નહીં.

મૃષ્ણાલે જોયું કે લોકલાજ જાળવવા પોતે શા કારણે અહીંથાં અત્યારે આવી તેતુ કે પણ અહાનું આપવું જોઈએ. તેણે લાંબેલા નાયકને પુષ્ટયું:

“ કેદારદા ! પેલો પાપી કેમ છે ? ”

“ છે તેમનો તેમ. નીરાંતે ઉંઘે છે.”

“ કેનો નહોર ! એ પાપીને કે બોધ કરવા જોઈએ. તેલંગણની ઝડ્ઠિ વધે ને એ નમે તોઝ ડેકાણું પડરો ” કહી તે અંદર ગઈ. તેના અવાજમાં કે નિશ્ચયાત્મકતા હમેશાં રહેતી તે અત્યારે નહોતી. પોતે જુહું ઓખતી તે જોઈ તેને કમકમાં આવ્યાં.

પણ તે જુડાણનો પણાતાપ લાંબો વખત રહ્યો નહીં. જેવી તે ભાંયરામાં દ્વારા થઈ તેવોજ મુંજનો અવાજ આવ્યો: “ કેમ આવ્યાં કે ? મે નહોનું કહ્યું ? ”

મૃષ્ણાલનું હૃદય ચેદું અની રહ્યું. એ અવાજમાં રહેલી મોહિનીથાં તે બધું વાસરી ગઈ. ગઈ રાતે અતુભવેલો આનંદ ફરીથાં બાપી રહ્યો. તેને ક્ષોલ થયો, તે શરમાઈ ગઈ, ને ધ્રુજતા હાથે એકમેકમાં રાખ્યો તે જભા રહી. પગે આગળ ઘસવા ના પાડો.

“ મૃષ્ણાલવતી ! ” હરને મોટે મુંજ કહ્યું “ હવે એમ શરમાયે કેમ આલશે ? તમારો હવે ધૂટડો નથી.”

મૃષ્ણાલે વણો પ્રવતન કર્યો, પણ બોલાયું નહીં. વિચાર સિદ્ધ થયો નહીં, સ્વસ્થતા આવી નહીં. તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો, અને સ્વસ્થતા આણુવા કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફલ ગમા.

નયનતેજના સુદર્શન બઢી મૃષ્ણાલનું રક્ષણ કરતો ધરણીધર સમે પુષ્પસી-વલભ પાસે આવી ઉલો.

“ ગલગાંચો છો શું ? અલારસુધી પ્રેત હતાં-હવે સજીવન થયાં ”
કહી તેણે હાથ પહોળા કર્યો.

મૃદુલાલ ક્ષોભમાં પણ ચમકી અને પાછી હી. મુંજે હાથ
લખાવી જોરથી આનાકાની કરતી મૃદુલાને બાથમાં ભાડી-ચકડી નાંખી.

મૃદુલાલ-વૃદ્ધાવસ્થાને આરે જિલેલી ઉચ્ચ તાપસી, તરફડતી, ટ્રીજતી,
નાસી જવાની મંદ્રભાયા કાંપતી, આનંદની અવધિ અનુભવતી જિબી
રહી. મુંજે નીચા વગી ચુંબન કર્યે.

આનંદના મદમાં, પશ્ચાત્તાપના ક્ષોભમાં, ક્ષોભની અનિશ્ચિતતામાં
તેણે જોરથી ઘુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જણે તે નાનું ભાવક હોય
તેમ હસ્તાદસતો મુંજ તેના બાથમાં પકડી રહ્યો.

“ આ શું કરે છો ! ” આપરે મૃદુલાં કહ્યું.

“ મૃદુલાવતી ! આનદ અનુભવ શું ને તેનો અનુભવ કરાનું
શું ” કહી તે હસ્યે.

મૃદુલે જોરથી તરફડાંઓં માર્યો, અને મુંજ તેને છોડી. ન કુદીન
આધી જિબી રહી.

“ તમે મને કલાંકિત કરો છો—મને બ્રષ્ટ કરો છો; મારા નામ
પર પાણી ફેરવી નાંખો છો.” જપાઠાયંધ શાસ લેતાં અડધા અક્ષરે
મૃદુલે કહ્યું.

“ મૃદુલાવતી ! પાછો હંણ કર્યો ? કલક પાપીઓને હોય, અમ
અશુદ્ધ હોય તે થાય, નિર્ઝલ હોય તેનાં તપ પર પાણી ફેરે. આનદ-
સમાધિ અનુભવતાં કદીએ કલાંક હોય નહીં કે બ્રષ્ટ થવાય નહીં. એ
તો તપની મહાસિદ્ધ ! આનંદની જે અરૂપી તેનું નામ રોગ. હવે
તમે રોગથી મુક્તા થયાં. આજ ચુંધી નહોનાં. એલો કહી આવું
સૂખ અનુભવ્યું હતું ? ”

“ તમે કેમ જાણ્યું ? ”

મુંજ હસ્યે.

“ રોગથા મુક્તા હોય તે તરત નીરોગીને પારખે. મૃણાલવતી ! કાશુભંગુર જીવનમાં આનંદ અનુભવ્યા શીવાય બીજાને માટે સમય નથી. મને જોયો, પારખ્યો લારે એ તમે સમજ્યાં.”

“ મુંજરાજ ! નમે અદ્ભુત છે.” જરાક હસ્તીને મૃણાલને કહ્યુ.

“ ના. માત્ર અનુભવી છું, અને તમને અનુભવ કરાવાજ મને વિધિએ અહીંથાં મોકલ્યો છે. નહીં તો મને વળ્યા આ કારાગૃહ શા માટે ?” કદી મુજે ફરીથી લાથ લખાવી મૃણાલને ઘેંચ્યા.

ધીમેધામે મૃણાલ એચાઈ ને પાછી પૃથિવીવહ્નિની વિશાળ ભાતી પર લપાઈ ગમા.

મૃણાલે કલ કના જ્યાલ, ક્ષાલ ને પઢાતાપ બધા દૂર કર્યાં. અનેક વર્ષોની દ્યાવેલી ઊર્મિઓંન આગળ વધવા દીધી.

મુંજ તેવા ને તેવોજ સ્વસ્થ હતો. સિમાતરગોમાં અવાંતિની મહભર સુંહરીએં સાથે જે રમથી તે વાતો કરેતો તેવોજ રમથી આ કુદ્દ અને કદરપી તાપસી જોડ તે વાતો કરી રહ્યો.

દૂરથી ચોધડીઓં વાગ્યાં અને બહાર ડોઢનાં પગલાં ખખડ્યાં એટલે મૃણાલને સમય ને સ્થલનું ભાન આવ્યું.

“ પૃથિવીવહ્નિ ! હવે મારે જવું જોઈએ.”

“ શા માટે ?”

“ મારી દાસીએં જાણુંશે તો શું થશે ? ને તૈલપરાજ — ”

“ અલે જાણો. કયાં આપણે શુનો કરીએ છીએ ?”

મૃણાલે હસતાં હોઠ કરડ્યા. “તમારી નશેદ્વાહની હુદ નથી.”

“ કેમ ?”

“ તમને કશાની પરવા નથી.”

“ શા માટે હોય ? સેવક હોય તેને પરવા; અધમ હોય તેને પરવા; આપણુંને શા માટે હોય ? કદી સિહ કે સીદખુંને સરમાતાં જોવાં છે ?”

“તમે ખરેખરા પૃથિવી-વક્ષણ છો.”

“તે તો હું તમને ને તમારા લાઈને કશારનો કલા કરું છું.”

“હું તમને પડ્ડી લાવી-ને આખરે તો હુંજ પકડાઈ.”

“હું જાણુતો હતો.”

મહારથી કોઈએ બારણું ઉધાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

મુખ્યાલે કુદીને પાછી હીને મુછયું: “કોણું?”

કેદારદાસ બારણું ઉધાડી આવ્યો. “આ! મહારાજ આપને એલાને છે.”

કૃત્રિમ ગાંભર્યથી મુખ્યાલે કહ્યું: “કહે ‘આતુ છું?’ મુજ! મે કહ્યું તે યાદ રાખજો.”

“તમારે હજુ ઘણું બાકી છે. બનશો તો ફરી મળીશુ” લુચ્યાધથી હસતાં મુજે કહ્યું.

મુખ્યાલની પ્રેમભીની આંખમાંથી મોહક કટાક્ષાણ નીકળ્યું. સામે ઉભેલા વિશાસયુદ્ધના મહારથીએ તે ડંડ પેટે હસતાંહસતાં કીલ્યું.

નીચી નજર કરી, રસધારાએ જીવતા હદ્દે તેલંગણની રાજ્યવિધાની લાંથી નીકળી.

પ્રકરણ ૨૪ મુ

બોજ

નવા પ્રથમીની ઉત્સાહભરી આંખે તે મૃષ્ણાલને જોઈ રહ્યો. તે ગઠ એટલે તે જરા હસ્યો, કર્યો અને નીરાતે ઉધના મારે એક ખુણ્ણામાં જઈ લંબાંયું. ચોડી પલમાં તેની સેવામાં સદ્ગ હાજર રહેલી નિદ્રાહેલી તેને પ્રસન થઈ.

ચોડી વારે બેંધમાં કેંક દૂરથી આવતો અવાજ સંભળાવા માંડ્યો. જાણે કોઈ જમીનમાં જોઈતું હોય તેમ લાગતું હતું. એ અવાજ ધીમેધીમે પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો.

મુંજે ધીમેથી આંખ ઉધાડી ને કાન માંડ્યા; અડધી ઘડીમાં તો તે સુતો હતો તેની નીચેના પથ્યર નીચે કોઈ જોઈતું હેખાયું.

મુંજ લાંઢી ખરયો ને અંધારામાં પોતાની મેળે હસવા લાગ્યો. તેના હેઠ તિરસ્કારમાં ભરડાયા. તેને લાગ્યું કે તૈલપ અસ્યારે ચોરી-ખુપીથી તેનું ખુન કરવા આ માર્ગે મારાયો મોકલતો હશે.

“બીચારો તૈલપ! બાળે કે રસ્તો સુઝ્યો નહીં” કદી તે બાધેના ખુણ્ણામાં જઈ તર્ફીઅત વાળી, શાંતિથી ઉભો.

ઘડી ગઠ ને પથ્યર હાલવા લાગ્યો. બીજી પણ તે ઉંચકાયો અને કોઈઓ ડાકીયું કદું.

“મહારાજ !”

“કોણું છે ?” શાર્તિથા મુજે પુછ્યું.

“એ તો હું-બોજ ” કંઈ ચેલા આવનારે ચકમક વર્સી કાકડો એતાવ્યો.

“કોણું બોજ ! તું અહીંથાં ?”

રસનિધિ-‘ભાજ’ નામે સભેદેલો પુરુષ તેજ હતો-બોંધ પર કાકડો મુકી, કુદકો મારી સુરંગમાંથા મુજ આગળ આગળ આવ્યો, ને મુજ બોજને બેઠી પડ્યો. “દીકરા ! તું ક્યાંથાં આવ્યો ?”

રસનિધિ-ભાજ-જવાખ આપે તે પહેલાં સુરંગમાંથા ધનંજય ને બીજા એ ત્રણ કવિઓ કુદીને અહાર આવ્યા.

“એહોહો ! કેમ છે ? ધનંજય ! લતાયુધ ! અર્જનમિત્ર !” કંઈ મુજ તેમને બેઠ્યો.

હલાયુધ બંધ પર પડેલા કાકડા ઉચ્ચડા ઉંચો ધર્યો.

“કવિરાજો ! આ શું ?”

“મહારાજ ! આપને અચાવવા.” ભાજે કહ્યું.

મુજ હસ્યો. “પણ તું આજે સવારે આ કર્વિરોમાં ક્યાંથી આવ્યો ?”

“મહારાજ ! લસકરમાં લગાણું પડ્યું ને આપ પકડાયા એટલે હું વેજ બદલી લોડાના તુંદમાં અહીંથાં આવ્યો.”

“ને મને અચાવવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો.” મુજ કહ્યું “આવું જોખમ શા માટે એડયું ?”

“મહારાજ ! આપ વિના અમે કેમ રહી શકીએ ?”

“ગાંડા ! તો પછી તું ક્યારે રાજ્ય કરશો ?”

“મહારાજ ! મને રાજ્યસંક્રમીની તૃષ્ણા નથી.”

“તને મારી નાંખવા મોકલ્યો લારે તો ને ખીંચુંજ કહ્યું હતું”

હેતથી હસીને મુંજે કહ્યું “મને શું કહ્યું છે તે યાદ છે! —

નેકેલાપિ સમંગતા વસુમતી મુજ ત્વયા યાન્યતિ”

“તેથીજ મારે ધરણીને અનાથ કરવી નથી. ચાલો” કહી બોંને
સુરગ દેખાડી.

“પણ માન્યઘેટની અદાર તુ કેમ લઈ જઈશ?”

“તેની પણ તરજીજ કરી છે. અહથા પ્રદરમાં આપણે અવંતિનો
પંથ પકડીયું. ચાલો દરે વિલંબ કરવો કામનો નથી.”

“શું કામ આ તરદી લીધી?”

“મદારજ ! આ વાત કરવાનો વખત નથી.”

“શા માટે નહીં?” હું ગેરે મુંજે કહ્યું “આવો આનંદ ક્યાં
મળવાનો હતો?”

“પણ કોમા આવી લાગ્યો તો પકડાઈ જઈશું.”

“તે તે કેમ જાણ્યું કે અહીંઆંથી નીકળતાં નહીં પકડાઈએ?
કર્વિરાજને ! મને તમે કેમ કરી બચાવવાના હતા?”

“પ્રભા !” ધનજરચે કચરાઈ કહ્યું, “અહીંઆંથી શહેર અદાર
નીકળે એવી સુરગ હાથ લાગી છે.”

“સુરગ હાથ લાગે ખુટાતું હોય તો જોઈએ શું? નમે પણ
આવી અમણ્યામાં પડ્યા? અમાલ રદાહિતયની અવિષ્યવાણી ભુલી
ગયા? તેણે શું કહ્યું હતું? પૃથિવી-વલ્લભ અવનમાં એકજ વાર
ગોદાવરી એળાંગશે—બીજ વાર નહીં. હું એક વાર એળાંગી
ચુક્યો” સ્વાસ્થ્યથી પૃથિવી-વલ્લભે કહ્યું.

“મદારજ !” ભાંજે અધીરા અની કહ્યું “અવિષ્યવાણી તો
અગવાનું ભાસ્કરાચાર્યની અરી નથી પડો. તેને આધારે તે આપણી
અહીંઆં રહેવાય?”

૧ ભાંજને મારી નાંખવા જ્યારે સુંજે મારા મેહલ્યા હતા વારે તેણે
કટાક્ષમાં ઝુંઝું હતું કે, “હે સુંજ ! એક પણ રાજની સાથે (બે) પૃથ્વી ગઈ
નથી (તે) તારી સાથે આવશે.”

મુંજ હસ્યો “ભોજ ! ભોજ ! તું ઉતાવળાએજ રહ્યો. હું આજે નહીં આવી શકું.”

ચારે જણા સ્તરખ અતી જોઈ રહ્યા.

“અરે પણું કાલ પડેલાં તો શુંએ થાય ?”

“શું થશે ? સુર્યનો ઉદ્ઘટ ને અસત.” ઐદરકારીથી મંજં કહ્યું.

“પણું આજે વાંધ્યા શો છે ?” ધનંજયે મુશ્યું.

મુંજ હસ્યો. “મારે અભિસારિકા આદરવી છે.”

“હું !” ચમકોને ધનંજય ને ભોજ ભોલી ઉઠ્યા.

“કેમ ગલરાઇ ઉઠ્યા ? કામયાણુને આ કારાગુહનું અંધારે નડતું હશે ? નહીં. કવિરાજો ! જ્યાં વિશ્વવ્યાપી પરખણ પણ ન પહોંચે ત્યાં એ બાણો ત્રાસ વર્તાને છે-ભુલી ગયા ?”

ભોજ કચવાઈ હોઠ કરી રહ્યો. ધનંજય પૃથિવી-વહુલની ઐદરકારી જોઈ અંધાર રહ્યો.

“મહારાજ !” તેણે હસીને કહ્યું “અદીનાં ડાણુ માણુ :”

“તેલંગણની મહાતપસ્તિની-તેલપણી બહેન !”

“શું કહો છો ?” ધનંજયે મુશ્યું.

ભોજને કંપારી આવી. હલાયુધ ને અમિભિત વિચાર કરે. જાગ્યા કે આ સ્વરૂપ હતું કે સાચું.

“અરી વાત. તે ભીચારી વિરહામિમાં બળી મરે છે.”

“મહારાજાનું” ભોજથી ન રહેવાયું “આ વખત તો અહેર કરો. અમારા પર નહીં તો અવંતિ પર.”

ભોજનો હોથ જોઈ મુંજ હસ્યો. “એઠા ! અવ છાડાય-કે અભિસારિકાને દીધેલાં વચ્ચેનો તોડાય ? તું હજુ કાચો છે.”

ખેલા ચારે એક ભીજ તરફ જોઈ રહ્યા. તે મુંજને જાગાખના હતા. તે જાણુતા હતા કે તે નિશ્ચલ હતો.

“ત્યારે કાલે કયારે ?”

“મધ્યરાત્રિએ.”

“મહારાજ ! એક હિવસમાં કૈનું કે થઈ જય તો ?” બોજ છેલ્ણા અયતન કર્યો.

“થવા હે. તેમાં શું થયું ?”

બોજ થાક્યો. આનો જવાબ શો આપવો તે જરૂરો નહોં. તેણે સીસાસો મુક્યો.

‘ડીક ત્યારે. જીવતા રહીયું તો કાલે મધ્યરાતે.’

“મને ને મુખ્યાલને એને લઈ જવાની તૈયારી કરને.”

આ શાંતિ તે સહી શક્યા નહીં. એક શાખદ પણ મોદ્યા વગર ચારે જણા સુરંગમાં પાછા પેડા.

સુરંગને મોઢે પથ્થર ટાંકી ગૃથિતી-વષ્ટલ તેના પર મુતો. થોડી વારે ને નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

ચેલી તરફ સુરંગમાંથી બોજ ને કવિઓ કચવાના કચવાતા અહાર આવ્યા.

“કવિરાજ !” બોજે કહ્યું “આ તે ડોછ માણુસ છે ?”

“ના હેવ છે.”

“એ તો ગુસ્સામાં કર્યું હતું કે પૃથ્વી આની સાંઘ આવશે ? પણ એ તો જરૂર આવશેણ એમ માની એડા છે.”

“એજ એતી ખુઅ૰ી છે” કહી થાકેલો ધનંજ્ય નંય પર એસી જયો.

પ્રકરણ રૂપ મુ

૨૮૮

મુંજ

યુવાવરસ્થામાં પ્રશ્નુય નિઃસ્વાર્થ ને શુદ્ધ હોય છે; આધેડવયમાં દામારીલ ને ઉહાપણુલર્યે હોય છે. ઉત્તરતી વય તેને આરે નથી; અને તેમાં જો એ અતિથિ આવે તો તેમાં આ ચારેમાંથી એક યુષ્ણ જડતો નથી.

એ પ્રશ્નુય દ્વારા લાગણ્યુનું અસ્વાભાવિક તોષાન હોય કે અસરંત વિષયી સ્વભાવની લાલસાનું પરિણામ હોય! મૃષ્ણુલવતીના પ્રશ્નુય આવા કોઈ પ્રકારનો હતો. તેને એકજ વસ્તુની પરવા હતી-પોતાના તોષાની છુદ્ધને સતીષ આપવાની. તેનામાં ચુક્કામલ, ભીનઅનુલવી બાલિકાની કલ્પનાશક્તિ ને અત્યાનતા નહોલાં; અને તેથી તેવી આલા એક પ્રશ્નુયને પૂજે, તેની મૂર્તિને માનમિક અર્થે આરાધે, તેના આચાર-વિચારના અનનભાંજ તલ્લીન થન રહે તેવું કે તેને થતું નહીં. વિષય-તુભિથી ડાઢી અથલી સગવડ અને શાંતિ સેવતી મહિયા ને રનેદ્ધથી પ્રશ્નુયને નીરખે, તેની સેવામાં આનંદ માને-એવું પણ કે તેને થયું નહીં.

મૃષ્ણુલમાં આર વર્ષની નવોદાતું અણુઝણુપણું હતું-સત્તર વર્ષની રસિકતાને અસરંતીષ હતો-પ્રાણથી પણ વધારે ભરતી હતી-ઉક્કાનુ કલ્પનાલીન, અનુલવી, સ્વાર્થી મગજ હતું-અહાચારિણુનું શરીરથળ-

હતું-ને ઉચ્ચ તાપસીની કાર્યસાધકતા હતી. ડોછ દેવપદથી પડેલી દુર્ગા મહામસ્ત જનવરનું સ્વરૂપ લઈ કહી ન અનુભવેલી એવી લાલસા સંતોષવા અવતરી હોય એવું તેનામાં લાગ્યું હતું.

ને આનંદમાં હતી, હવામાં ઉત્તી હતી. તેના આંહાશ મગજમાં નિર્ણય થઈ ગયો હતો: મુંજ જીવનભર કેદી રહેવાનો; તેની મંજુઓ થતાં તૈલપ તેને સુધૃ કારાગ્રહ આપશે; પણી માગ પ્રેમની આડે ડોલું આવી શકે એમ છે?

નેણે ચોતાની લાગણુંથોં “પ્રેમ” શબ્દની ભંગા આપી હતી. આ તેનો “પ્રેમ” પણ તેના સ્વભાવને લાયક હતો. જેમ મહત્વાકાંક્ષા સાંચવા તેણે પ્રથી-વલ્લભને જીત્યે દનો તેમ લાલસા સંતોષવા ચાચારે નેણે મુંજની જીત કરી હતી. એક અવંતિનાથના પ્રતાપથી ઉદ્ભબના હતી-ખીજ તેના અપ્રતિમ સંદર્ભથી; અને અંતે મુખ્યા તે પ્રતાપા નરેશને કેદમાં રાખે સંતોષસો એવું તેને લાગ્યું.

ને આત્મસ્તોત્રનું ગાન કરવામાં વીસરી ગમ કે એના અને સુંજના પ્રણયપ્રકરણમાં મુખ્ય પાત્ર વિનેતા ડોણું હતું. નેણે ધાર્યું કે તે પોતે હતી.

રાત વાતી ને તે જીડી, અને પાંચ જદી સુંજનું મુખ જોમ આવવાનું મન તેને થયું. ને ત્વાંથી નીકળી કારાગ્રહમાં ગઈ.

તેને આવતી જોઈ રહેવાળને ખોચારા કેદી ઉપર દ્યા આવી. તેને લાગ્યું કે આ લયકર રાજ્યવિધાની આટલી વખત સુંજની પાંચ આવે છે તેનું પરિણામ જરૂર એજ થવાનું કે તે કમોતે મરવાને. મૃદ્ઘાલનો સ્વભાવ ને રાજ્યનીતિ એવાં કૂર મનાતાં કે તે મળવા આવે તેમાં કૂરતા શીવાય બીજો ડોછ મુદ્દો હોય એમ સંભવી શકે એમ નહોતું.

મૃદ્ઘાલને જોતાં ઉગતા સુધીનાં કિરણુસમાં કિરણો સુંજની આંખમાંથી મુઠયાં. થોડી વાતચીત થઈ, નયનો સામસામાં નાચી

રસાં ને મુંજે વાત કાઢી: “ સારું થયું આવ્યાં તો..” કહી મુંજે હેતથી મૃષ્ણાલને ખલે હાથ મુક્કેયો.

“ કેમ ? ”

“ હું વિચાર કરતો હતો કે આવું ચોરીખુપીથી જીવન છેમ નીખાવારો ? ”

“ બીજો રસ્તો શો ? થોડા વખત પણી કે રસ્તો સુઝરો.”

“ આપણે તે કે આલક છીએ કે વખત જવા હેવાય છે ? ” કહી મુંજ હસ્યો. “ તમને પળીઓં આવ્યાં. મનેએ પવાસ થશે.”

“ શું કહો છો ? મેં તો ખાયું હતું કે— ”

“ કે હું ધણે નાનો ધું કેમ ! ”

“ હા. નથી એક વાળ થિયો થયો, ને નથી એક કરયલી પડી રહાયો. તમે તો અદ્ભુત છો.”

“ જેવું મન, તેટલી ઉમર ” મુંજે કહ્યું. “ નમે અદીઓ જ/પી-ને સુખ મહાલવાનાં નથી.”

“ કેમ ? ”

“ હું દેશનો દુસ્મન હું, તમારો ભાઈ મારો દુસ્મન છે. તમને અધા તપસ્થિતની ગણે છે, ને તમે અહીંઓં રાજમાતા નેવા પદવી ધારા છો. અહીંઓં લોકો તમને જીવતાં નહીં છોડે.”

“ અહીંઓં મને કોણું પુછો ? ”

“ જ્યાં વાત બહાર પડી કે તમે તપસ્થિતની નથી એટલે નમે પુછી તો શું ફણું કરડી ભાશો ? ”

મૃષ્ણાલ મુંગી રહી. મુંજે હેતથી પોતાનો હાથ તેના ખલા પર નાંખ્યો. ને જવાખની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો.

“ ત્યારે રસ્તો શો ? ”

“ એક તો એ કે તમે મારો વિચાર કરવાનું છોડી હો. ને પાણો તમારો આડંઘર કરું કરો.”

મૃષાલ મહારી આંખે તેની સામે જોઈ રહી. તે સ્પષ્ટ રીતે જવાબ દ્વારા રહી હતી કે તે રસ્તો લેવો એ અની શકે એમ હતુંજ નહીં.

“એ ન બને તો તૈલપના સિંહાસન પર તમે ચઢી જાઓ.”
નાણું ધર્માજ નળ્ખાવી વાત હોય તેમણે મુજને કહ્યું.

“હાલ તેવુંજ છેને.”

“કોણ કહે છે? સિંહાસનની પડાંખે ઉભા રહેવું ને તેના પર
ચઢીને બેસવું તેમાં તો આસમાન જમીનનો હેર.”

“તે કેમ બને?” મુજ શું કહેવા માંગે છે તે ન સમજતાં
મૃષાલે પુછ્યું.

“તૈલપને મારી નાંખો” ટાઢે પેટે પૃથ્વી-વક્ષાં કહ્યું.

ચમક્કાને મૃષાલ પાછી હડી. “એ કેમ બને?”

“ધર્માજ સહેલાધર્થી. મને રાતે અની પાસે લઈ જાઓ. એ
પદમાં એ સ્વધાર શોધવા જરો.” માડે અવાજે મુજને કહ્યું.

“અરે! પણ એ તો મારો લાભ-મે મારા દીકરા તરીકે ઉછેરો
છે. એને કેમ મરાય?”

“ત્યારે નીંઠે રસ્તો એથી પણ અધરો છે.”

“શો?” મૃષાલે પુછ્યું.

“તમે ચાલો મારી સાથે. તમને લઈ જઈ હું અવતિનાં સાંઘારી
સ્થાપીશ.”

મૃષાલ ચમક્કા. મુજની લયંકર, અશક્ય જેવી જાતોએ તેને દીંગ
નેવી કરી દીધી હતી.

“શું કહો છો?”

હસીને મુજને ચુંબન કર્યું, ને ધીમેથી મૃષાલની એક સરેત લઈ
ઉચ્ચી કરી.

“ મહાકાલશર ભગવાનની આયમાંજ પુણીનું મહાત્માપ્રા
સિંહાસન છે. તેના પર અત્યાર ચુંધી હું એકદો હુતો; પણ હવે
આપણે એ બેસી શકીશું.”

“ પણ હું-તૈલપની અહેન—”

“ ડા. તેલંગાણના સિંહાસન કરતાં એ એકજ સિંહાસન વધારે
પ્રતાપ્યા છે— તે અવંતિનું. તૈલપની અહેન ત્યાંજ શોને.”

“ પણ—”

“ ત્યારે ચોયા રસ્તો તો અહીંઓ આમને આમ રહેવાનો છે.
તેમાં મને કે નથી, પણ લોકો તમને શું કહેશે? ન રહ્યા મુરાં
તપરિવની-તે ન લુટાયો અલગ આનંદ; ન રહ્યા ધરનાં ને ન રહ્યા
ધારના?” કંઈ એહરકારીથા મુંજ જરા આવી ગયો.

મુખ્યાંદ જોયા કર્યું. તેને આ તેજસ્વી પુરુષ વિના જીવનું અશક્ય
લાગ્યુ. ધારેથા તેણે તેના મુખની રેખાઓ રેખા નજરમાં ધારી.
આ પુરુષને પોતાના કરવા માટે જે કંધું હાય તે એઓશું જેમ તેને
લાગ્યું.

“ કેમ શો વિચાર? ” મુખાલના ખલા પર હાથ મુડો તેને પામે
એંચતાં ચોડી ચારે મુંઝ પુછ્યું.

એકદમ મુખાલને ઉમળીડા આવ્યો. તેણે મુજના એ હાથ પકડ્યા.

“ પૃથ્વીવિલાસ! તમે મને ગાડી કરી નાંખી છે. એલો શું કરું?
મારા જીએ આરાથી નહીં મરાય, પણ અવંતિ જમગે.” તેની
જાતી ઉમણકાથી ઉઠળતી હતી.

“ આને રતે.”

“ આને ગતે! ” ચોકિત થઈ મુખ્યાંદ પુછ્યું: “ તે કેવી રતે? ”

“ બરોઅર મધ્યરાત્રિએ અહીંઓ અવજો. અહીંઓથી જગાનો
ખર્ચ ભવાશે.”

“ પણ કેવી રતે? ”

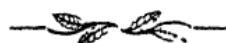
“જો કામદેવને માર્ગ જોડુંએ તો કારાગૃહ તે કે રોકી શકે?”
કહી મુંજ દીર્ઘથી ચુંબન કર્યું ને મૃષ્ણાલને પોતાની છાતી સરસી
ચાંપી. બોડી વારે મૃષ્ણાલ ખૂટી પડી. “પણ અવંતિમાં તમારી
પટરાણી હશેને?”

મુંજ ખડખડ હસ્યો. “મારા હસ્યના વંતે ને પટરાણી.” મૃષ્ણાલ
પાછી મુંજને વળગી પડી.

“ત્યારે આજે રાતે જરૂર!” મુંજ કહ્યું.

“જ્યાં પૃથ્વીને વલ્લાલ કહે લા ડોચ્છા ના કહેવાન છે?”
કહી મૃષ્ણાલ ગઈ.

પ્રકરણ ૨૬ મું

લક્ષ્મીહીવીની રણ

થીએ હિસેસ સવારના રસનિધિએ લક્ષ્મીહીવીને ખોળી કાઢ્યાં. તે અસ્તોષની મૂર્ખિ જેની એક તરફ રસનિધિ કાવતું ચોપવામાં ને થીજુ તરફ મહાસામંતમાં અસ્તોપનું ઊર પ્રમારવામાં ભશણું રહી હતી. રસનિધિ આવ્યો એટલે લક્ષ્મીહીવી તેની પાસે આવ્યાં.

“કેમ રસનિધિ ! હજુ અહીંચાં !”

“આને રાતે” ચારે તરફ નજીર નાંખી રસનિધિએ કહ્યું.

“કાલે થું સુદૂર્ત નહોંતું ?” તિરમકારથી લક્ષ્મીહીવીએ પુછ્યુ.

“એણે ના પાડી.”

“દાણુ—ગૃથિ—”

“હા.”

“કેમ !” અકિત થઈ મહાસામંતની ઝીએ પુછ્યુ.

રસનિધિ જરા હર્યો “એમને કારાગૃહમાં ખોણેઠાં કામણાણ વાયાં છે.”

“હું !”

“કાધને કહેણો નહીં—” રસનિધિએ કહ્યું “તમારાં મુખ્યાલવતી મહારાજ પર ગાંડાં થઈ ગયાં છે.”

જેમ અંધારામાંથી નીકળો એકદમ ઉનસમાં આવતાં માણુસ આંખો પટપટાવે તેમ પહેલાં તો લક્ષ્મીહેવીએ આંખો ઉધાડલીડ કરી, ને પછી પુરી સમજ પડતા ઘડઘડાટ હસી પડી. કયાં સુધી તે હસવું આગો શકી નહીં. “શું કહે છે ?” આખરે હસવાથી આવેલ આંસુ લુધી તેણે પુછ્યું.

“ ભરી વાત. આજે એ પણ સાથે આવરો.”

“ ચાલો બહુ સારસને ને તું પણ વિલાસને સાથે લઈ જાય છે ? ”
જરા હસીને લક્ષ્મીહેવીએ કહ્યું.

રસનિધિ ચમક્યો “ તમે-જાણો-છો ? ”

“ હા. તું છાનુ રાખે તેથા શું મારાથી વાત અજાણુ રહે ? ”

“ તમે રજા આપો છો ? ”

“ નહીં તો હું મુગી બેસી રહું ! અહીંઓં સડે તેના કરતાં ત્યાં શું આડું ? ”

“ એટલુ કે તેલ ગણુની ગાડી નહીં મળે- ”

“ લુચ્ચા ! મને છેતરવા માગે છે ? તેલ ગણુ નહીં તો અવંતિ. કે હરકત નહીં.”

“ હેવા ! ક્ષમા કરો ” રસનિધિ-ભોજે-કહ્યું, “ કાકા છે એટલે પ્રભુ જાણુ મારો વારો કયારે આવે : પણ મારા હૃદયની સંપૂર્ણ તો અધિન રહેશે.”

“ મારે એટલુજ નંદાએ છે. એટા, જા વિજય કર.”

“ પણ વિલાસને દમણું કહેશો નહીં, નહીં તો એ એના બાપને કે કોઈને કહી દેશે.”

પ્રકરણ ર૭ મુ

મુખ્યાલે દરતો કાઠયો

મુખ્યાલવતી અસ્થિરચિને વિચાર કરી રહી, પણ કે નિશ્ચય પર આવી શકી નહીં. મુજે તેને બલજોરીથી હા કહેવડાવી હતી; તેણે રાતે અવનિ જવાનું વચન આપ્યું હતું. મુજની મોહક આંખોની નજરખાર થતાં આ વચન તેને રચ્યું નહીં. તેનું માન, તેનું ગૈરવ, વર્ષોના રંચલા મહાત્વાકાંક્ષાના ક્રાલલા, અત્યાર સુધી સત્તા નંગાવવા આહેલા મહાપ્રયતોઃ આ બધાંના આ વચનથી ચુરેચુરા થઈ જના દત્તા.

તે વૃદ્ધ હતી, તેનામાં ડાઢાપણ હતું. તે નંદ શકી કે મુજ તેને આંખના પલકમાં રમાડી જાય એવો ઉસ્તાદ હતો. તેની સાથે તેના રાજ્યમાં જાય એટલે પોતે નિરાધાર બને એમાં તો કે સંશેષ હતોઝ નહીં.

આ નિરાધારીના લયંકર અનુભવની જાંખી થતાં તેને કમકનાં આવ્યાં. તે આવી તપસ્થિતિની-આવી રાજ્યવિધાની-આવી અવનિ કંપાવતી મહામાયાની એક પલમાં આવી નિરાધારી !

પણ મુજનો મોહક પણ તેને ભયંકર હતો. તેના વિના એકલી રહેવાની તેનામા હીમત નહોતી; તેના વિના એ હિવસમાં ભરળયલી રસ્તાદિનો

વિનાશ થશે તેની પણ તેને ખાત્રી હતી. તે મુજ માટેજ સરળખલી હતી. અત્યાર સુધી તેનેજ માટે નિર્ણય જીવનના શુષ્ક અરથમાં તે રખડતી હતી. હવે તેને લાથથી કેમ જવા હેવાય? પોતાની મેળે આ નવી રસ્તુંછુંને આગ કેમ લગાડાય?

મુજ નિશ્ચલ હતો. પોતે નહીં જાય તો પણ તે જવાનો; અને સહ્યને માટે તે એકલી, અદૂલી બતી જવાની. પણો જવાનું થા કામનું? પણો સત્તા હોય તેને પણ શું કરવી હતી? પણો મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ ન થઈ તો પણ શું? આ સ્થિતિ તેને નિરાધારી કરતાં પણ ભુડી લાગી.

તો શા સારુ જના ને મહત્વાકાંક્ષા પર પુણો ન સુકડો? તેમાં ક્યાં સુખ કે શાંતિ સમાયાં હતાં? એકવના કરતાં નિરાધારી શા ખોડી?

તે નિશ્ચય પર આવવા લાગી—અવતિ જવું તેમાંજ ઓષ્ઠં દુઃખ સમાયું હતું. તેના મનની અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અત આવવા લાગ્યો.

એક વિચાર આવ્યા, અને તેનું હૃદય વગજના પંઞ્ચામાં પકડાયું: મુજ જીવાન હતો, મુંદર હતો, રાંસક હતો; ખ્રીઓને વરા કરવાની વિદ્યામા પ્રવાણું હતોઃ તેની વાત પરથી પણ તેણે અનેક હૃદયોને રીબંધ્યાં ને રંજાયાં દશે એમ જણ્ણાં હતું; તે સૌધર્યબદ્ધી હતો. પોતે વૃદ્ધ, કદરીા, નીરસ, રસશાખથી અજાત ને લલિતકલાઓની કદી વેરી હતી. પોતાનો ને મુજ વચ્ચેનો સંબંધ ક્યાં સુધી પહોંચ્યેશે? વિચાર લય કર, વાસહાયક, હૃદયભંહક હતો. કઈ દોરીએ આ સંબંધ સધાર્યો દતો? નહેઠ સૌધર્યનું આકર્ષણું: નહેઠાતી રસજીવનમાં સહકાર કરવાની શક્તિ; નહેઠાતો આગપણનો શ્રદ્ધાળું પ્રાણ્ય. માત્ર એ એ વચ્ચે કાચી દોરી હતી. પોતે મુજનાં કીર્તિ ને સૌધર્ય પર મોહી હતી; તેના પ્રભાવશીલ, સત્તાશીલ સ્વભાવ પર મોહી હતી. આ તેનો મોહ કેટલી વાર ટકશે? કેમ ટકશે? અવતિ જતાં પોતાના પ્રભાવની પૂર્ણાઙુતિ થશે, પોતાની સત્તાનો નાશ

થશે; અલારેજ તેનાં પ્રમાણ ને સત્તા પૃથિવી-વક્ષણના પગનાં તળીઓં નીચે કંચરાતાં હતાં. પછી-પછી શું?

એક સંશોધનાપણાનું સ્વરૂપ પદકબા લાગ્યો: મુંજે માત્ર ક્ષાણિક આનંદ માટે તેને વશ કરી હતી. એ પ્રમાણે અનેકને તે કરતો હોવો જોઈએ. તો કારાગૃહમાંથી ખૂટટાં નવ્યોવનભર્યા મોહક સંસારમાં અને જોઈતી રસિક સુંહરીઓ કેમ નહીં સાંપડે? પછી શું?

માન્યઘેટ જય-અવાંતિ જય-પૃથિવી-વક્ષણ જય; પછી પોતે ક્યાં? એ સ્થિતિ કલપવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહીં.

હાથ વચ્ચે માથું રાખ્યા તેણે વિચારમાલા ફેરબ્યા કરી. આ બધાનો સાર એટલોજ નીકલ્યો કે મુંજને માન્યઘેટમાં રાખવો. એ નિરાકરણ બધી રીતે ઢીક હતું. પોતે સત્તાધીશ રહેશે, મુજ પણ હાથમાં રહેશે, અને આનંદની અવધિ અનુભવવાનું સહેલ થઈ પડેશે. જેમનેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમનેમ આ નિરાકરણ બધારે રચિકર લાગ્યું. પોતે પહેલાં પણ એજ વિચાર કર્યો હતો; માત્ર મુંજે એ વિચારને હસ્તી કાઢ્યો. તેથીજ તેણે પડતો મુક્યો હતો.

હવે મુંજને રાખવો કેમ? તેને જઈ મળ્યા આવવું? કયાં સુધી તેણે વિચાર કર્યો—અને પછી તે નિશ્ચય પર આવી.

એક દાસને બોલાવ્યો, અને કુંવર અકલંકચરિતને બોલાવી મળાવ્યો.

“કુંવર!”

“કેમ બા?”

“એટા! તારા શોર્યને દીપાવે એવું એક કામ સોંપવું છે.”

“શું?”

“અને એક કાવત્રાની જાણ પડી છે.”

“આ વિશે?”

“મુંજને આને રાતે છોડવી લઈ જવા વીશે.”

“હેં!” કહી કુવર એક ડગલું પાછળ હડ્યો. “કોણે કહ્યું?”

“તારા બાપની ને તારી રક્ષા કરતાં મને શાની જણું નથી પડતી?” મુણ્ણાલે કહ્યું, “આને રાતે ભાર વાગે તેને લઈ જવા માણ્ણસો આવવાના છે.”

“કૃપાંથા?”

“સુરગમાંથા. ને કાવતું ફેડવું છે ને મુંજને જતો અટકાવવો છે.”

“જેવી આત્મા.”

“પણ તેને કેમ મેં ઓલાવ્યો તે ખરચ છે?”

“ના.”

“તારા બાપને ઓલાવી કહેત પણ તે નિમિલ બુદ્ધિ છોડી દ્રોધી થયા છે—મુંજને ભારવા માંગે છે. રાજયોનાં શરીર સદાય અસ્પર્શી ગણ્ણાય તેમાંજ રાજ્યનીતિ છે. તું આ નીતિ જાળવશે માટે તને આ કામ સાંપું છું.”

“જેવી આત્મા.”

“મુંજનો વાળ પણ વાંકો ન થાય—નહીં તો તારી અકલંક ક્રીતિ કુલંકિત થશે. તું જણે. જા, સાવધાન રહી કામ કરણો.”

“એમાં કહેવું નહીં પડે” કહી કુવર આંબા હંગો તેવોજ સ્વર્ણ પાછો ગયો.

પ્રકરણ નૂં મું

નાના

મધ્યરાત્રિ

નાસી શુટવાની તકે કે મૃષ્ણાલને લઈ જવી છે તેની હોંસ મુંજના અનમાં કે પણ અસરસ્થતા આવી નહીં; અને હરેશની માડક લાથ પર માથું સુક્કા તે નીરંતે અર્ધનિદ્રામાં પડી રહો.

તેણે ધીમેથા આંખ ઉઘાડી. મધ્યરાત્રિના ચોધડીઓ શરૂ થયાં હોય એમ લાગ્યું.

ચોધડીઓ બધ થયાં ને તેના બોંધરાના બહારના આરણા આગળ પગલાંનો ખડખડાઈ થયો; અને તે તરફ ને જોઈ રહ્યો. થોડી પલમાં બધું શાંત થઈ ગયું. તેને અચ્ચો લાગ્યો કે હજુ મૃષ્ણાલ કેમ હેઠાઈ નહીં?

તરત સુરંગમાંથાં કે ઢોકવાનો અવાજ આવ્યો. ડોછએ પાંચ વખત ઢોક્કું; મુંજે ઉલા થઈ એડીવતી તેટલીજ વાર ઢોક્કું. ધીમે રહીને નીચેથી સુરંગનો પથ્થર ઉંચકાયો ને બોજનું માથું બહાર આવ્યું.

“કાકા! તૈયાર છો કે?” તેણે ધીમેથા પુછ્યું.

“ના. હજુ મૃષ્ણાલવતી નથી આવ્યાં—આ શાખા બહાર નીકળ્યા એટલાભાં બોંધરાનું બહારનું આરણું એકદમ ખુલી ગયું અને પાંચપંદર જણું મગાલ લઈ ધર્સી આવ્યા.

મુંજ કર્યો ને આ માણસો જોઈ ચેતી ગયો.

“જ્ય મહાકાલ” કહી સુરંગ તરફ પુઠ કરી તે બોલ્યો; અને પગ વડે બોજને જતા રહેવાનું સુચચ્ચયું. બોજ તરત પથ્થર ચેંચી ચાલતો થયો.

પણ જતાંજતાં પથ્થર નીચે પડતો હેખાયો. ને અકલંકચરિત તે તરફ દુંધો. એક નાયક નીચો વળી પથ્થર પડતો અટકાવવા ગયો. તેની આંગળી વચ્ચે આવી ગઈ એટલે પથ્થર બરેખર બોંયરમાં એંડો નહીં. પાંચ સાત સૈનિકો તે પથ્થર ઉપાડવા મંડ્યા.

વાસુ પચીસ સૈનિકો મુંજ પર પડ્યા, અને મહામંડનને તેને બાંધ્યો.

એરકામાં પથ્થર ઉપડ્યો.

“નાયક! ચેલા દરામખોરની પાછળ પડો, ને જ્વાય તો તેને પકડને કે પુરો કરજો” કુંવરે કહ્યું.

“પાંચ!” તેણે મુંજ તરફ ઇરીને કહ્યું. “તારી હાથચાલાક્ષ અહોઆં પણ જળાવે છે!” સૈનિકને તેણે કહ્યું: “જાઓ અને મેં તૈયાર કરાયું છે તે બોંયરમાં આને લઈ જાઓ. એને જવા દીંધા તો જુબેથા ગયા સમજજો” કહી એક મશાલને આગળ કરી, નાગી તરવાર સહિત અકલંકચરિત સુરંગમાં પેડો.

સૈનિકોએ પૃથિવી-વલ્લભને મજબૂત રીતે બાંધ્યો. અને લાંધી તેને લઈ જઈ ખીજ એક બોંયરમાં પુર્યો.

અડંગા ઉંઘતા તેલપરાજને કેં અપરિચિત કંકળાણ સંભળાયું. તે પથારીમાં એંડા થયો, ઉહ્યો, બારી ઉધાડી. જે તરફ મુંજને કેદ કરવામાં આવ્યો. હોં તે તરફ મશાલનાં અજવાળાં અને સૈનિકોના અવાજ સંભળાયા. તેણે કાન ફેરફાર્યા ને રહે મુંજ હાથમાંથી સટકી જાય એવો ડર લાગતાં તરવાર લઈ તે હેઠળ ઉતર્યો. ત્યાં આવતાં

અને બધી માહીતી ભળી અને કે નવા બોંખરામાં મુંજને પુરો હતો ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો.

તે એક તરફથી આવ્યો અને સામેથી મૃષ્ણાલવતી આવતી હેખાઈ. અલારે તેના ગુર્સાનો પાર રહ્યો નહીં. પાદપ્રકાલન વખતે થયાં અપમાન, અને મૃષ્ણાલે કરેલો મુંજનો બચાવ તે વીસરી ગયો નહોતો. અને પોતાની અહેલ પર તેને અવિશ્વાસ અને દ્રોષ આવ્યા હના. છુપા જસુસ મારફત તેણે એમ પણ જાણ્યું હતું કે મૃષ્ણાલ ધર્ષી વખત મુંજને ભળવા જાય છે.

તેને અત્યારે લાગ્યું કે આણુણાણી રીતે મૃષ્ણાલજ મુંજને નસાડવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી—અને તે કારણુસરજ તે અહીંઓં આવી હતી. તૈલપના કોધનો પાર રહ્યો નહીં—આ સમી અહેલ મારે માન અને સ્નેહ હતાં તે ઓસરી ગયાં.

“તમે કેમ આવ્યાં છો ?” તેણે સખતાઈ પુછ્યું. આવી અપરિચિત રીતે તૈલપ તેને સંભોવતો જોઈ તેણે પણ ગુર્સામાં ડંચ્યું જોયું. પણ તેનું મન ચોર હતું; અને અત્યારે તૈલપને અહીંઓં જોઈ તેનાં હાજીં ગગડી ગયાં.

“મુંજને ભળવા.” તેણે મહામહેનતે કહ્યું.

“અત્યારે નહીં ભળાય, યાત્યાં જાઓ. કેરીઓને ભળવાનો આ સમય નથી.”

મૃષ્ણાલ માનલંગ થઈ. આ અપમાનથી તેની આંખમાં તેર આવ્યું.

“થું કહે છે ?” તેણે જીરવથી પુછ્યું.

“જો કહું છું તે બરોઅર કહું છું.”

મૃષ્ણાલે જોયું કે તૈલપ અત્યારે ગુર્સાથી બેલાન થઈ રહ્યો હોનો, અને સૈનિકોની વચ્ચે જુભાનેડા કરવા તેમાં શોલા રહે એમ નહોતું.

“ડીક મને સવારે ભળજો.”

“વાક” તિરસ્કારથી તૈલપે કહ્યું.

મૃષાલ લાંથી ચાલી ગઈ. તેને પોતાના કર્તાવ્યનો પશ્ચાત્તાપ શરૂ થયો.

તે ગઈ એટલે તૈલપ આરણું ઉધાર્યા, મશાલચીને લઈ અંદર ગયો. લાથ પગ બાંધેલો મુંજ બાંધ પર પડ્યો હતો.

“કેમ મુંજ! કેમ છે?” તિરસ્કારથી, ચુંસામાં તૈલપે પુછ્યુ.

“આનંદમાં” હસ્તાને મુંજે જવાબ દીધ્યો.

“અવંતિ નાસી જવું હતું કેમ!”

“તેમાં તારી રૂનતી જરૂર નહોણી.”

“ત્યારે કેમ રહી ગયો?”

“મને કોમાંચે રાખ્યો નથી—મારે લાથેજ રહ્યો. મેં એવો રહ્યો વીધા કે હું રહી ગયો.”

તૈલપ સમજ્યો નહીં. “હીક પાપી! હવે તારો ઘડો ભરાઈ રહ્યો. હવે તને લાથાને પગે કરાવું છું. જોઈ લે.”

મુંજ તિરસ્કારલખ્યું દસ્ત્યો: “એ ધમકી તો સાંભળામાંભળા મને કંઠાળો આવ્યો.”

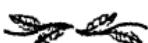
તૈલપને લાગ્યું કે ઉંલા સૈનિકોના હેખતાં પોતે માનલગ થતો હતો, એટલે તેણે કુંકું પતાવ્યું.

“હવે અહું કંઠાળો નહીં આવે. સૈનિકો, આ પાપીને અરોપર સાચવણે, નહીં તો શુભતાં ખોળ ઉત્તરાવીશ” કહી તે પાછો ઇર્યો.

મુંજનો મસ્કરી કરતો અવાજ આવ્યો:

“વધ લલે કગવણે, પણ મારા શિરને શોંભ એવો કરાવજે.”

મુખરણ રદ્દ મું

કાવ્યતાંભાળેની જાગ્રત્ત

શુનેગારને દડ કરવા તલસી રહેલો કુંવર સુરંગમાં અનુનલંઘા
દોડ્યો. તેની રેગરગ વિનાશ કરવાની લાલસાથી પ્રુણ રહી હતી.

બાડી વારે પવન વાયો, મશાલની જવાલા નાચી ઉડી, અને
સુરંગનું બારણું આવ્યું. સુરગનું ભુખ મહાસામંતની વાડીમાં પડ્યું
હતું, અને તેમાંથી બહાર પડતાં કોઈ નજરે ચદ્યું નહીં.

કુંવરે જણ્યું કે તેની પાસે મશાલથી હતો, એટલે પોતે અંધારામાં
તરત દ્વાપાતો હતો; અને તેની આસપાત્ર પ્રસરેલા ઉલસથી તેની
આંખ અંધકારમાં અરાબર જંછ શકતી નહોની. તેણે મશાલથીને
મશાલ હેલવી નાંખવાનું કહ્યું.

એટલામાં સુરંગમાં થામ તેની પાછળ આડ દશ સેનિઓ આવ્યા;
અને તેમને જુદીજુદી દ્વિશામાં નેણું જોળ કરવા મોકલ્યા.
તે પોતે મહાસામંતના મહેલ તરફ ગયો.

ઓટલા પર લક્ષ્મીહિવી ઉભી હતી. કુંવર તાં ડબો રહ્યો.

“હેવી ! અહીંથાંથી ડાઢને નાસતા જોયા ?”

“કોણું કુંવર ?” ન સમજાય એવા તિરસ્કારથી લક્ષ્મીહિવાએ કહ્યું,
“તમે કૃયાંથી અહીંવાં ?”

“કોઈને જતાં જોયો? અહોચાંથી હરામખોરો હમણાં ગયા.”

“આ તમારી લોડે પેલી તરફ હતા તે?” લક્ષ્મહિવીએ નિર્દેખતાથી સવાલ કર્યો.

“ના, બીજા.”

“મહારાજ! મહારાજ! આ કોઈ ચાલ્યું.” એક સૈનિકે ચીસ પાડી. અકુલંકયરિત કુછો. દૂર્થી અંધકારમાં કોઈને મહાહેવના મંહિર તરફ હોડતો જોયો: હોડનારના ખભા પર કે હોય તેવું લાગતું હતું.

ને મંહિર તરફ હોડતો; પેલો હેખાતો ઓળા અદણ થયો. કુંવરે ઇલ્લંગા મારી હોડવા માંડયું.

કોઈ એના પગ નીચે છુંદાયો—છુંદાનારે ચીસ પાડી. અકુલંકયરિત અટક્યો ને નીચે વહ્યો. તેને સાદ પરિચિત લાગ્યો.

“કાણું નરસિંહ? ” નેણું ચમકીને પુણ્ય.

ભાય પર પડી રહેલા સૈનિકે ડયશીએં ખાતે અવાજે કહ્યું: “દા. મહારાજ! ગયો—વિલાસાને લઈને—પેલા મંહિરમાં—ઓ—મને—માર્યો—ઓ—”

કુંવર ભરતા સૈનિકની છેલ્લી વાચા સાંભળવા ઉંસા રહ્યો નહીં. સૈનિકના થોડા શાળદોએ તેને ધણ્ણી સમજ પાડી હતી: વિલાસને લઈ જનાર રસનિધિ હોવો જંદાએ ને મુજને છોડવાનું કાવતું પણ તેણેજ કરેલું હોવું જોઈએ. તેને એમ પણ ખખર હતી કે મહાહેવના મંહિરમાં થઈ ગામ બહાર જવાનો છુપો રહ્યો છે: અને તે વાટેજ રસનિધિ નાસવા જતો હતો એમ તેને ખાત્રી થએ.

અકુલંકના પગમાં ને હાથમાં હળરગણું જંર અ.યું. એ પલમાં તે મંહિરે પહોંચ્યો. ત્યાં ચારે તરફ નજર હેંકી પણ ત્યાં કોઈ હતું નહીં. અહોચાંથી જવાતી સુરંગનું મુખ ક્યાં હતું તેની તેને ચોક્કસ ખખર નહોતી; પણ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં તેને પોડીએ વાંઝો લાગ્યો. તેણું જોરથી પોહીઅને હડાય્યો. પોડીએ કોઈએ માત્ર એમનો

એમજ સુકી છોડયો હતો. તે ખસતાં સુરંગનું મેં હાથ લાગ્યું. ત્યાંથી ભોંયમાં જવાનો પથ્થરનાં પગથીઅંનો રસ્તો હતો.

લાંબો વિચાર કર્યો વિના તે દોડોદોડો સુરંગમાં પોડો. તેને રસનિધિ તરફ અણુગમો તો હતોજ; તેમાં તેણે રાજકોહનો ગુનો કર્યો; વળી તેની સીને ઉપાડી જતો હતો. તૈલપની કરતા ને સુણાલની સપ્તાઠ એ અને લક્ષણોવાળું લોહી અને શુષ્ક નિયમોએ આપેલી ડેળવણી: એ એના મિશ્રણથી બનેલો તેનો ભયંકર સ્વભાવ અત્યારે બીજનું કે જુદે એમ નહોંનું. એને તો રસનિધિના લોહીમાં ગોતાનું ઘંગ રંગણાવું હતું.

અંધારામાં અથડાતો, કુટાતો, ટોકર ખાતો તે અપાટાબેર આગળ વધ્યો. ચારેગમના જીવલેણું અંધકારમાં માત્ર પગના કે હાથના ટેકાથી માર્ગ મળતો હતો.

થોડે દૂર જતાં તેને કાને અવાજ સંભળાયો—કાઢ ધીમેધીમે અથડાનું આગળ વધતું હતું. તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. તે જોસબેર આગળ વધ્યો.

એકદમ તેનું શરીર લીત સાથે અથડાયું. રસ્તો સાંકડો થઈ ગયો. માત્ર એકજ માણસ સીધું સીધું જાધ શકે એટલો સાંકડો રસ્તો થઈ ગયો. આદું કે પાછું ફરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું; પણ આગળ જતા માણસની મુશ્કેલી વધારે હોય એમ જણ્યાયું. કુંવર નાગી તરવાર સીધી રાખી આગળ વધ્યો.

આ સાંકડા રસ્તામાં રસનિધિનું કામ કઠણ થઈ પડ્યું. વિલાસ એલાન થઈ ગઈ હતી; અને આ રસ્તામાં તેને ખાંધે લેવાય એમ પણ નહોંનું. જતાં તેને પલમાં ડિચકી, પલમાં ઘસડી, પલમાં એલાન જતાં આગળ ખડેલી તે મહામુશ્કેલીએ આગળ વધતો હતો. થોડી વારે તે આગળ વધતો અટક્યો. પાછળ આવતાં પગલાં ધણ્યાં પાસે આવી

લાગ્યાં, અને આમ ને આમ ચાલતાં પાછળવાણે તેને સહેલાઈથી હીધી નાંબે એમ હું.

તેણે બેબાન વિજાસને ભીત ટેકવી બોંય પર બેસાડી, અને પાછો કુંબર દ્વારા દૃઢ કરી પુછ્યું: “કોણ છે ? ”

કુંબર ઘણો પાસે આવી લાગ્યો હતો. તે આ સવાલ સાંલળી ચમક્યો, બીજુ પલે સાવધ થયો ને “તરો કાલ” કરી તે આગળ આવ્યો.

“તો હું આ રહ્યો” કરી રસનિધિ આગળ વધ્યો.

એક પલમાં એ તરવારો અથડાઈ, તેમાંથી તણુખા ખર્યા; પણ ઉગામવા જતાં બંનેની તરવારો ભીત સાથે અથડાઈ ને તેના કકડ થઈ ગયા.

બંને કુશલ યોક્ષા હતા. અનેએ તરવાર જવા હીધીને એકેક પર તુરી પડ્યા.

આ કુઝની જીવલેણું હતી. એક માણુસ જ્યાં માંડમાંડ રીધા ચાલી શકે લાં આ એ જણું તાંડવ નૃય જેવવા લાગ્યા. ભીતમાં માથાં અથડાતાં, કોણું ને દુંટણું છોડતાં, હાડકાં પથ્થરમાં દીચાતાં; જતાં આ એ કદ્વારેરી, આ લયંકર અંધકારમાં કારમું લાગે એવું જીવલેણું કુદ્દ મચાવી રહ્યા.

બંનેએ એકેકના પ્રાણું લેવાનું નક્કી કર્યું હતું-બંનેને ખાત્રી હતી કે વિજય રીતાય આ યુદ્ધમાંથી આ હુનીઆમા રહેવાનો બીજો રસ્તો નહેતો.

રસનિધિનાં ગાત્ર નાનાં હતાં-અકલંક લાંબો પહેલો હતો. પણ રસનિધિની રમત ખરા ખેડાડીની હતી; અને જો કે પહેલાં તો કુંબરના અનુની ડુલલા આગળ તે પાછો હડ્યો, પણ ધીમેધીમે તેની કલા તેની મહે આવી. બંને કયાં સુધી જુઝાયા-પણ કોઈએ નમહુ આપ્યું નહીં. પણ કુંબરનો જ્વાસ ઘેરાતો હતો, અને ચાલાક રસનિધિ વાટ જોઈ માત્ર બચાવજ કરી રહ્યો હતો.

અકલનું સમજો. શ્વાસ ખુટે તે પહેલાં દુર્મનને રામશરણું કરવા તેણે છાંદ્યાં આર્યાં, પણ કે વળ્યું નહીં. ભાલવી ચોછો ખેલાડી હતો; થોડી વારમાં તેણે કુંવરને ખુલ્લામાં ચગદો—ને બીજુ પદે તેના પર ચઢી એડો. .

રસનિધિએ “વાસ આધો ને પણી ઓલ્યો: “ઓલ પાપી! કંતો કાલ આવ્યો ?”

કુંવર ઓલ્યો નહીં; ભરવા કરતાં આ હાર તેને વધારે સાલતી હતી.

“ એવું થાય છે કે હમણ્યાં સાત પેઠીનું કેર લઈ.”

“ લ. હું હવે જીવું કે મરું તેની મને પરવા નથી.”

“ તને આમ મારવામાં તો મારી કીર્તિ આંખે. લોકો કહેણે કે તું ડાણું જાણે કેમ મુશ્યો.”

“ પુરો કર.” નિરસકારથી અકલનું કહ્યું, “આ રવ્યું મારું ગળું. દાખી હે. તારા જેવા બાયલાને એજ શોંબ.”

“ અકલ ક! હજુ અવંનિના પરમારને બાયલો ટેરવતાર પૃથ્વીમાં પાકગો નથી. તારું ગુમાન જવા હે. જે તુ માન્યાંટના યુવરાજ છે તો હું અવંનિનો છુ.”

“ ડાણું બોાર ?”

“ હ. તને મારીશ તો ભર યુદ્ધમાં-આમ અંધારામાં કુંપા દાશ નહીં. જ, તેથી જવા નહિં છું, પણ એક શરતે.”

“ શી ?”

હું પણ ગરખડ કર્યા વિના અહીંચાંથી આંખો તે રસ્તે પાણો આહ્યો બા.”

“ એ શરતની શી જરૂર છે? બીજે રસ્તો કયાં છે? બહારને રસ્તે તો તારા સાથીઓ હશે.”

“ પણ પાણી પડે તો ?”

કુંવર એક પલ મુગે રહ્યો. તેને લાગ્યું કે દૂરી આવું યુદ્ધ કરવું અર્થ વગરનું હતું.

“નહીં પડું.”

“વચન.”

“હા, વચન.”

“ડિક” કહી બોજ ઉડયો.

લથડીઅં ખાતો, છુલ્લા અંખેરતો અકલંકયરિત ઉડયો.

“આલવા માંડ.”

“આ ચાલ્યો” કહી જાણે અકલ ક નીચો વળ્યો હોય એમ લાગ્યું.

બોજ હસ્યો: “જીત્યો તેની યાદગીરીમા નરવારના કંડડા લઘ જય છે શું?”

કુંવરે જવાય ન આપ્યો. થોડાં ડગવા આગળ જનાં તે પડી ગયો હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર તે પડી રહ્યો.

બોજને શાંકા થઈ. “કંમ ઉદાહુ કે મહદે આવું?”

અકલંકે જવાય નહીં દીધ્યો. થોડી વારે તે ઉડ્યો તે હોડતો હોડતો જતો રહ્યો.

તેનાં હોડવાનાં પગલાં દૂર ગયાં એટલે બોજે નીચા વળી વિલાસને શાખવા માંડી. તેને લાગ્યું કે લદતાંલદતાં તે અને કુંવર વિલાસને સુવાડી હતી તે જગ્યાની આગળ વધી ગયા હતા. તેણે પાણી દૂરી હાથવતી તેની શોધ કરવા માંડી. યુદ્ધના થાકથી તેનું માથું ફરતું હતું ને તેથી આ શોધ જરા કંદણ થમ પડી. થોડી વારે તેને વિલાસના પગ હાથ લાગ્યા. તેણે તરત તેને કંમરમાંથી પકડી, અનુષ્ઠાનિક જપાટાઅંધ ચાલવા માંડ્યું.

“વિલાસ! વહાલી! એ રાક્ષસના પંજમાંથી છુટી ભરી.”

પ્રકરણ ત૦ મુ

વિલાસ કેમ છુટી ?

ભોજ પર્ચીસ ડગલાં ચાહ્યો, અને તેનું આવ્યું કરતું અગ્રયું ને
તેને ભાન આવ્યું.

તે ચમક્યો. વિલાસ તેનો હલકી લાગી. તેણે હોડ કરડી સ્વાસ્થ્ય
મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

તેને ડ્રાસંક પડ્યો. તેનો જમણા હાથ વિલાસના પીઠના ભાગ નીચે
હતો. તેમાં પાણી આવતું લાગ્યું. પાણી-લોહી-આટલું બધું ! ભોજનું
હુદ્દ્ય થંબી ગયું-તેના પગ મુજવા માંડ્યા-તે ઉભો રહી ગયો.

તેણે મદા મુશ્કેલીએ વિલાસને સીધી કરી. કયાંથી લોહી આવે
છ તે જોવા હાથ કર્યો ને કારમી ચીસ પાડી સુરંગ ગજવી.

વિલાસના અભાની ઉપરનો ભાગ શરીર પર હતોજ નહીં.

ભોજનો હાથ રૂધિરમાં નરખોળ થઈ રહ્યો. જ્યાં વિલાસનું ડેકું
હેવું જોઈએ ત્યાંથી ધગધગતું લોહી બહાર વહેતું હતું.

ભોજને ભાન આવ્યું-હાથમાં માત્ર વિલાસનું ખડજ હતું.

તેના રોમેરોમ કંપી ઉઠ્યાં. તેના હાથમાંથી ખડ ભોંય પર
પડી ગયું.

એ હિંમૃદ જોવો ઉભો રહ્યો. તેના હુદ્દ્યમાં અનિર્વાચ્ય શોક
પ્રસર્યો. તેણે લોહીઅણ હાથ માથે દ્ધ પોક સુકી.

એકદન સામેથી હોડતાં આવતાં પગલાં સંભળાયાં અને મશાલનો ઉનસ આવ્યો. થોડી વારે સામેથી મશાલ લઈ ધનંજ્ય આવતો હેખાયો. તેની પાછળ થોડા કવિઓ હતા. લોજને આવતાં વાર થઈ એટલે તે શોધ કરવા આવતા હતા. “મહારાજ ! મહારાજ !”

ધનંજ્ય પણે આવ્યો, પોક સાંભળી અટક્યો; થોડા આગળ આવ્યો ને ચીસ પાડી ઉઠ્યો: “એ મારા બાપરે !” તેના હાથમાંથી મશાલ પડી ગઈ.

તેની નજર આગળ લોહીથી ખરડાયલું ડોઢ ઉલ્લ હતું-બોંધ પર એક શબ્દમાંથી લોહીની ધારા વહેતી હતી.

ધનંજ્ય હીમતવાનું હતો. જ્યાં માનુષી હીમતનું કામ હોય લાં અત્યારે તેને લાગ્યું કે સાક્ષાત્ ભૈરવ તેની સમક્ષ ઉભો હતો.

પણ બોને તેને ઓળખ્યો: “ધનંજ્ય ! ધનંજ્ય ! લાદ !”

ધનંજ્યને લાન ને હીમત આવ્યાં એટલે તેણે મશાલ ઉચ્કી. “ડાણ યુવરાજ ? શું કહો છો ?”

“ધનંજ્ય ! આ નોયું ?” કેમે કરી બોને કહ્યું અને વિલાસ-ના ધડ તરફ આંગળી કરી.

“ શું છે ? ”

“ વિલાસનું ધડ. ”

“ પણ મહારાજ કયાં ? ”

“ મહારાજ કારાગૃહમાં. જેવો હું બોંધરામાં ગયો કે અકલંકં-ચરિત અને તેના માણુસો બારણું ઉધાડી તુટી પડ્યા. મહારાજ પકડાઈ ગયા. હું પચ્ચર દઈ નાડો. અકલંક મારી પુઠે પડ્યો.” તે ખાસ ખાવા થાક્યો.

“ પછી ? ”

“ હું જ્યાટાબંધ લક્ષ્મીહેતી પાસેથી વિલાસને લઈ નાડો. તે બેલાન થઈ ગઈ હતી. તેને ઉચ્કી હું મંદિરની સુરંગમાં પેઠો....”

“ મારી પાછળ અહુલું આવ્યો—આ બોંઘરામાં ફંડુંથું થયું. હું જીત્યો. મેં એને છોડી દીધો. એણે છો નહીં રમવાનું વચ્ચન આપ્યું. પાપી ગયો, પણ જતાંજતાં મારી વિલાસનું ડોકું કાપી લઈ ગયો.”

“ હું ! ” ધનંજ્ય ને તેની પાછળના કુવિચ્ચો ચહિત થઈ ગયા.

“ મને હવે સમજ પડી. એ કમજાત અથડાઈ પડ્યો. તેજ વ્રખતે તેણે આ કર્યું. આદો જોઈએ.” કંઈ તેણે ભગ્નાલ લીધી ને તે પાછો ફર્યો.

તેઓ થોડે ચાલ્યા એટલે તેના યુદ્ધનું સ્થાન મળ્યું, પણ ત્યાં એ તરવારમાંથી એકજ તરવારની મુઠનો ભાગ ને એ તરવારના અગ્ર ભાગ પડ્યા હતા. એક ખુણે જ્યાં વિલાસને સુવાડી હતી ત્યાં લોહીનું જાઓચીયું હતું.

મુજે મોઢે બધા પાણી ફર્યો, વિલાસનું ધડ ઉચ્કયું અને થોડી વારે સુરંગની બહાર આવ્યા.

લાં બધા થોડા પર એઠા અને ઝપાટાખંધ મુસાફરી કરતા ગોઠાવરી સમીપ આવી લાગ્યા.

લાં ચિત્તા અહુલી વિલાસના ધડને ભોજે અમિદાહ આપ્યો. ભોજને રોમેરોમ અમિ વ્યાપી રહ્યો. જેવી અમિની આંચ વિલાસના ધડને લાગી કે તે મનમાં ભોલ્યો: “ આનાં લોહીનાં ટીપાંએ ટીપાંનો હીસાખ લઈશ. યાદ રાખજો ! ”

બીજુ પણ તેને વિલાસ યાદ આવી. તે નિર્દોષ કાવ્યરસિકાનું અલાન પણ મનોહર વહન નજર આગળ ખડુંથયું. તેતું હૈયું લરાઈ આવ્યું ને તે હુસ્કાં ખાઈ રડવા લાગ્યો.

“ યુવરાજ ! પણ હવે શું ? ” ધનંજ્યે પુછ્યું.

“ હવે શું ? અવંતિનો રસ્તો.”

“ પણ મહારાજનું શું ? ”

ગમગીનીમાં ભોજે ડોકું ખુણ્ણાંયું : “કે નહીં. રદ્દાહિત્યનું વચન હતું તે સસ્ત થયું. મુંજ ગોદાવરી એકજ વાર ઓળંગશે, બીજી વાર નહીં. એ તો હવે માન્યઘેટમાંજ મરવાના.”

“આપણે કે ખખર તો કાઢવી જોઈએ. એક કામ કરીએ : ગોદાવરી ઓળંગી ખુપે વેશે એવાર હિવસ રહી આળ કાઢીએ.”

“હા, મને વાંધો નથી. પણ હવે મહારાજને છોડવી શક્યમ એમ લાગતું નથી.”

* * *

વિલાસની રાખ ગોદાવરીમાં વિસજેન કરી તેઓ ગોદાવરી ઓળંગી પાસે ગામ હતું તે તરફ ગયા.

આ ગામ જુદાનુંદા રસ્તાના ભથક પર હતુ. ત્યાં ઉત્તરી તેઓએ થાક ખાંધો, ન ખાંધો એટલામાં ગોદાવરીને પેલે તીરે અસો ત્રણુસો માણ્ણસની એક ઢુકડી આવી લાગી.

ભોજ ને તેના માલવી ચોક્કાએએ આ ઢુકડી જેંચ ને તેમનાં હાણાં ગગડી ગયાં. તેમને લાખ્યું કે નેલપે આ માણ્ણુસો તેમને પઢ-વાને મોકલ્યાં હતાં. પણ જેવા તે નહીને તીરે આવી લાગ્યા કે ધનજયે આગળ આવતો ચોક્કો ઓળાએઓ : “મહાસામંત !”

“લક્ષ્મીદેવી !” ભોજે કહ્યું.

બધા માલવીઓ જોઈ રહ્યા. સામે આવતાં માણ્ણુસોની આગળ એ બોડા પર મહાસામંત ને લક્ષ્મીદેવી હતાં.

પણ બધાંનો દેખાવ વિકરાલ હતો. મહાસામંતના એક હાથમાં પરણું હતી અને થીજા હાથમાં એક મહાન ખડગ હતું. તેમના મોડા પર લોહીઅણ ધા હતા, તેમનો ધોડો પણ લોહીલુદાણ હતો.

લક્ષ્મીદેવીનું સ્વરૂપ ચંડિકાસમું લયાનક હતું : તેમના એક હાથમાં રક્તથી લાલ બનેલી તરવાર હતી, તેમના શરીર પર ખુણ અને લોહી-

ન ઓધરાળા હતા, તેના જુન સાથે એક ડોકું બાંધેલું હતું. કેવો આ બેનો દેખાવ હતો તેવોજ તેના સૈનિકનો હતો. દરેકના હાથમાં નાગાં શરૂ હતાં, દરેકનું દીલ લોહીથી ખરાયલું હતું, દરેકની મુખ-મુદ્રા પણ લયાનક હતી.

“ ધનંજય ! આ આપણુંને પકડવા નથી આવતા, પણ યુદ્ધમાંથી આવતા લાગે છે.” ભોજે કહ્યું.

એટલામાં મહાસામંતે “ જય સ્યૂનેશ્વર ” કહીને વોડને એક મારી નદીમાં ઝંપલાયું. તેમની પાછળ લક્ષ્મીહેવી ને તેમના અધા અનુચ્ચરો-એ પણ તેજ પ્રમાણે કર્યું.

આ તરફ ભોજ ને તેના સ્વારો વોડા પર ચંદી નાસી જવું કે નહીં તેની સમજ ન પડવાથી જોઈ રહ્યા અને જેવા મહાસામંત નદીને આ પાર આવ્યા કે તેમણે ભોજને ઓળખ્યો.

“ રસનિધિ ! ”

“ મહાસામંત ! તમે કયાંથી ? ” કહી તેણે પોતાનો વોડા મહા-સામંતના વોડાની પાસે લીધ્યો.

“ હું સ્યનનેશ જાઉં છું.”

એટલામાં લક્ષ્મીહેવીનો વોડા નહીં તરી ત્યાં આવી લાગ્યો.

“ ભોજરાજ ! હવે એ મહાસામંત નથી. સ્યનનેશના મહારાજા-ધિરાજ ભીક્ષમરાજ છે—”

લક્ષ્મીહેવીની આંખો લાલ ને ફૂટેલી હતી, તેના હોઠ દાયલા હતા, તેને અંગેઅંગ જતુન ને કોષ બ્યાપેલાં હતાં. રસનિધિ આ લયંકર મૂર્તિ જોઈ રહ્યો અને જોતાં તેની નજર લક્ષ્મીહેવીના જુન પર લટકાવેલા કિર પર ગાઈ.

વિકરાળ લક્ષ્મીહેવીએ લયંકર રીતે હસીને ચોટલો પકડી તે કિર છું કર્યું.

“ ને આ સ્યૂનાધિપનો વિજ્યાખજ.” લક્ષ્મીહેઠી ખડખડ-કોઈ
રમણાનતું કારસું ભૂત હસે તેમ-હસી પડી.

બોને એ મુખ જોયું-એળખ્યું. તે મુખ પર વિલાસની મુખ-
મુદ્રાની છાપ હતી.

તેને કમકમાં આવ્યાં, ચાંચે અંધારા આવ્યાં અને એકાન થઈ
તે ધોડા પરથી કરણીએ હળ્યો.

પ્રકાશનું ત૧ મુ'

લક્ષ્મીદીવીએ તેલંગાણ કેમ છાડ્યું ?

અક્ષલ કચરિતના ગર્વિષ સ્વભાવને કારી ધા લાગ્યો. હાર ખાધાથી તે અત્યારે નિરખાર થઈ રહ્યા હતો, છતાં તેના હદ્દ્યમાં હળાહળ જેર વાયું.

એટલાભાં નેણા ડાઢર ખાધી અને પડતાં ભાંગલી તરવારનું એક અડ્ધીયું હાથ લાગ્યું તે લઈ તે આગળ ચાહ્યો. એ ડગલાં આગળ ચાલતાં તેણે દૂરી ડાઢર ખાધી અને એલાન વિલાસના શરીર પર પડ્યો.

હાર ખાધી એ માનલંગ સભ હતો, પણ બોજ વિલાસને લઈ જાય એ માનલંગ અસભ હતો. નેર વાળવા ઉત્સુક અનેલા તેને એક ધાતકી વિચાર આવ્યો. વિચાર આવતાં તેણે તેને અમલમાં મુક્યો. તરવારના અડ્ધીઆત્મી વિલાસનું ડોકું કાપી તેણે હાથમાં લીધું.

આ ધોર કર્મ કરીને તે આગળ વધ્યો. તેના હૈયાનો ભાર એછા થયો—એક ધાથી પાપી બોજ અને નીમકહરામ વિલાસ અંનેને તે ગિદ્ધા કરી શક્યો.

થોકું આગળ જતાં મશાલ લઈ તેને શોધવા નીકળેલા સૈનિકો મળ્યા. વિલાસનું શિર હાથમાં લઈ દોડીબીના કુંવરને આવતો જોઈ તેઓ ચમકીને ઉલા રહ્યા—તેમનાં સખત હદ્દ્યો પણ કંપી ઉઠ્યાં.

“ પાણ ચાલો ” કુંવરે કહ્યું.

આ હુકમને માન આપી સેનિકો પાણ કર્યા અને ધામેધીમે માંહિરમાં પાણ આવ્યા. ત્યાં તૈલપ ને લીધામ થોડા ચોક્કાએ સહિત વાટ જોઈ ઉભા હતા. કુંવરને લોહીથી ખરડાપદો અને હાથમાં ટપકતું માથું લઈ આવતો જોઈ બધા ગલરાઈ પાણ હઠયા.

“ આ શું ? ” તૈલપે ભવાં ચાઢવી પુછ્યું.

“ આ— ” કહી અકલને માથું ઉચ્ચું ધર્યું “ જે પાપિણી મને છોડા બોજ સાથે નાસી જરી હતી તેનું માથું.”

“ વિલાસ— ” ડેળા કાડી લીધામે કહ્યું.

“ હા ! તૈલંગણુની ભાવી સભારી ” કઠણું દેયાના કુંવરે કરતાપૂર્ણ લાસ્યથી કહ્યું. “ એના કાકાને નસાડવામાં જોજન કર્યો એટલે આને લઈ નાસી જતો હતો મે તેને પકડના પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઉલટો એણે મને પકડયો અને મને હરાવી છુટો સુકયો. પાણ આવતાં હું આતું માથું કાપી લાન્યો.”

“ ડેનું માથું ? ” મણુલાલવતીનો અવાજ આવ્યો. તે, જીજીલાહેવી અને લક્ષ્મી થોડા સેનિકો સહિત અહીંચા આવ્યાં હતાં.

“ વિલાસનું ” કહી મશાલના અજવાણામાં તેણે તે ઉચ્ચું ધર્યું. વિલાસનું મુખ ભયાનક નિશ્ચલતાથી બધાં સામે જોઈ રહ્યું.

એક પણ ભયાનક શાર્ટિ પ્રસરી રહી.

સ્વરનરાજ હોઠ પર હોઠ દાખી, અંધકારભર્યાં હૃદયથી મૂઠ જેવો ડેળા કાડી જોઈ રહ્યો હતો. તેની વિદ્યારશક્તિ બહેર મારી ગઈ હતી.

મશાલોના ઉણસના વર્તુલમાં ડોધ કુદ્દું અને તેણે અકલંકના હાથમાંથી વિલાસનું માથું જુટાની લીધું.

“ મારી વિલાસનું માથું ? ” લક્ષ્મીહેવીએ ગર્જના કરી.

તેણે માથું ઉચ્ચું કર્યું અને ધામેથી વિલાસનું નિર્દોષ મુખ, સુકોમલ મુખરેખા, સુંદર નયનોતી નિર્જવ નિશ્ચલતા જોયાં. બધાં તેને જોઈ રહ્યાં—વચ્ચે ખોલવાની ડોધની હીમન ચાલી નહીં.

લક્ષ્મીહેવીની ખૂર્તિ અસારે ભહિષાસુરમહિની જેવી થઈ રહી હતી. તેની ફાટેલી આંખોમાંથી અભિ વર્ષતો હતો; તેના મુખ પર વિશ્વસંહારક ડોપનો દુઃસહ પ્રતાપ હેખાતો હતો. શખસમાન શ્વેત થઈ રહેલી તે, માત્ર શરીરમાંથી પ્રગટી રહેલા કોધની જવાલાથીજ બધાને બાળતી હતી.

“મારી દીકરીને તેં મારી?” તેણે એકદમ કુંવરને પુછ્યું.
કુંવર એકદમ જવાબ ન દઈ શક્યો.

“ચાલો હવે—” તલપરાજ આવતું તોછાન શભાવવા બોલવા ગયો.

લક્ષ્મીહેવી વર્ષયે બોલી ઉઠી: “ભીલમરાજ ! જોયું ? અકલં કચરિતના પગની રજ માથે મુડો કે તમારી એકની એક દીકરીની આ દ્વાણ કરી !” તે ડોળા ફાડી પોતાના પર્તિ સામે જોઈ રહી. તે બીચારો ચોકો ઱મુદ બની જોયા કરતો હતો હતો. તે જેસસાલેર તેના તરફ કરી “ધિકાર છે તમારા જેવા બાયલાને ! તમારા હાથ ક્યાં બળી ગયા છે ? તમારાં આયુધો ક્યાં વેચી આવ્યા ? આ પિશાચે આ એકની એક દીકરીનું શિર છેદું ને તમારામાં એનું શર છેદવાની શક્તિ નથી ? શું જુઓ છો ? જુઓ છો શું ?” તેના અવાજમાં, અનિવાર્ય તિરસકાર અને કોધ સમાયા હતા.

ભીલમના કપાળ પર કરચલી વળી, પણ તે કુંઈ બોલીચાલી શક્યો નહીં, માત્ર લક્ષ્મીહેવીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

“લક્ષ્મી ! આ શું બંકે છે ?” મૃણાલવતીએ પોતાની હંમેશાની ટેવથી સતાવાહી અવાજે કહ્યું, “જરા ભાન રાખ.”

“ભાન ! ભાન !” લક્ષ્મીહેવીના અનુનથી મુણુલ પણ અંજાઘ ગઈ. “મારી દીકરીએ શો ચુનો કર્યો હતો ? અસારે મુંજની જોડે માળવા તો તમે નાસી જવાનાં હતાં ? તમારં ડોંડું ધડપર છે, કારણું કે તમે તૈલપરાજનાં બહેને ને આતું ડોંડું ધડપર નથી, કારણું કે એ સ્થૂનહેશન કંગાલ ને કાયર રાજની છોકરી કેમ ?”

વીજળી પડી હોય તેમ બધા ચમક્યા ને એકમેકના મોં સામે જોઈ રહ્યા. તેલપ સૌથી પહેલાં સ્વરસ્થ થયો. અને લાગ્યું કે સૈનિકો દેખતાં આ ફંજેતો થાય તે ઢીક નહીં. તેણે ભીલ્લમને કહ્યું : “ મહા-સામંત લક્ષ્મીહેવીને લઈ જાઓ.”

“ કૃયાં ?” એક ઉગલું આગળ આવી, ગાંડી થઈ ગઈ હોય નેવી લક્ષ્મીહેવીએ તેલપની સામે ડોળા ફૂડી અરાડો માર્યો, “ ભીલ્લમરાજ લઈ જાઓ મને-હા, મારે સ્યુનહેશ. હવે આ ભૂમિનું અનજલ અરે સમાન છે. પણ તમે શું કરશો ? તમે તો ફાસ છો, હાથે ચુડીએ પહેરી છે, હીજડાઓની લારમાં એડા છો. તમે શું લઈ જવાના હતા ? હું જમશ. હું ચાલુક્ય મહારાજાઓની કુંવરી છું. હણર વીરાંગના એનાં ઝતુની લોહી મારી રગમાં છે. હું એકલી બસ છું-મારી ઢીકરી મારી, મારો દેશ કુખાવ્યો નેનું લોહી પીવા.” તે અકલંક તરફ ફરી : “ નરપિશાચ ! ચંડાલ ! ને તારું લોહી પીડ ન્યારેજ હું અરી.”

ભીલ્લમની આંખમાં લયંકર તેજ આવ્યું અને સાથે ખોલવાની શક્તિ પણ આવી. “ દેવી ! હુમણું તો ચાલો.”

“ હા, ચાલો સ્યુનહેશ, આ પાપભૂમિમાં પલવાર પણ રહેવું નથી ” સત્તાથી લક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ ભીલ્લમ !” જરા આગળ આવી તૈલપે કહ્યું, “ આને લઈ જય છે કે નહીં ? ”

“ અખરહાર ! ” ધીમેથી ભીલ્લમ આગળ આવ્યો ને લક્ષ્મીહેવી અને તૈલપ વચ્ચે ઉભા રહી તેણે કહ્યું. તેનું પ્રચંડ શરીર સ્વર્સ્થ

શાંત હતું, તેનો અવાજ ખોખો પણ લયંકર હતો. “ દેવી ખરું કહે છે. ચાલો આપણે દેશ.” કહી તેણે લક્ષ્મીહેવીનો હાથ પકડ્યો ને તેને ખેંચી જવા લાગ્યો.

એટલામાં તેની નજર બોંધ પર પડેલા શાંખ પર પડી. તેણે તે દીધો ને પોતાના સૈનિકોને ખોલવવાનો વોષ કર્યો.

તૈલપ આ વોષનો અર્થ સમજયો. ને ગુસ્સાબર્યો આગળ આવ્યો.

“ભીલમ! આ શું કરે છે? તું પણ ગાંડો થયો છે?”

ભીલમ તૈલપથી એક હાથ ઉચ્ચો હતો. તેણે એક જખરી મુદ્દી તૈલપના માથા પર ધરી.

“શું?”

તૈલપરાજ એ ડગલાં પાછળ ખર્યો ને હુંઠ કરી ઓલ્યો: “અત્યારે માન્યઘેટ નહીં છોડાય.”

“નેઉ છું ડોણું આડ આવે છે?” આમ કહી ભીલમ શાંખનાદ સાંભળી દોડી આવેલા તેના સૈનિકો તરફ ઇઝ્યો. “દોડા લાવો. આપણે સ્થનહેઠ જવું છે” કહી તે લક્ષ્મીદેવીને લઈ ચાલતો થયો. વચ્ચમાં પડવાની કોઈની તાકાત નહોણી, કારણેક ભીલમનું પ્રયંક આહુયલ જગળથીનું હતું. થોડી વાર વધાં ચિત્રવત ઉલાં રહ્યાં.

“અકુલંક! રાજગઢ ને ગામનાં બારણાં બંધ કરાવ” તૈલપે કહ્યું.

જવાબમાં સ્થૂનરાજનો શાંખનાદ દૂરથી સંભળાયો અને મહેલમાં ચોક્કાઓની હોડાહોડા થઈ રહી.

નેતનેતામાં સ્થૂનરાજના ચોક્કાઓ સજાજ થયા. લક્ષ્મીદેવીની અયંકર સુખમુદ્રા અને વિલાસના શિરના વિજયધ્યજથી દરેકના રોમેરોમનાં અનુન બ્યાપી રહ્યું. તે નેતનેતામાં વોડે ચઢ્યા ને શાંખનાદના વિજયી વોષ કરતા આગળ વધ્યા. અકુલંક અને તેટલા ચોક્કાઓને તંયાર કરી આ ચોક્કાઓને જતા અટકાવવા મોકલ્યા.

સ્થૂનરાજ અને તેના ચોક્કાઓ અનુનના પુરમાં આગળ વધ્યા અને માન્યઘેટના દરવાજાન આગળ યુદ્ધ થયું.

ભીલમરાજ ને લક્ષ્મીદેવીએ ડેર વર્તાવ્યો. તેમના સૈનિકાએ શૈર્યની સીમાએ પહોંચી શોશ્ચિતની સરિતાઓ વહેવડાવી. તે સરિતા પાર કરી આ નાનું સૈન્ય માન્યઘેટ છોડી આગળ વધ્યું અને ગોદાવરી ઉત્તરાં લોજને મળ્યું.

પ્રકરણ ઉર્દુ મુ'

—*—

લિખા

શુદ્ધમાં શુદ્ધ પ્રાણીની અધમતા ને માનહીનતા મુખ્યાલવતી અત્યારે અનુભવતી હતી. તેણે ધારેલું પરિણામ આવ્યું નહીં—એટાંજ નહીં, પણ સદાને આઠે મુંજ હાથમાંથી ગયો—વખત છે ને તે પ્રાણું પણ જુઓ. દળી આખા જગતમાં તેની ફૂનેતી થઈ અને વૈરાગ્યના આડંઅરથી ને માન, સત્તા ને શાર્ચિત મળ્યાં હતાં તે અધાં તદ્વન નાખું થઈ ગયાં. છેલ્લાંછેલ્લાં લદ્દમાટેવીએ એં વાક્યે આખા જન્મારાનું વેર લીધું અને દવેથી તેલંગણનાં કાગડાં કુતરાં પણ તેની સામે નહીં જુઓ એવી અધોગતિએ તે પહોંચ્યી. ચુખ ગયું, પ્રણય ગયો, વૈરાગ્ય ગયો, માન ગયું, સત્તા ગઈ, છતાં વચ્ચુંવરા-એ ન આયો માર્ગ ને યામે ન લીધા પ્રાણુ.

તે પોતાના ખંડાં ગઈ અને શૂન્ય બતી એડી. તે ન સ્વસ્થ રહી શકી, ન રડી શકી, ન રસ્તો ખોળી શકી. વિલાસની લાલસા, સત્તાનો શોખ ને વૈરાગ્યનો મોહ ત્રણે જાણે વૈતરણી તરી ગયેલાં સ્વજન હોય તેમ દૂરથી તેને છેલ્લા પ્રણામ કરી રહ્યાં ને સજલનથને તે પડી રહી—ન તેમને બોલાવી શકી કે ન તેમની પાછળ વૈતરણી એણાંગી શકી.

મરવાતું અન થયું-પણ યમરાજ આદરવાની હીમત નહોલી, જ્ઞાન યમરાજ ને તૈલપ એ એમાં તેને યમરાજનું શરણ ઓછું અરુચિકર લાગતું હતું.

પણ રખેને વિષનો ઘાલો અધુરો રહી ગયો હોથ તેમ તૈલપનાં પગલાં તેના તરફ આવતાં સંભાળાં. તેનામાં સ્વાસ્થ્ય લાવવાનું જોર નહોલું-સામે થવા જેટલું સ્વભાવ નહોલું. જેમ હતી તેમ વીજળાના પ્રભાવથી પડેલા ધરસમી તે નિરાધાર બની એસી રહી.

તૈલપ આવ્યો. તેણે આટલી વારમાં મૃણાલ વીશે માહીતી મેળની લીધી હતી. વખત કુવખને મુંજ સાથેનો તેનો મેલાપ, અકુલંકને તેણે આપેલી ખખર ને લક્ષ્મીહેઠીનો રાણ્ણો-આ બધાથી તેને ખાત્રી થઈ હતી કે મૃણાલેજ વિષયલાલસામાં મુંજને છોડવવાનું કાવતુ ઉદ્ધું કર્યું હતું. આથી તેના કચ્ચાટનો પાર રહ્યો નહોતો. મૃણાલ વૈરાગ્ય છોડી, વિષયી બને. મુંજને નસાડામાં સામેલ થાય; કાવત્રાં-બાને નાસી છુટે, જતાં જતાં અકુલંકને હરાવી જાય; ભીંખમ જેવો શરવીર ચોક્કો તેને છોડી સ્વાતંત્ર્યનો જુંડો ઉદાહરે-આ બધા ઉપરાધાપરી પડેલા ધારી તે અકળાઈ ઉઠ્યો હતો. એક પલકમાં મૃણાલની ઝુદ્ધિનો ને ભીંખમના બાંધનો સહાયો ગયો અને ભીંખમ ને બોજ જેવા પ્રતાપી દુષ્મનો પાક્યા-એ ગુંચવણી જખરી હતી; અને તેમાં મૃણાલના સખલનનું કલંક લાગ્યું. વિજયને શિખરેથી આ ખાઈમાં પડવું એ તે ભીચારાને દુઃસહ થઈ પડે તેમાં નવાં જેવું નહોલું.

પણ આ ગુંચવણામાંથી રસ્તો કાઢવાની કે તુટેલી રચના ફરી ડિની કરવાની તેને પુરસ્ક કે શક્તિ નહોલી. અત્યારે તે માત્ર કોષ ને દ્રોષ એનોની ગુલામ થઈ રહ્યો હતો—અને તે અનેનું ડેસ્ટ્રેન્શન મુંજ અને મૃણાલ બન્યાં હતાં.

તે આવ્યો અને થોડી વાર નિઃશબ્દ તિરસ્કારથી મૃણાલને જોઈ રહ્યો. તેની ઝીણી આંખોમાં અનિર્વાચ્ય દ્રોષ હતો; તેના હોઠ પર

અયંકર તિરસ્કાર હતો; તેનું મન એ દ્વારા અને તિરસ્કારથી કોઈને
પણ ભરમ કરવા તલખી રહ્યું હતું.

“કેમ તેલંગણુનાં રાજ્યમાતા ?” તેણે કૂર અને શાંત અવાજે
કહ્યું: “અવાંતિ કેટલું હૂર છે ?”

મૃણાલ જોઈ રહી—શીકારીએ ઘેરેલી હરિણીની નિરાશાભરી
આંખે, શું એધારુ તે તેને સુઝ્યું નહીં. તૈલપે આગળ ચલાયું:

“કુલાંગાર ! આના કરતાં તો માને પેટે પથ્થર પડી હોત તો
વધારે સારં. નિષ્કલંક તપસ્વિની !” કહી તૈલપ અડઅડ હસ્યે. “શો
તારો વૈરાગ્ય ને શી તારી નીતિ ? આતું કરતાં તો તેલંગણુની વારાંગના-
એ પણ થીયારી શરમાઈ ભરે !”

મૃણાલે નીચેથી ઉંચું જોયું. તેની શીકી આંખમાં નિરાશા હતી.
તે તૈલપના શખાઓનો કે અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

તિરસ્કારથી હસ્તીને તૈલપ બોલ્યો: “તને તેલંગણમાં થીજું ડેઢ
ન મજ્યું કે મુંજ પર મોહી પડી ?” શાંદેશાંદ અંજર હોય તેમ
ધીમેથી, કસાઈની રસલરી કુરતથી બહેનના છુદ્યમાં તે મારી રહ્યો.

મરતું પ્રાણી પણ નિર્દ્ધક કરેલા ધાની કૂરલાથી ગુસ્સો ન શમાવી
શકે તેમ નિરાધારીમાં બેલી બનેલી મૃણાલમાં પણ કોધના અંકુરો
પુછ્યા. તેણે સર્વસ્વ ચુમાવ્યું હતું, પણ મુંજ મારેનો તેનો મોહ તેવો
ને તેવોજ રહ્યો હતો. પોતાને કહેલા અપશખાની તેને પરવા નહેતી,
પણ મુંજ—તેના છુદ્યમાં રમી રહેલી એક માત્ર મૂર્તિ—તું જરા
જેટલું અપમાન પણ તેને સાલી ઉદ્ધ્યું. તે તૈલપ સામે જોઈ રહી ને
ચોડી વારે બોલી:

“તેલંગણ તો શું, પણ આખી પૃથ્વી પર એનો જોટો તો બતાવ ?”
તૈલપની આંખમાં અયંકર તેજ આવ્યું, તેના હોઠ કંપી ઉછ્યા.
તેના હોઠ અને દ્વારા પર છવાએલું તિરસ્કારનું આવરણ ખસી ગયુ.
તેણે ડોળા ફાડી પુછ્યું:

“એશરમ! મારે મોઢે પણ આ કહેતાં લાગતી નથી?”

“શા માટે લાન્યું?” મૃષ્ણાલે ખિન્તાથી કહ્યું. તેનો પ્રભાવસથાળી સ્વભાવ ચોતાનું સાઓન્ય ધીમેધીમે એસાડતો ગયો. “તું નહોતો સમજ્યો. મારા વૈરાગ્ય ને તું નથી સમજ્યતો મારા મોઢ. મુંજની ભશકરી કરે છે? મૂર્ખ! તારા જેવા દ્રશ્યાનર તૈલપ બેગા થાય તોપણું તેને ન પહોંચે” કહી તે તૈલપની સામે હબી થધ.

“શાભાશ તપરિવની! શાભાશ તેલંગણુની રાજ્યમાતા! શા તારા મોઢામાં આ એલો શોભી રહા છે?”

“શોભી રહે કે નહીં તેની મને પરવા નથી. મારા હાથ અત્યારે હેઠા પડ્યા છે. મારું જીવન મારે હાથે મેં ચુંથી નાખ્યું છે. મારે મુખે ડેઢ નીસાસો મુકનાર નથી. હું ઉત્તાપસી હતી, તેલંગણુની રાજ્યવિધાની હતી; હવે મને બધા કુલટા કહી મારા નામ પર ચુંકશે—” મૃષ્ણાલ શ્વાસ ખાવા જરા થોભી. તૈલપ જરા હસ્યો.

“—છતાં હું તાપસી બની જે ગર્વ ધારતી હતી, તારી બહેન ને તારા રાજ્યની વિધાની થધ જેટલો ગર્વ ધારતી હતી તેટલોનું ગર્વ—તેથી વધારે ગર્વ પૃથિવીવલ્લબ્ધની વલ્લબા થધ ધારું છું.”

“હા-હા-હા—” તૈલપ ખડખડ હસી પડ્યો. “ત્યારે તું પણ જે. મેં તને અત્યાર સુધી મા સમાન-મારી પરમેશ્વર સમાન-ગણી. હવે તને પણ હું પુરેપુરો સ્વાદ ચખાડું છું.”

“તું શું સ્વાદ ચખાડતો હતો? મને ભાગ્યપૂરીને તો વિધિ કું સ્વાદ ચખાડવામાં મણ્ણા રાખતોનું નથી.” તેણે ગમગીનીભર્યાં અવાજે કહ્યું.

“પહેલાં તો તારા પૃથિવી-વલ્લબને સ્વાદ ચખાડું, પણી તને.”

“તે તો સદ્ગ સુખનોનું સ્વાદ ચાખે છે. તેને તું શું કરવાનો હતો?”

“હજુ તને મારા પ્રતાપની અધર નથી.”

હવે તિરસ્કારપૂર્વક હસવાનો વખત મૃષ્ણાલને આવ્યો. તે હસી.

તૈલપ હુરકયો ને સુગે મોઢે જઈ બારી ઉલાડીને કહ્યું: “જે—”
મૃષ્ટાલે એક ડગણું આગળ આવી જેથું બહાર શેરીમાં એક
ધરના બારણું આગળ સુંજ ઉલો હતો. તેને હાથે ને પગે બેડી
હતી, તેના હાથમાં બિક્ષાપાત્ર હતું, તેની પાછા એ અડુગધારી
સૈનિકો ચાલતા હતા.

“તારો પૃથિવીવહ્લાસ સાત હિવસ દેરેદેર દુકડા માગી ખાશે. પછી—”

“પછી ?” શ્વાસ દેરી મૃષ્ટાલે પુછ્યુ.

“પછી—જ્યાં તું ન મળે ત્યાં—યમસદ્ધનમાં.”

“કેમ જાણ્યું ?”

અત્યારે આવી દ્યાજીનક અધમતામાં પણ સુંજ તેનો તેજ હતો.
તેના સુખ પર શાંતિ ને આનંદ હતાં. તેની ચાંચો ધડીમાં સૈનિકો
જેડે, ધડીમાં રસે ચાલનાર જેડે વાત કરતાં નીચી રહેતી હતી.
તેના જીંવમાં કે સ્વાસ્થ્યમાં જરા પણ ભંગ થયો નહોતો; તેના
હાથમાં બેડી ને બિક્ષાપાત્ર રાન્યાચિન્હ જેવાં લાગતાં હતાં.

જે ધર આગળ સુંજ ઉલો હતો તેમાંથી એક યુવતિ નીકળી
અને સુંજ તેમજ સૈનિકોને જોઈ ગલરાધ પાછી હડી.

“સુંદરી ! ગલરાય છે શું કામ ?” સ્નેહ ને આદરભર્યાં નથતો
તે સ્ત્રી પર ઢારી, હસીને સુંજે કહ્યું.

“મહારાજ !—” પેલા ઝી ક્ષોલથા ઓલી.

“આથી બીજું સરું શું ? આમ ન હોત તો માન્યઘેટના
નાગરિકોને પૃથિવી-વહ્લાસની પીછાન કેમ પડત ? ધરમાં કે છે ?
હોય તો આપ.”

“મહારાજ ! અત્યારે—”

“જે કે હોય તે. તૈલપના રાન્યભવનના પક્વાન કરતાં તો વધારે
સારુંજ હશે. જોઈ તો ખરો કે પાકશાખ કોનું સરસ-અવતિનું
માન્યઘેટનું ?”

પેલી રીતો દોડતીદોડતી ધરમાં ગઈ અને કું આવાનું લઈ મુંજના ·
બિક્ષાપાત્રમાં નાખ્યું.

મુંજે હાસ્યબર્યાં નથને કહ્યું: “સુદર્દી! આઠલું યાદ રાખજો”
કહી એક સંસ્કૃત શ્લોક કહ્યો.

પેલી રીતો ન સમજવાથી જોઈ રહી. મુંજે હસીને કહ્યું: “હા.
ભુલ્યો. આ અવંતિ નથો. જો, ચંદ્રલેખા! આ તારા પુષ્પમાલ શા
હાથના સુકુમાર પાશમાંથી પ્રણ્યુથી છુટવાનું કરે તો તેને મૂઠ લેખ્ની
તેનો તિરસ્કાર કરજે, કારણ કે પૃથિવીવલ્લલ પણ આ હાથ છે કે
પદ્મની દાંડી છે તેના બ્રમનાં પલવાર બિક્ષાપાત્રમાં શું નાખ્યું તે
જેવાનું વીસરી ગયો.”

પેલી રીતો શરમાઈ નીચું જોઈ રહી. તેનું મોદું હસીહસી રહ્યું.
મુંજ પણ આનંદથી હસતો હતો.

“આ તારો પૃથિવી-વલ્લલ નેણો?” મુંજ ખીજુ શેરીમાં વળ્યો
એટલે તૈલપે મૃણાલને કહ્યું.

“મે તો કયારનો જોયો છે. તું જોઈ લે નહીં તો રહી જશે.”
મૃણાલે તિરસ્કારથી કહ્યું. “પૃથિવી-વલ્લલ તો આજ. તું પ્રાણ
પટકરો તો પણ આનો થવાનો નથી” કહી તે ત્યાંથી ફરી.

હોઠ કરી તૈલપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મુ

પૃથવી-વલ્લભ કેમ બંધાયો?

સાત દિવસ સુધી મુંજે બિક્ષા માંગી ને પોતાનો દ્વિજિવજ્ય કર્યો; આખું ગામ તેની પાછળ વેલું થઈ ગયું; દરેક નરનારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જણ મુંજ બચે તેવી બાધા લેવા એડાં.

પણ આ વખત તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજ પર, મુંજની સાથે એલે તેના પર સખત પહેરો રહેતો અને શબ્દે શબ્દે તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમેધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વક્તિત્વનું અને પોતાની કથળેલી બાળું લાન આવતું ગયું અને નેમજેમ આ લાન આવતું ગયું નેમતેમ મુંજને મારી નાખવાનો સંકદ્રષ્ટ તે દઢ કરતો ગયો.

દઢ હેરો પીઠાવી તેણે જહેર કયું ક સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી બિક્ષા મંગવાવી રહ્યા પણી, હાથીને પગે કરવામાં આવશે. અને આ વિજયમહોત્સવમાં ભાગ લેવા તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દીંગ થઈ ગયો. હજરો અંતરમાંથી રોપના ને તિરસ્કારના ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા, હજરો નખનોમાં અંસુ આવ્યાં, હજરો નિઃખાસો આ અન્યાયની સામે મુગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપને સંકદ્રષ્ટ નિશ્ચક હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ

રાજ્યકુલવનના આગળના ચોગાનમાં બેગો થયો. મારે તરફ, બારીએમાં, છાપરે કોડોની હક મચી હતી.

રાજ્યકુલવનના ઓટલા પર મૃષ્ણાલવતી ખાન ને ગંભીર વહને ઉભી હતી. તેના કદરૂપા મોઢા પર પણ શોકે સૈંહર્યની છાયા નાંખી હતી. તેની આંખો રડીરડી રાતીચોળ થઈ ગઈ હતી. અવારનવાર તેના દ્યામાંથી નિઃખાસ નીકળતો હતો. જેનાથી કોડો ત્રાસતા તેને આજે તેઓ દ્યાલીની નજરે જોઈ રહ્યા. મનમાં પણ તેનું આચરણ વખોડવાની કડોરતા કોઈ સામાન્ય લીપુરુષ રાખી શક્યાં નહીં.

મૃષ્ણાલ પાસે લિક્ષા મંગાવી સુજને કુદ્રતાનો આકરામાં આકરો અનુભવ કરાવવો એવો તૈલપનો વિચાર હતો. મૃષ્ણાલ આ હેતુ સમજ અને પહેલાં તેમ કરવા ના પાડી, પણ તૈલપે તેને પલવાર પણ સુજને મળવા હેવાની ના પાડી હતી અને આ હૃદયબેદક શરત કષુલ કર્યા શીવાય સુજને મળવાની બીજી તક મળે એવી નહેઠી એટલે આખરે તેણે કષુલ કર્યું. તેના સખત હૈયા માટે પણ આ આધાતો અસરુ થઈ પડતા હતા.

મૃષ્ણાલની બાળુ પર રાણી જસ્તાદેંદી ને કેટલાક સખીઓ ઉભી હતી. રાણીનું મુખ પણ ઝીકડું ને ચિંતાલયું હતું. સામે તૈલપ ઉભો હતો. તેના મુખ પર ફૂરતા ને નિશ્ચદત્તા હતી; તેની આંખોમાં દૈષ ને વિજયનો ઉદ્વાસ હતો. તે પોતાના કદ્વારે અને માનેવી બહેનનો છેલ્દો ચિત્રલેદક મેલાપ જોવા-એ એની વેદના જોઈ આનંદ પામવા-આતુર બની ઉભો હતો.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મહોન્મત ગજરાજ ડેક્સટેનો. તેને નીચામાં ચકચુર બનાયો હતો. તેના પર એક અનુભવી મહાવત એસી મહા મુશકેલીએ તેને કાશુમાં રાખતો હતો. હાથા લાલ આંખો વડે નગરજનોને નીછાળી રખો હતો. ને થોડાથોડી વારે

સુંદ લંબાવી, અવાજ કરી ચોતાનો ગુર્સો જાડેર કરતો હતો. મુંજ કારાગુઢમાંથી નીકળાને આવ્યો. લોકોમાં શાંતિ પ્રસરી રહી અને વધા એકોટશે જોઈ રહ્યા.

ખંચાયા વિના, ડેઢના કણા વિના, તે સીધો મૃણાલ ઉભી હતી લાં આંગ્રેને ને હસ્તો. તેનું હાસ્ય અત્યારે પણ સદાના જેનું મોહુક હતું.

“કેમ મૃણાલવતી ?” ઘણે દિવસે પિયતમાને મળ્યો. હોય તેવો રણુકાર તેના અવાજમાં હતો. મૃણાલ પહેંચાં જવાઅમાં હરી શકી નહીં, પણ તરત મુંજના મોહુક હાસ્ય ને અવાજનો જદુ તેના પર પ્રસરો. તે હસી-મીંકું, ધીમું, ખાનવહને. તેની આંગ્રે સ્નેહભીની થઈ. અંનેની દ્વિજ તેજસ્વી કરે એકમેકને આલીગી રહી. વધા ખાસ ઘેરી જોઈ રહ્યા.

“હવે શાનું દાન આપશો ?” રસિક પ્રણયી એકાંતવાસમાં જે સુમધુરતાથી પુછે તેમ પૃથિવીવલ્લબને પુછ્યું “જે હતું તે તો કયારનું આપી દીધું ?”

મૃણાલવતી આ શઅંડો સાંભળી ઘેરી અની ગઈ. તેને રેખેરેમ પ્રણયમારુતનો લયંકર સુસવાટ વાઈ રહ્યો. તે દુઃખ, સમય ને સ્થળ વીસરી ગઈ-માત્ર મોહાંદ નેત્રે હૃદ્યનાથની રસિક મૂર્તિં નીછાળી રહી.

“સુંદરી ! ગભરાવાનું કારણ નથી. હુનીઆ તો જુંડી ને અરાન છે ને રહેવાની. તમે તો તમારું જીવન સરસ કર્યું—ભાગે હુનીઆ ગમે તે કહે.”

મૃણાલ ભાન જુલી ગઈ—તંલપનું, નગરજનોનું, લોકલાજનું. બિલ્લા આપવાનું પણ હાથમાંથી ફેંકી દીધું ને તે હોડી મુંજના બેડીચાળા પગે વળગી પડી.

“ક્ષમા કરો મહારાજ ! પૃથિવી-વલ્લબ ! મેં તમને જીવતા માર્પી” હઢી મૃણાલે મુંજના પગતી રજ માચા પર મુકી.

“તમે? મારું ભર્યુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું નક્કી થયું હતું. તેમાં તમે શું કરી શકો? ઉડો.”

આ લોઈ તૈલપ ઓટલા પરથા કુંબો ને મુખ્યાલનો હાથ પકડી તેને છુટી પાડી. લોકોની ને સૈનિકોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.

“તૈલપ! મારા પરનું વેર એ બાપડી પર કાઢ્યે શો હ્યાયો?”

“ચુપ રહે. ચંડાલ!”

“આ માટે હું રહું?” હસીને મુંજે કહ્યું, “ચુપ રહેવાનો વખત તો તારે છે. આ પણ તારો દિવિજ્ય પુરો થયો.”

શુસ્તામાં શું કહેલું તે ન સુઝતાં તૈલપ મુગો રહ્યો. મુંજે પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે તરફ ફેરફાં, હસ્યો ને બધા સાંભળે એમ કહ્યું:

“મુર્ખ! કેં નજરે સુઝે છે? અવંતિના સિંહાસન પર સિંહ સમેં મારો બોજ ગળ્યો છે અને સ્યુનદેશમાં લીલામ મારું વેર વાળવા તલસે છે. તારી બહેન ને તારી પણ તારી નથી રહી-મારી બની છે. વિજ્ય કોનો મારો કે તારો?”

“હમણું મારો હાથી તારો વિજ્ય હેખાડશે” કહી તૈલપ મુખ્યાલને ઓટલા પર બેસાડી ને આગળ આવ્યો.

મુંજ અઠઘાટ હસ્યો:

“એમાં મારો વિજ્ય કે તારો? તું અને નમાવા માંગતો હતો ને હું વગરનમે જીવન પુરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો હતો ને અસારે તેને છોડી રાજહંત્યાનું પાપ વહેરે છે. વિજેતા ડોણું હું કે તું?”

મુંજનો અવાજ તિરસ્કારભર્યો તે મેહનીમાં ગાળ રહ્યો.

તૈલપે અકળામણુભાં હોઠ કરડ્યા, તેની આંખમાંથી વિષભર્યાં કિરણો કુટ્યાં.

“સૈનિકા! પફડો એને.”

“ શા આટે ? હુંજ મારી મેળે ચાલ્યો ” કહી ગણેંદ્રસમાં, ગૈરવલભન્યાં ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યા.

બધા જોઈ રહ્યા-આંખો ફૂડીને. બધાનો શ્વાસ રંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાંતિથી આગળ ચાલતો-પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઉભો રહ્યો ને તૈલપના ફુકમથી સૈનિકોએ તેની એડી કાઢી નાંખી.

એડીએ ખુટી કે મુંજ ટટાર થઈ ઉભો રહ્યો. તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ ઉચ્ચા કર્યા અને વિશાળ ભાલથી એપટું મુખ લોકો તરફ ને મૃષ્ણાલ તરફ ફેરઘું. તેની આંખમાં નીડરતા હતી, પૃથિવીની વલ્લભતાસૂચક નેજ હતું. તેના હોડ પર મીઠું, ગૈરવલભન્યાં હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્વીપુરુષો રડવા લાગ્યાં. મૃષ્ણાલ ગાંડાની માઝું જોઈ રહી. સૈનિકો હોડ પર હોડ બીડી કર્યાપરાયણ થઈ રહ્યા.

“ તૈલપ ! ” નીરાતે મુંજે કર્યું “જો, મારું મૃત્યુ આપરે તો પૃથિવી-વલ્લભને શોભે એવુંજ રચાયું.”

તૈલપ નિશ્ચલ હોડે કૂરતાબદ્યો ઉભો હનો. તેના ફક્ષયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે ભરતાંભરતાં પણ મુંજ પોતાને વિજયધનજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ભિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદિષ્ટ પામે તેની વાટ તે જોઈ રહ્યો હતો.

“ ચાલ ! નહીં તો સૈનિકોને બોલાવું.”

મુંજે એક તિરસ્કારબરી નજર તૈલપ પર નાંખી ને હાથીની સુંદ પાસે એ ડગલાં તે આગળ ગયો.

લાં જઈ તે ખંચાઈને ઉભો.

તૈલપને જોઈતી તક મળી—“કેમ ગલરાયો ? ”

“ પૃથિવીવલ્લભ ગલરાય તો પૃથિવી રસાતલ જાય. ગાંડા ! એ તો માત્ર એક વિચાર આંદોયો.”

“ શા ? ”

“એટસોજ—” ગર્વથી સુંને માયું ઉચ્ચ કર્યું. તેની આંખો જરા સેહનીની થઈ “કે બીચારી સરસ્વતીનું શું થશે !”

“એટલે ?”

લક્ષ્મીર્ણસ્વત્તિ ગોવિંદે વિરશ્રીર્વિરવેશમનિ ।

ગતે સુંજે યશ:સુંજે નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥ ૧ ॥ *

એટલું કહી અનિવાર્ય તિરસ્કારથી તૈલપ તરફ પુંડ કરી તે હાથી તરફ હેર્યો.

“ગજરાજ ! રાજનામાં ગજ એવો પૃથિવીવક્ષભ તારી પાસે આવ્યો છે.”

થોડી વાર નિયાર કરતાં, રમનો હોય તેમ લાથી સુંદ દ્વારી રહ્યો અને સુંજે તેને પંપાળ્ય ! કર્યો. આખરે શાંતિથી તેની સુંદને તે વળાયો. ને ઉપરથી મહાનતે અંકુશ ગાર્યું. હાથીએ સુંદ વીઠી સુંજને ઉંચકી લીધો.

હાથીએ સુંદનું શુંગળું ઉચ્ચ કર્યું-નીચું કર્યું; અનેક વાર તેની વચ્ચે દસનો, પ્રલાવમારી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથિવીવક્ષભ કાર્ણીનાગ નાથના શ્રીકૃષ્ણ ભર્મો લોકાની નિશ્ચદ ને સજલ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજેદે દોયા કર્યો ને સુંદને એક જોક વધારે આપ્યો. પૃથિવીવક્ષભનો વિજયદોષ ગાળ રહ્યો:

‘જ્ય મહાકાલ !’

* * * * *

લોકોમાં હાહાકારથયો-મુખ્યાલવતીની કારમી ચીજ ગગનને લેદી રહી. સુંજ હાથીના પગ તળે અદદૃથ થઈ ગયે હતો. હાથીએ પગ મુક્યો-ભાર દીધો-કચરાવાનો અવાજ થયો ને તેણે પગ ઉંચકી લીધો.

જમીન પર પૃથિવીવક્ષભનું શરીર છુંદાધને રોટલો બની પડ્યું હતું.

સમાપ્ત.

* લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, ક્રીતિ વીજને ત્યાં જશે, પણ બરાના પુંજૃપ સુંજરાજ ભરતાં બીચારી સરસ્વતી નિરાલમ્બ થઈ રહેયો.

નવા વર્ષથી નવું સ્વરૂપ
ગુજરાતના ગૌરવરૂપ
અત્યુનમ લોકપ્રિય સચિત્ર માસિક

ગુજરાત-

ના તમે આજેજ આહક થાઓ :
કારણ કે એ

રમણીય ચિત્રોનો ભાંડાર અને રસલયર્સ સાહિત્યનો ખજનો
છે. એમાં

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરીની જનસમાજને માહિત કરનાર
આદુ ઐતિહાસિક વાર્તા રાજાધિરાજ;

ગુજરાતના વિશેષ સાક્ષરતાન રા. નરસિંહરાય બોળાનાથનાં રમરણ-
સુકુરો ને ખીજ લેંબોા;

ઉત્તમ લેખિકા દ્વારા. અહેનદીલાવતીની દીક્ષયરણ હુંકી વાર્તાઓ, રેખા-
ચિત્રો અને નાટિકાઓ;

સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. ખુશાલ તલકરીઠ શાહનું હાસ્યમય અને કથાકાળું
“મોહનમાયા” તું નાથક;

ગુજરાતના પનોતા કવિઓ રા. નાનાલાલ, ખલવંતરાય ઠાકોર, તથઃ
રા. લાલિતનાં મધુરાં કાવ્યો,

શીવાય અન્ય ઉત્તમ લેખકની મધુર વાર્તાઓ, સ્કેચો, કાંયો તથા
અવલોકનો વર્ગે પણ આપનામાં આવે છે.

આ વર્ષથી “ગુજરાતી સાહિત્ય”

ને ગુજરાતની સંકૂતિના શાખદેઢનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ને આપૂર્વ
વસ્તુ ગુજરાતની દરેક વ્યક્તિનો વાચ્યવા લાયક થશે તે પણ આપનામાં
આવશે. માટે આજેજ આહક થઈ તમારાં નામ
સત્તવર નાચેની ઠેકણે નોંધાવો.

‘ગુજરાત’ કાર્યક્રમથી
૨૨, એકલાઙ્સ લેન, મેડાઇ }
સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ. }
વ્યવસ્થાપક, “ગુજરાત.”

સંસદ્-અધ્યાવલિ

અંક ૨, રને ૪ બહુર પડી ચુક્યા છે

અંક ૨ લો:—રણજીતરામના નિયંધીઃ સ્વ. રણજીતરામ
વાવા માં ભાંડુતાના વિવેચનાતમક, ગંભીર અને
વિચારમય લેખોનો આ સંગ્રહ પહેલી વારજ પ્રગટ
થયો છે. કીમત ર. ૧-૮-૦. (પોષેજ જુદુ').

,, ૨ લો:—ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિઃ ૨ા. કનૈયાલાલ
માણેકલાલ સુનશીનું સાહિત્યસંસ્થના ગ્રથમ વાર્ષિક
ઉત્સ ! પ્રસંગ અપાયલું લાખણ જેમાં ગુજર સંસ્કૃતિનું
અંતિહાસિક દાખિએ મનોહર અને સચોટ વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે. કીમત ર. ૦૪-૦. (પોષેજ જુદુ').

,, ૪ થો:—કેનો વાંક ? રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશીની
આ એક અપૂર્વ સામાજિક નવલક્ષ્ય છે જેને
પુરી કર્યા શીવાય તમે મુકી શકશો નહીં.

કીમત ર. ૩-૦-૦ (પોષેજ જુદુ').

સોલ એજટન:—આર. વનમાળિદાસ, જુની લાટીચા-
મહાજનવાડી સામે, ૩૮૭, કલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ.

થોડા વખતમાં બહુર પહેલે.

,, ૩ લો:—પુરંદર પરાજ્ય અને અવિલક્ત આત્માઃ ૨ા.
કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશીએ રચેલાં આ વેદકાલ-
નાં એ અપૂર્વ નાટકો છે. એ સુંદર ચિત્રાથી સુશોભિત
કરવામાં આવ્યાં છે. કીમત ર. ૦-૧૨-૦ (પોષેજ જુદુ').

આ પુસ્તકો મળવાનું ડેકાયું:

“ગુજરાત” કાર્યાલય,
૨૨, એકાઉન્સ લેન, મેડોઝ સ્ટોર,
કોટ, મુંબાઈ નં. ૧૦.

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્યઅકાશક કંપની, દ્વા.

૨૨, એકદાઉસ લેન, મેડોઝ રફ્ટીટ, કોટ, મુંબાઈ.

મુદ્રણુસ્થાન: સાહિત્યપ્રેસ ૨૨, એકદાઉસલેન, મેડોઝ રફ્ટીટ, કોટ-મુંબાઈ.

મુદ્રક: લાભશંકર પ્રભુરામ બણ.

